

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT — 1969

A TARTALOMBÓL

CZINE MIHÁLY
TANULMÁNYA
A NYUGATRÓL

•
NAGY L. SÁNDOR:
TAVASZTÓL ŐSZIG
A SZOVJETUNIÓBAN

ILLÉS ENDRE:
STENDHAL MŰHELYÉBEN

TAKÁTS GYULA:
BOLGÁR MOZAIK

SZARAJEVÓ POÉZISE

VUJICSICS D. SZTOJÁN:
A MAI SZERB
ÉS HORVÁT DRÁMA

GÁL ISTVÁN:
BABITS ÉS DUCIC

•
JEGYZETEK, KRITIKÁK A MAI
JUGOSZLÁVIAI, ROMÁNIAI
ÉS CSEHSZLOVÁKIAI
MAGYAR IRODALOMRÓL

•
VÁSÁRHELYI GYŐZŐ KÉPEI

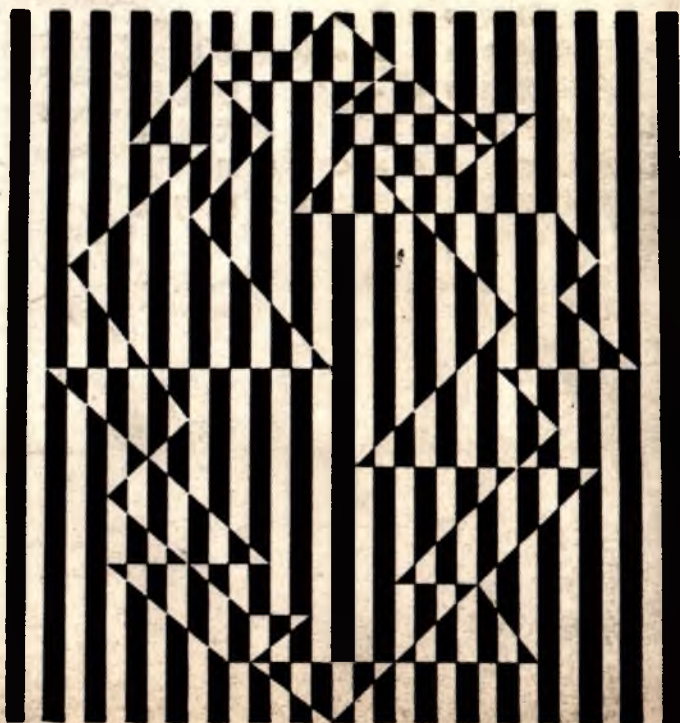
1

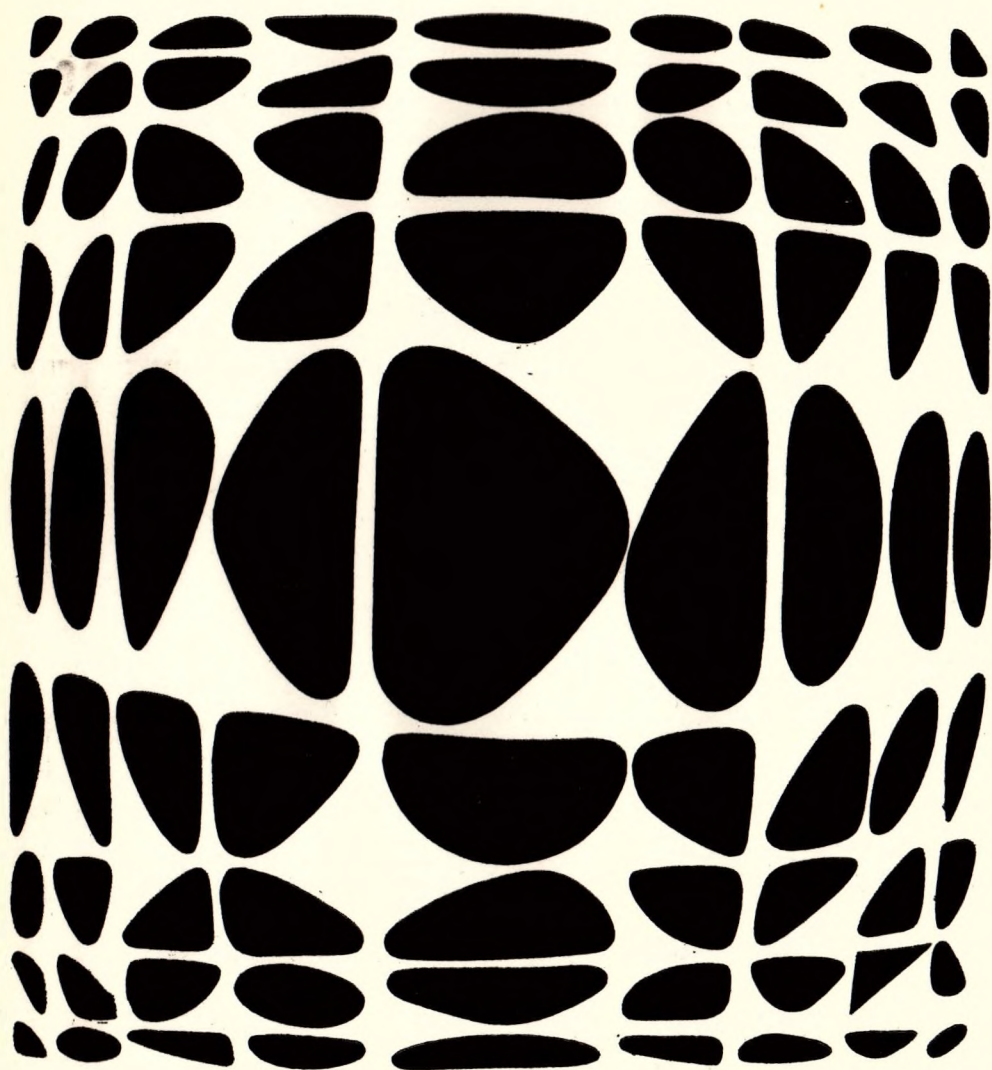
SZÁMUNK SZERZŐI

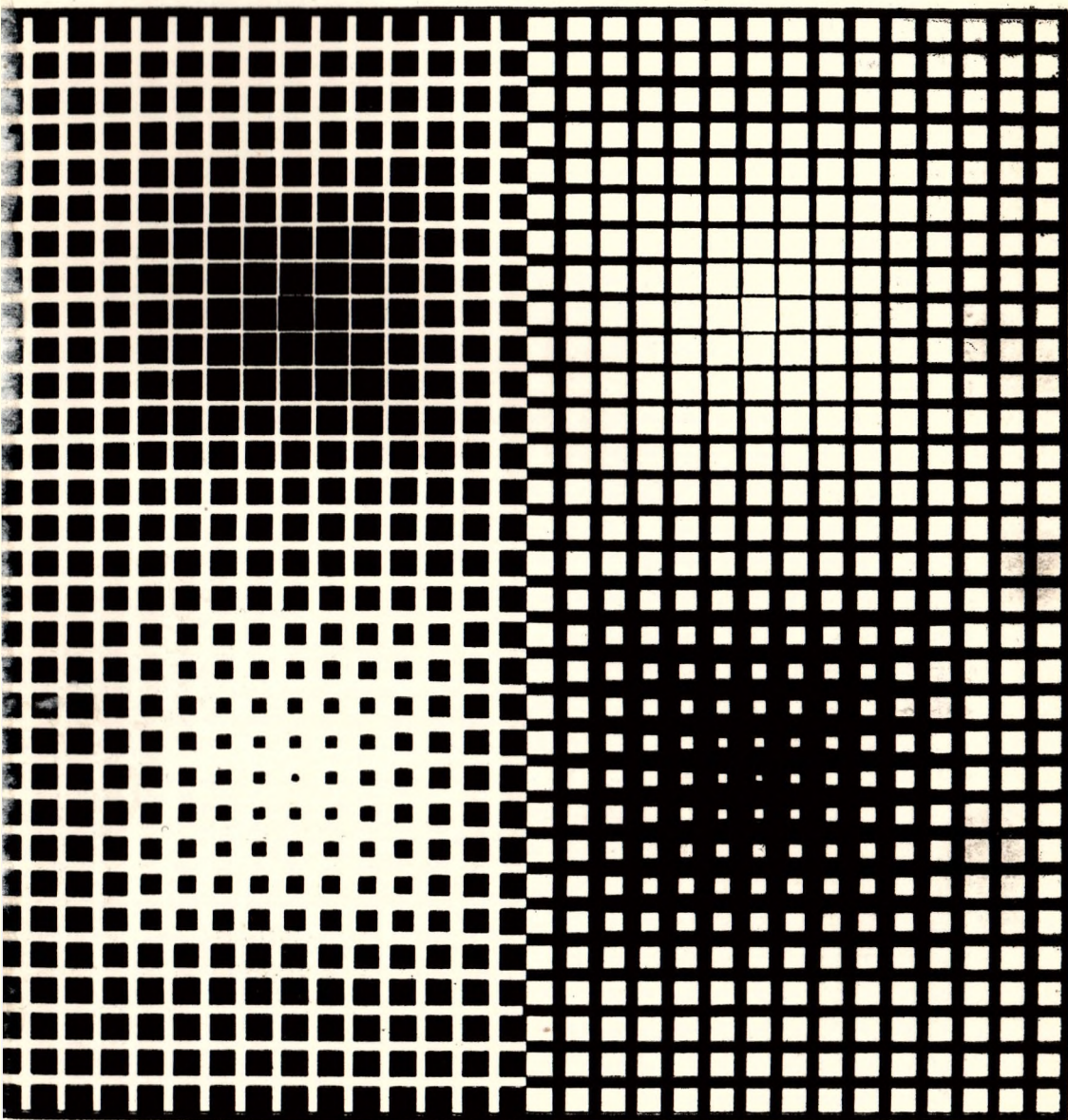
ANGYAL ENDRE
BENKŐ AKOS
CZINE MIHÁLY
CSORBA GYÖZÖ
CSUKA ZOLTÁN
DÉVÉNYI IVÁN
GÁL ISTVÁN
GORAN DJAPIC
GÖRÖMBEI ANDRÁS
HAMZA HUMO
HOLTI MARIA
ILLES ENDRE
IVO ANDRIC
KOCZOGH AKOS
MARAFKÓ LÁSZLÓ
NAGY L. SÁNDOR
NAZMI-DEDE
NYERGES ANDRÁS
PÁLYI ANDRÁS
POMOGÁTS BÉLA
RÓNAY LÁSZLÓ
SÁNI
TAKÁTS GYULA
TEVEKULI-DEDE
TÓTH KÁROLY
VUJICSICS D. SZTOJAN

KÉPEK:

MARTYN FERENC
TAKÁTS GYULA
VÁSÁRHELYI GYÖZÖ

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

XII. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

1969. JANUÁR

TARTALOM

Évfordulók vonzásában - - - - -	3
CZINE MIHÁLY: A modern polgári irodalom kibontakozása. 1905-1918 (tanulmány) - - - - -	4
NYERGES ANDRÁS: Őrszem (vers) - - - - -	18

*

NAGY L. SÁNDOR: Tavasztól őszig a Szovjetunióban - - -	20
ILLÉS ENDRE: Stendhal műhelyében - - - - -	26
TAKÁTS GYULA: Bolgár mozaik - - - - -	34

*

SZARAJEVÓ POÉZISE (<i>Csuka Zoltán</i> bevezetője és fordításai) -	41
Sani: A kedves bájai (vers)	
Tevekuli-Dede: Üzenet (vers)	
Nazmi-Dede: Választás (vers)	
Ivo Andrić: Pillantás Szarajevóra (részletek)	
Szarajevói szefard románc	
Hamza Humo: Hamza (vers)	
Goran Djapić: Ki van közelebb a Naphoz? (vers)	
A három talizmán (népköltés)	
VIJCSICS D. SZTOJÁN: Dráma és valóság (<i>Pillantás a mai szerb és horvát drámai irodalomra</i>) - - - - -	52
GÁL ISTVÁN: Babits és Dučić - - - - -	60
ANGYAL ENDRE: Milos Crnjanski: Örökös vándorlás - - -	62
CSUKA ZOLTÁN: Fehér Ferenc válogatott versei makedon nyelven	63
BENKŐ ÁKOS: Arcképvázlat Varga Zoltánról - - - - -	65
CSUKA ZOLTÁN: Sulhóf József: Egyetlen pillanat - - - -	69
PÁLYI ANDRÁS: Major Nándor: Büntetés - - - - -	71
HOLTI MÁRIA: Zsoltárosan (vers) - - - - -	73

*

POMOGÁTS BÉLA: Egy év a romániai magyar irodalom életében	75
KOCZOGH ÁKOS: Magyar költők Romániából (<i>Szemlér Ferenc és Szabédi László</i>)	79
RÓNAY LÁSZLÓ: Pomogáts Béla: Kuncz Aladár	82

*

MARAFKÓ LÁSZLÓ: Vox humana	84
GÖRÖMBEI ANDRÁS: Dobos László: Földönfutók	86
TÓTH KÁROLY: Zs. Nagy Lajos: Tériszony	88

*

CSORBA GYÖZÖ: A műfordítás „tankönyve” (<i>Szabó Ede: A műfordítás</i>)	89
DÉVÉNYI IVÁN: Rónay György: Műfordítás közben	91

*

A Jelenkor krónikája	93

K É P E K

MARTYN FERENC rajzai	25, 33, 44, 51, 81, 83
TAKÁTS GYULA rajzai	35, 40
A borítón és műmellékleten <i>Vásárhelyi Győzőnek</i> (Victor Vasarely) szülővárosa, Pécs Modern Magyar Képtára részére ajándékozott műveiből: Zebres 1939–56, Yapura 1951–64, Novae 1959–67, Payta 1955–67 (<i>borítón</i>), Encelade 1956–62, Aitai 1955–67, Zint 1952–64, Tlinko 1955–61 (<i>műmellékleten</i>).	

JELENKOR

A Magyar Írók Szövetsége Dél-dunántúli Csoportjának lapja

Megjelenik havonta

Főszerkesztő SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő PÁKOLITZ ISTVÁN

Kiadja a Baranya megyei Lapkiadó V. Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-32, 50-00. F. k.: Braun Károly.

Szerkesztőség: Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet, Postafiók 175. Telefon: 13-05.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi Hírlapirodájánál. (Budapest, V., József Nádor tér 1.) Évi előfizetési díj 72,- Ft. Egyéni előfizetési csekkszámra száma 60 068. Közületi előfizetési csekkszámra: 61 066, vagy átutalással az MNB 8. fióknál vezetett egyszámlára.

68-6302 Pécsi Szikra Nyomda — F. v.: Melles Rezső

Index: 25.906

Évfordulók vonzásában,

nemzetet és emberiséget formáló félszázadnyi múltra emlékezve keressük a példákat és a törvényeket; a kavargásból a maradandót, az elszállt időből a jövőbe építhetőt. A Tanácsköztársaságot érlelő hónapok évfordulóján ebben a számunkban a hazafiság és az internacionalizmus eszméjét szeretnénk felmutatni, természetes összhangban folyóiratunk korábbi törekvéseivel, kialakult érdeklődési körével és munkatársi bázisával.

Czine Mihály tanulmánya, melyet lapunk élére helyeztünk, a Tanácsköztársaságot megelőző irodalmi periódusról nyújt képet. Írása részlet egy külföldieknek szánt magyar irodalomtörténetből. A Nyugat mozgalmának felidézésével Ady emléke előtt is tisztelegni kívánunk, következő számainkban – Czine Mihály tanulmányának további részleteivel – Adynak és harcostársainak portréját is bemutatjuk.

Ady emlékezetéhez is méltónak érezzük, hogy számunkban folyóiratunk világirodalmi, elsősorban a környező országok kultúrája iránti érdeklődését állítjuk a középpontba. Szovjet, francia, és bolgár tárgyú írás mellett – hagyományainknak megfelelően – több helyet szenteltünk a jugoszláviai irodalomnak. A Szarajevó poézise ciklusa a Život című szarajevói folyóirattal néhány éve kialakított kapcsolatunk újabb eredményeként, főbb munkatársainak korábbi bemutatása után most a Péccsel rokon városhoz fűződő irodalomból adunk ízelítőt. Közlésünkkel egyidőben a Život Pécs poézisét mutatja be.

A jugoszláviai, a romániai és a csehszlovákiai magyar irodalommal foglalkozó írásaink szerény dokumentumai kívánnak lenni az egyetemes magyar irodalom iránti kötelességérzetünknek s megalapozói az eddiginél rendszeresebb, alaposabb kritikai munkának.

Reménykedéssel és bizakodással ajánljuk számunkat olvasóink szeretetébe. Reménykedéssel, hogy a kimaradt szépirodalom helyébe került tanulmányok, jegyzetek is érdeklődést keltenek, hasznos gondolatokat mozdítanak, s bizakodással, hogy törekvéseink jó ügyet szolgálnak és megértésre találnak.

A MODERN POLGÁRI IRODALOM KIBONTAKOZÁSA, 1905 – 1918

A SZÁZADELŐ MŰVÉSZI TÖREKVÉSEI

Az új század szomorú állapotban találta a magyar irodalmat. Az 1880-as évek nagy kísérletei már letörtek, a nagyra vállalkozók legtöbbje fiatalon meghalt, vagy elnémult, az irodalom megújulása szinte reménytelennek látszott. A kor legmélyebben látó írója, Mikszáth Kálmán keserű iróniával állapította meg: mennyire elfordult a nap az irodalomtól. Régebben szinte babonás tisztelettel figyelte az ország közönsége az írókat, még köpenyeik színét is számon tartották; most regények jelenhetnek meg egyetlen visszhang nélkül. A lapokat már nem írók, inkább üzletemberek és riporterek csinálják; író csak annyi van a lapok körül, „ahogy minden háznál meg-hagynak egy-két házi macskát, ami ezen kívül macska van, az a vízbe fojtandó.” Az irodalom állapotát elhagyott, bozóttal, dudvával benőtt kerthez látta hasonlatosnak, aminek a kerítése bedőlt, s amelyben nem ültet, nem öntöz és nem gyomlál senki. Kritika nincs, visszhang nincs. Csak némaság. Körös-körül.

Mikszáth keserű-tréfás rajzánál is szomorúbbnak látták az irodalom állapotát az induló fiatalok. A huszonegy esztendő-s Móríc Zsigmond, a magyar próza jövődö-beli kiteljesítője, a századforduló pillanatában, mikor körülnéz a főváros irodalmá-ban, úgy érzi, mindent avar borít. Legnívósabb folyóiratnak az Új Idők számít, a ma-gyar úri családok számára szerkesztett lap... Az irodalmi életet Prém József neve karakterizálta – ma már a neve is feledett –, az akadémia az ő patetikus drámáit ju-talmazta, s Lampérth Géza és Jakab Ödön epigon líráját koszorúzták... Szürkék és tehetségtelenek iskola könyv poézise volt a színen, önképző köri verselmények. Az irodalmi társaságok üres teremben üléseznek, nyugdíjasok hallgatják a nyugdíjasok felolvasását... A tegnapi nagyok, Jókai, Mikszáth „mint az utolsó bölények a kiir-tásra rendelt rengetegben... S kint, az élet réjtjén lebunkóztak tetemei, Reviczky hullája, Vajda János erdei ágakra kifeszített bőre, Tolnai Lajos börtönből alig ment-hetett rosszshírű cégére... s a bélyegesek, az újrágok által felfalt talentumok külön szektája, Ignótus izzása, a Bródy Sándor új utakon csatázó hallatlan erőfeszítése, va-lami új Szépért, jóért, s igazért, aminek jönnie kellett, felszikkázó fényfoltok egy rot-hadó világ színén, amely még nem érett meg arra, hogy megteremje, s kidajkálja az újat.”

Ezt az újat, bármily meglepő a fentebbi helyzetkép után, a század első két év-tizede fényesen felnevelte. Ez a szomorú pontról indult két évtized a magyar műve-lődéstörténet egyik legszebb darabjává nemesedett. Annyi tehetség jelentkezett egy-szerre az irodalomban, a művészetekben, mint korábban, a reformkori Magyarorszá-got, 1848 nagy idejét kivéve, talán még soha. Mintha a fiatal Magyarország kora tá-madt volna újra. A húszévesek Európa hódítására indulnak. Mindent látni, mindent ismerni akarnak: pótolni a hiányokat, s élre kerülni a művészetekben. Csodálatos pillanat: minden egyszerre áramlik be a magyar kultúrába, a jelen és a közelmúlt ötven esztendejének európai irányai és művei. Naturalizmus, impresszionizmus, szim-bolizmus, pozitivizmus, neokantizmus, marxizmus; Baudelaire, Flaubert, Dosztojevsz-kij, Ibsen, Maeterlinck; Nietzsche, Freud, Bergson, Marx, Stirner – a fiatalok min-denre és mindenkre kíváncsiak. Különösebb válogatás nélkül olvasnak mindenkit és mindent; egyelőre nem is igen értékelnek, csak befogadnak. Krisztus és Platon, Marx és Nietzsche békén megfér egymás mellett; egyikre sem esküsznek egészen és soha-

sem tartósan. Alaposan nem is ismerik őket, mindegyikből csak a maguk törekvéséhez keresnek bátorítást. A költőnek készülő egyetemisták például Nietzsche igazi arcából szinte semmit sem láttak, de gyakran hivatkoztak rá, s a maguk igazához találtak belőle bőséges ösztönzést: minden ember magában hordja az istent, mindent felül kell vizsgálni és új művészetet kell teremteni.

Akik ezt az új művészetet megteremtik, jórészt vidékről jönnek a fővárosba. A század első éveiben még többnyire a főiskolák padjaiban ülnek. Bartók Béla, a jövő nagy muzsikusa, 1899-ben jön a Zeneakadémiára, a következő esztendőben Kodály Zoltán. Kaffka Margit most készül tanári vizsgára, Medgyessy Ferenc az orvoskaron próbálkozik, Nagy Lajos, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Balázs Béla, Tóth Árpád a bölcsészkar hallgatója. A párisi École Normale Supérieure mintájára frissen szervezett (1895) Eötvös Kollégiumban most tanul az első nagy nemzedék: Horváth János, Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Szabó Dezső, Laczkó Géza és Kuncz Aladár. Az egyetem stílusgyakorlatán, Négyesy szemináriumán pedig felvonul szinte minden tehetsége a korabeli ifjúságnak és jövődönök. Felolvastak ott mindent, verset és prózát, szonettet és Hamlet-tanulmányt, naturalista novellát és teozófiai értekezést. „Ezeket az irodalmi tornákon – emlékszik vissza Kosztolányi Dezső, az egyik résztvevő – seregszemlére vonul föl az akkori ifjúság, teljes számban és teljes fegyverzetben. Az előadó terem a második emelet sarkában zsúfolásig megtelt, s a lépcsőzetesen emelkedő padokban érdekes fejek tűnedeznek fel – aki jól szemügyre veszi ezt a termet, mely az akkori fiatalságot foglalta magában, már megláthatta a jövő keresztmetszetét. Kürtőkalapos világfiak jönnek ide, elefántcsontfogantyús sétatobbal, széplelkek, merészen öltöző lányok társaságában, tolsztojánusok, akik Krisztus-szakállat, hátrafésült nagy haját viselnek és børsarujukból mezítelen sarkuk kandikál ki, piros nyakkendő s szocialisták, akiknek a Marseillaise még forradalmi dal, szelíd növényevők és teozófusok, akik esténként Schmidt Jenőt hallgatták, komor és titokzatos materialisták, akik angol pipát szívnak. Herbert Spencer nevét úgy ejtik ki a kongó, homályos folyosókon, mint világfelforgató jelszót.” Juhász Gyula, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Oláh Gábor, Gábor Andor, Pogány József, Benedek Marcell, Csáth Géza ül többek között ezekben a padokban; későbbi írók, költők, szerkesztők, tudósok és népbiztosok.

Nem kereste még ifjúság lázasabban talán sohasem a korszerűt, az újat. Szemmel tartották a külföldi irodalmi, filozófiai áramlatokat és természettudományos felfedezéseket. Voltak, kik hetekig csak kenyéren és szilván éltek, de – legalább a kakszülőről – minden operát és drámát megnéztek. A petrólámpás hónapos diákszobák irodalmi szeánszain, az utcákon és az egyetem folyosóin fél éjszakáig vitáztak Nietzschéről, Spinózáról, Verlaine-ről és a felsőbb matematikáról. Sokat hittek és mindent mertek: a diák Balázs Béla a főpap Prohászkaival vitázott a vallás és művészet értékéről, Oláh Gábor néhány társával gyalog vágott neki Párizsnak, három tizenkilenc éves egyetemi hallgató – Bánóczy László, Benedek Marcell és Lukács György egy új színpadot teremtett, a Tháliát, Antoine párizsi, s főként Brahm berlini szabad színpadára rezonálva, Hauptmann s Ibsen műveket mutattak be –, és először a magyar művelődés történetében – munkáseelőadásokat is rendeztek.

A zenében és a képzőművészetben is megújulás ígérkezett. Bartók és Kodály 1905-ben indult a kallódó népzenei kincs felgyűjtésére, azzal a szándékkal, hogy az idegen minták után induló magyar műzenét visszakanyarítsák a népi talajra, s a népi és európai hagyományt gyökerénél összekapcsolva, s a zenei formalizmussal szakítva, a modernség és magyarság egységében teremtsenek korszerű muzsikát. A festészetben Szinyei, Csók, Kernstock és Rippl-Rónai művészete most bontakozik legszívesebben, az építészetben is egy új nemzedék indul. Lechner Ödön a szecesszió díszítő lehetőségein belül, magyar népi motívumokból próbál új stílust teremteni. Törekvései nyomán egész iskola alakul. (Lajta Béla, Kozma Lajos, Kós Károly, Wigand Ede). Lajta Béla innen indulva, az anyag-szerkezet-funkció egységének elvét szem előtt tartva, már a tizes években eljut a modern építészethez, a nyugat-európaiakkal egyidőben.

Az újságírásban is kedvezőbb jelek mutatkoznak. Az irodalom és újságírás vad-házassága még mindig tart – az írónak ha élni akart, értenie kellett az újságíráshoz vagy a löversenyhez, hogy az itt szerzett pénzen irodalmi ambícióinak is élhessen –, de a helyzet valamelyest mégis javult. 1906-ban 1878 lap jelent meg Magyarországon, 75⁰/₀-kal több, mint öt esztendővel korábban. Budapestnek több napilapja volt (39), mint Londonnak (25) vagy Bécsnek (24). S legalább az újságok némelyike helyet adott a jó irodalomnak is (Budapesti Napló), s módot az írói készülődésre. Volt szerkesztőség, amelyben egyidőben dolgozott Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Bíró Lajos és Kabos Ede, s ahol egyik asztalnál Csáth Géza Wagnert és Puccinit füttyörszett, a másiknál meg Herbert Spencerről, Nietzsche-ről meg Dosztojevszkijről vitakoztak a novellistáknak indulók.

A művészetekben felerősödő nyugtalanság és útkeresés a társadalmi-politikai változásokat jelezte. A ferencjózsefi áporodott béke mélyén robbanások készülődtek. A régi, monarchiabeli világ változatlanul nem maradhatott. A felszín még szépen mutatott, a millennium hamis fényei még kápráztattak – Budapest ebben az időben lett világvárossá –, de az országból évente százezrek vándoroltak el – az első világháborúig mintegy másfélmillióan – a több kenyér és nagyobb jog reményében. A középosztály összetétele megváltozott, részben az asszimiláció útján, a proletáriátus osztályként, külön politikai elképzeléssel lépett a porondra, s a nemzetiségek jogaik érvényesítését követelték. Minden változásért kiáltott. A politika középpontjában, mint Kelet-Európa legtöbb országában, még a megoldatlan nemzeti kérdés állt, s a feudális maradványok végleges felszámolása, de a polgári nemzeti irányzatok mellett tért hódított a szocializmus is. Kiegyenesített kasszák, tüntetések és sztrájkok jelezték az idő érését. 1905-ben, s 1912-ben már forradalmivá vált a helyzet, 1918-ban a polgári forradalom, 1919-ben a szocialista forradalom győzedelmeskedett – s bukott el Magyarországon. Ez a másfél évtized Magyarországon, mint Révai József fogalmazta, a forradalom érlelődésének és elvetélődésének az ideje.

A kornak ez a kettős, forradalmat érlelő, és a forradalmat elvetelő jellege magyarázza a szellemi-irodalmi élet sok-sok ellentétes jelenségét. A konzervatívok az idő minden áron való megkötésére törekedtek, minden új eszmével, ízléssel konokan szembehelyezkedve; a forradalmi hevületűek minden áron újat akartak. A konzervatívok a változástól a nemzet életét féltették, a progresszívek az újtól a nemzet megváltását remélték. Az újat a progresszívek is más-más módon képzelték. Voltak, akik a kapitalizmusnak akartak csak nagyobb teret, az Osztrák–Magyar Monarchián belül a magyar burzsoáziának nagyobb részesedést, mások nemzeti függetlenségről, a kelet-európai népekkel való szövetségről álmodoztak, vagy már a szocializmust érezték közelebb, megvalósíthatónak. Politikai megfogalmazásban a Károlyi-féle Függetlenségi Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Polgári Radikális Párt programja jelzi leginkább a különféle progresszív elgondolásokat; Károlyi Mihály, Szabó Ervin és Jászi Oszkár írásai. A századelő politikai gondolkodói közül nekik volt legnagyobb hatásuk az értelmiség gondolatvilágára. Károlyi a kossuthi függetlenségi gondolatot – az Ausztriától való függetlenedést – szociális elképzelésekkel töltötte – ő osztott parasztnak először földet Magyarországon –, Szabó Ervin a marxizmus igazságait közvetítette. A szocialista gondolatot ő képviselte legszínvonalasabban; az antimilitarista fiatal írók az ő köréből indultak. Az eszméletében a polgári radikális Jászi Oszkár-nak volt a legnagyobb szerepe. Ő volt – a Herbert Spencerre tekintő tudós – a nagy ébresztő: korszerű gondolkodást követelt, polgári átalakulást, a feudális maradványok eltakarítását sürgette, s a kelet-európai népekkel való szövetséget és együttműködést. Társadalomtudományi folyóiratát, a Huszadik Századot, ezeknek az eszméknek a jegyében szerkesztette (1900–1919). Ezekkel az eszmékkel volt hatással a kor magyar íróira, Adyra is, s általában a radikális értelmiség gondolkodására. A Huszadik Század körül csoportosult a kor legtöbb haladó tudósa és politikus. Nemigen volt olyan korszerű eszme a korban, amelynek a Huszadik Század hangot ne adott volna. Még

a marxizmust is ez a polgári radikális folyóirat közvetítette legeredményesebben, a polgári radikalizmus gondolatvilágán keresztül, sokszor biológiai, darwinista és evolucionista elemekkel színezetten.

A kor kettős – forradalmat érlelő és forradalmat letörő – jellege a polgári radikalizmus irányába tájékozódók útját is többféleképpen befolyásolta. Egyeseket a forradalmi helyzet átélése forradalmi demokratává érlelt, sőt szocialista forradalmárrá. A forradalom sorozatos letörése másokkal letétette a fegyvert. Ezért volt a korban annyi pálfordulás: radikális harcosként indulók – olykor írók is – kormánypárti publicistává váltak, vagy a megelégedett polgárság szórakoztatására szegődtek.

Az irodalom, mint jeleztük, a társadalmi-politikai változásnak volt a kísérője, illetve több vonatkozásban az előre jelzője. A századforduló táján két polgári törekvés élt egymás mellett, mindkettő ellenzékben a nagybirtok és nagytőke szövetségével. Az egyik csoport, bankárok, gyárosok, kereskedők, polgárok méltányos részt követeltek a félféudális hatalmasaktól, a gazdasági helyzetüknek megfelelő részt politikai, közjogi és kulturális területen. Liberálisok voltak, végső célnak a polgári demokráciát tekintették. A másik csoport, közép- és kispolgárokból, s főként értelmiségből verbuválódott. Nem érték be a kompromisszummal, gyorsabb ütemű polgárosodást követeltek, a polgári radikalizmus alapjáról, olykor a paraszti kérdések megoldását is sürgetve. Az irodalom mind a kétféle polgári törekvést tükrözte. A Hét – Kis József folyóirata – még beérte a burzsoázia és a feudalizmus kompromisszumával, a nemesi-vidéki irodalmat hagyta, csak a városi polgári irodalomnak is képviselőt akart. Az Új Idők, Herczeg Ferenc folyóirata, más oldalról kiindulva hasonló kompromisszumra törekedett. A dzsentri folyóiratoként indult, de mivel a dzsentri útját is a polgárosodásban látta, méltányos volt a polgári irodalmi törekvésekkel szemben is, bizonyos határig. Ez magyarázza, hogy a két folyóirat munkatársi gárdája az első időkben csaknem azonos.

S ez a magyarázata annak is, hogy az új században induló fiatalok, legalábbis a radikálisabbak, egyik folyóiratban sem találják igazi otthonukat. Ők már kevésbé elégednek meg a kompromisszummal, különösen művészi téren. A konzervativizmussal szembefordulva csak az újnak, csak a modern polgári művészetnek látják a létjogosultságát. Ezért kísérleteznek évről évre saját fórum megteremtésével.

Az új évszázadban nem múlik el esztendő folyóirat-indítás, vagy legalábbis folyóiratindításra való felhívás nélkül. 1900-ban indul az Új Magyar Szemle, 1902-ben a Magyar Génusz, 1903-ban a Jövendő. A virágfakadás 1904-ben indul, a Figyelő 1905-ben, a Szerda 1906-ban. A folyóiratokat fenntartani persze, csak rövid ideig sikerül, legtöbbjük pár szám után megszűnik, elsősorban anyagi feltételek híján. Írók már volnának, de az olvasóközönség gyenge, folyóiratoknak még kevés az olvasója. Ha a munkatársak által összeadott pénz elfogy, vagy a mecénás félreáll: a lap kényszerűen megszűnik, s fogalmazhatják az újabb előfizetői felhívásokat.

Határozott programja nincs még a tábor-teremtő kísérleteknek, de a fejlődés iránya már tisztán látható. A Figyelő pl. világirodalom egyes neves íróin túl a nagy európai eszméáramlatokra is figyel, a naturalizmusra, a szimbolizmusra, Nietzsche-re, a modern olasz regényről és az irodalomtörténet elméletéről értekezik, s rendszeresen feldolgozzák, számról számra a kortársi haladó nyugat-európai folyóiratokat, a Die Neue Rundschau-t, a Mercure de France-t, az Il Marzocco-t, a Revue Bleu-t; vagyis az egyoldalú német-osztrák orientáción túllépve tágasabb európai horizontra figyelnek.

Itt, ezekben a néhány számot élő, tisztavirág életű folyóiratokban gyülekeznek a majdani nagy alkotók, lírikusok, költők és szerkesztők, többek között Ady Endre, Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula és Osvát Ernő: az új irodalom vezérkara szinte teljes számban.

Még a vidéki városokban is fények gyúlnak: Nagyváradon, az élénk szellemű kereskedő-iparos városban – Kőrösparti Párizsként emlegették akkortájt – nyolc fiatal író, jórészt vidéki tanárok, antológiát jelentetett meg. Új, modern verseket, a fennálló viszonyokkal elégedetlenkedve, s tudatosítva az olvasókban, hogy az iroda-

lom kérdései politikai kérdések is. Már az antológia címe – Holnap – is a jövőt idézte: munkatársai között Ady Endre és Balázs Béla mellett az akkor még vidéken tanároskodó Juhász Gyula és Babits Mihály is ott van.

Megújulással biztató jelek voltak hát bőven. A tehetségek sűrű rajokban jöttek, az idő lázas volt, de a megújulás még mindig nem volt bizonyosság. Éppen akkortájt – 1905 körül – adta fel a reménytelennek érzett harcot Bródy Sándor, az előző nemzedék, a nyolcvanas években indult nemzedék legmerészebb lázadója, s kezdte pühán fogni a tollat, igazodva a megelégedett polgárság ízléséhez. Félős volt, hogy a fiatalok is letörnek, elakadnak, s önmaguk töredékévé válnak. „Sehol több tehetség el nem pusztul – jellemezte a helyzetet Osvát Ernő egyik 1905-ös cikkében –, mint Magyarországon. És elpusztulnak nem munka közben, nem lázban, nem az energiák halálos tusájában – elpusztulnak pihenő férfikkal, mielőtt a fejlődés-homály útját elhagynák, nyomtalanul és csak kevesektől észrevéve, mintha csak vázlatoknak születtek volna. Magyarország a teremtésnek egy olyan vázlatkönyve: egy gyönyörű, nagy márványhegység, reliefekkel, kiugró fejekkel, karokkal, emberrészletekkel à la Rodin, melyek nem bírják kiszabadítani törzseiket: a körülmények nyomása és valami zsibbasztó varázslat megköti őket...”

Osvát nemcsak a körülményeket okolja a félbenmaradásért, az író felelősségét, a harcról való korai lemondást is szóvá teszi, „az öngyilkos közönyt”, mely a temetőnek egy egész passzív arisztokráciát adott”. Osvát írói komolyságot, küzdést kért az íróktól, s újra és újra próbálkozott egy olyan fórum megteremtésével – a Figyelő és a Szerda bukása után is – mindkét folyóiratban nagy szerepe volt Osvátnak –, amely teret és módot ad minden egyéniségnek a küzdelemre és tehetsége kibontakoztatására.

A NYUGAT INDULÁSA

Ilyen fórummá vált az 1908-ban megindított Nyugat. Harminchárom esztendőn keresztül jelent meg (1908–1941), az egyik leghosszabb életű s a legtöbb író kibontakozásának teret adó magyar szépirodalmi folyóirat volt. Teremtő korszak, szabad liget, amelyben minden madár szabadon énekelhetett. Teremtő évtizedek jöttek. Különösen az első évtizede volt termékeny a folyóiratnak. A Nyugatban született meg a modern magyar irodalom. A folyóirat címében (Nyugat) jelezte a tájékozódás irányát: a polgárosult Nyugatra ügyelnek elsősorban, az európai polgári eszmeáramlatokra, s a magyar kultúrát, irodalmat a nemzeti hiúság túlzásai nélkül, világirodalmi mértékkel szeretnék mérni.

Nem kozmopolitizmust jelentett ez a tájékozódás, hanem a korszerűség és a helyes mérték keresését. Ignó, a folyóirat főszerkesztője a *Kelet Népe* címmel fejti ki a Nyugat programját. Annak a Széchenyinek, a polgárosodás nagy harcosának az azonos című könyvére utal a címben, aki Nyugatra ment és onnan hozta eszméit és példáit a magyar polgárosodás számára.

Egy Budapesten szereplő finn színtársulat vendéggjátékával kapcsolatosan veti fel a kis népek saját kultúrájukhoz való ragaszkodásának a kérdését. „Az idegen ám ne tudja, hogy miért csügg ez a maroknyi nép az életben. Az idegennek ám legyen igaza, hogy az emberiségnek kevés tőle a várnivalója, s legvadabb erőfeszítésének sincs több foganatja, minthogy későn és tökéletlen megegyeszer-megcsinálja, amit egyebütt már el is felejtettek. A nyelve lehet, hogy csak neki szép, s költői lehet, hogy csak az ő szívéhez szólnak. Lehet, hogy csak helye van a világban, de nyomot nem hagy benne, s amin csügg, értéktelen, s amit akar, mértéktelen. Lehet, hogy maga magának sem igaz barátja: megrontóihoz hű, legjobb fiaihoz mostoha. Lehet, hogy amit érte tesznek fitymálja, s maga is vak az iránt, ami kebeléből sarjad. Lehet állhatatlan, lehet jó sorban elkapatott, balszerencséiben ellankadó. Mindez lehet, de mindebből csak az következik, hogy legyen szeme a világban való helyzete iránt, legyen mértéke a maga kicsinyessége, legyen számítása a maga helyzete felől. Vigyázzon

arra, hogy meg ne szólják, értesse meg amit csak maga ért, s amit magának nem kíván, ne tegye felebarátjának. De ahhoz, hogy élni akar, csak neki magának van köze, mert köszönni életét is csak magának köszönheti... Éljen el többet vagy kevesebbet: csak jussát tartsa mindenre és idegen ne legyen semmitől. A nap s az emberiség s a történelem keletről nyugatra tart. Kelet népének is ez az útja, s ha járja: azon nap alatt jár, annak az emberiségnek felese, annak a történelemnek alakítója, mint a legnagyobb nemzetek. Kicsinyességében talán nem szabad, hogy viszont lenézzék, akik őt lenézik, és nagyon kell szeretnie, akik őt szeretik... Ez minden, amivel kelet népe a nyugatnak tartozik. Ennyit megér az, hogy mégiscsak magának él, mikor részt vesz a világ életében, s hogy a helyet, melyen kívül a nagy világon más nincsen számára, ez a nagyvilág mégiscsak az önnön biztonsága órálló helye gyanánt védje és bástyázza körül..."

A „lenni vagy nem lenni” kérdésén tündölik ez a program, egy kis nép irodalmát illetően. Ignótus fogalmazta, de Ady vagy Móricz Zsigmond is írhatta volna, a magyarság kérdéseit leginkább szemmel tartó művészek. Elgondolása helyes: a nemzetiséghez ragaszkodva, a magyar irodalmat, a nemzeti értékeket, elfogultság nélkül, világirodalmi, abszolút mérték alá kívánja állítani.

A Nyugatot Ignótus (1869–1949) jelezte főszerkesztőként. Nyugtalan, sokfelé tájékozódó szellem volt, korábban maga is új utakat kereső költő és novellista. Művészi érzékenységét és tapasztalatait a Nyugatban kritikusként gyümölcsöztette. Bár senkit sem értett igazán a legjelentősebbek közül, de mindenkit érteni akart és minden tehetségnek helyet biztosítani. Ezért találhatta meg benne a Nyugat sokfajta egyéniséget és törekvést egybefogó fóruma a legjobban megfelelő kritikust. Ignótus alapvető elvként a művész szabadságát vallotta: „Az írónak, a művésznek mindent szabad, ha meg tudja csinálni.” A művészetben a modernség s a forradalom az ő felfogásában sohasem jelentett egyebet, mint újra meg újra biztosítani a művészet szabadságát „minden politikai vagy iskolai tolokodás ellen.” A szubjektív, impresszionista kritikának volt a művelője, az eszméket felvető, de a megoldást nem feltétlenül kereső esszéizmusnak. A gondolat logikus kifejtését olykor hajlandó volt feláldozni az ötlet kedvéért.

Tájékozódása azért is maradt csonkább eredményű a tehetségénél. L'art pour l'art elvei, impresszióról impresszióra szökdelő élvezetvágya és öncélú szellemessége nem volt igazán megbízható iránytű. Tanulmányköteteiben (*Olvadás közben*, 1906, *Kisérletek*, 1910) ma inkább csak a probléma megpendítését érezzük eredményesnek. De mindig fölényesen vívott, bátran hadakozva a konzervatív „perzekutor” esztétikával, s igazolva minden új törekvés és szín létjogosultságát. Ady és Móricz plebejus töltésű művészetét csakúgy, mint Szomory affektált szecesszionizmusát.

A Nyugat elképzelhetetlen lett volna Ignótus harcai nélkül, de hogy a Nyugat az új magyar irodalom kijegecesítő fóruma maradt, az igazi tehetségek kibontakoztatója, elsősorban *Osvát Ernő* érdeme (1876–1929). A magyar polgári irodalomban talán ő volt a legnagyobb szerkesztő. Műfaja, „létformája” volt a szerkesztés: személyes szépirodalmi terveiről lemondva, életét építette a Nyugat sorakozó évfolyamaiba. Kritikusnak igazában nem volt jelentős, esztétikai felfogása nem haladta meg Ignótus l'art pour l'art esztétizmusát, a legjelentősebb írókról, Adyról, Móriczról, Babitsról, Kosztolányiról sohasem írt – saját folyóiratában is csak egyetlen lapalji jegyzetet közölt –, de a tehetséget, az irodalmat szentségként tisztelte. Főpapja volt a magyar írásnak. Jelszavakkal nem lehetett meggyőzni, csak művekkel, s ha valakiben tehetséget érzett, azt nem hagyta elkallódni. Ő fedezte fel Móriczt egy eldugott szerkesztőségben, Babitsot egy vidéki tanári szobában, Tóth Árpádot, Kaffka Margitét harcolt, s az írók függetlenségét, a lap választott irányát a mecénásokkal szemben is megvédte. Ha ő nincs, talán a Nyugat is olyan folyóirattá vált volna, mint a Hét volt korábban: címlapján az előfizetőknek kedveskedve színésznek és versenyparipák fényképeit hozta volna, az utolsó lapokon meg konyharecepteket, s közbül a magas irodalom mellett talán olcsó publicisztikát is.

Osvát inkább erkölcsi tekintélyével és szerkesztői gyakorlatával irányította a Nyugatot, semmint elvi megfogalmazásaival. Olyan kritikusa nem volt a Nyugatnak, aki világosan felismerte volna a huszadik század irodalmi forradalmának okát és jelentőségét. Még olyan is kevés, aki a születő műveket pontosan mérlegelte volna. A filozófiai igényű kritikát a korban csak Lukács György és a fiatal Szabó Dezső művelte. Több kritikus kitűnően polemizált a konzervatív irodalommal, különösen Fenyő Miksa (1877–) aki a lap egyik szerkesztője volt és a lap anyagi fedezetének a megteremtéséről gondoskodott, és Hatvany Lajos (1880–1961), a Nyugat egyik mecénása és írója, – vagy föltétlen elismeréssel szóltak az új irodalomról. Jogosult volt a hódoló hangnem is: az abszolút elutasítást megengedhető volt abszolút elismeréssel egyensúlyozni.

Egy valaki volt, aki kritikusként is következetesen az irodalomtörténet higgadságával és körültekintésével elemzett: *Schöpfung Aladár* (1872–1950). Schöpfung irodalomtörténeti tanulmányai vezették el a konzervatív irodalomtól az új irodalomhoz. Az új műveket az irodalom fejlődésébe ágyazva tárgyiasan elemezte, az irodalmi mozgalom és a társadalmi mozgalom közötti összefüggéseket szem előtt tartva. Szociológiai szempontjait meghaladta ugyan az idő, de megfigyelései és megállapításai jórészt ma is helytállóak. Kritikusai, irodalomtörténészi alázattal közeledett az írókhoz, nem önmagát akarta mutogatni, hanem az író, a művet bemutatni. Művei, főként Ady-könyve (*Ady Endre*, 1934) és huszadik századi irodalomtörténete (*A magyar irodalom története a huszadik században*, 1937.) forrásértékűek.

A Nyugat tanulmányai, bár nem érték fel a Nyugat szépirodalmához, s nem tudták az új irodalom helyes értelmezését adni, mégis egy új irodalomszemléletet jelentettek. Helyesebben értelmezték a hagyományokat, tágasabb világirodalmi perspektívát adtak. Az új magyar irodalomtudomány részben a Nyugat lapjain, kritikuskok és írók tudatosításán keresztül kezdett születni.

Az a kor, amely a Nyugat íróit formálja, politikai és művészi vonatkozásban talán minden korábbi időnél színesebb. Szinte már zűrzavaros. A régi politikai szövetségek fellazultak, a hagyományos államhatalmak az erőviszonyok új eldöntésére rendeződtek. Egy új osztály is lépett a történelem színpadára: a munkásság, a világ teljes megváltásának az igényével. Az új valóságélmény nyomán az ideológiákban is nagy a forrongás.

Nietzsche minden átvizsgálására biztat, Bergson filozófiájában fogódzót találnak a kor legkülönbözőbb művészi törekvései; Freud felfedezései az álom és az ösztönélet terén, Gustave Le Bon és Durkheim kezdeményezései a szociológiában és a tömeglelektanban új utak lehetőségét ígéri a keresőknek. Mintha teljesen visszakozna a természettudományos szemlélet; Mach és Avenarius egy új metafizika alapjait rakosgatják; – másfelől azonban Planck kvantum-elmélete és Einstein relativitás-elmélete a természettudományok fejlődéséhez ad máig ható lökést. S már írja műveit Lenin, amelyek majd a kor egész szemléletét átalakítják; s 1905-ben az orosz proletariátus elérkezettnek látja az időt, hogy pontot tegyen az emberiség „előtörténetére.”

E nagy zajlásnak talán a művészi vetülete a legszívesebb. A festészet Courbet realizmusától Monet impresszionizmusán keresztül az új század elejére Picasso kubista csendéleteig ér; 1896 és 1914 között Lyka Károly művészettörténész szerint a neoimpresszionizmus, postimpresszionizmus, futurizmus, taktilizmus, expresszionizmus és a konstruktivizmus próbál zászlót bontani a festészetben. Majdnem ugyanennyi törekvés a szobrászatban és az építészetben. A zenében – csak a legnagyobbakat tekintve – Strauss, Debussy, Ravel, Schönberg és Sztravinskij keresi az új kifejezési lehetőségeket. Az irodalomban szinte lehetetlen az eligazodás, elvek, törekvések, iskolák, irányok – naturalizmus, szimbolizmus, impresszionizmus, vitalizmus mindenféle árnyalatai – a legszeszélyesebben kavarnak. Most játszódik le a „regény forradalma”. S a nagy zűrzavarban már megvan a majdan legszilárdabbnak bizonyuló pont, a szocialista irodalom első remeke: Gorkij *Anyája* is (1906).

A magyar szellemi életben ez a sok új egyszerre hat a század elején, összetorlódva azzal, ami Európában a XIX. század második felében számított igazában csak

újnak. Bergson, Nietzsche és Freud, a szubjektivizmus és a miszticizmus irányába ható XX. századi ösztönzésekkel egyidejűleg érvényesül a XX. század pozitívizmusának és természettudományosságának a sugallata is. Comte, Renan, Spencer, Darwin és Häeckel csakúgy kedves olvasmány, mint Nietzsche, Bergson és Freud. Különféle művészi elképzelésekhez adnak sugallatot egyidejűleg a különböző olvasmányok: realista és irreális irányú keresésre, az alkat és a vállalt feladat szerint. Innen is magyarázható az a különös jelenség, hogy a Nyugatban egyszerre van jelen a szubjektivizmus szel-leme és a társadalmi forradalom gondolata. Racionalista politikai radikalizmus és misztikus költői irrealitás egy-egy alkotóban békésen megfér, akárcsak a forradalmi szerepre készülő fiatalok tudatában Krisztus és Marx egymás mellett. Antagonisztikus eszmetörténeti áramlatok találkoznak a század eleji magyar irodalmi forrongás-ban: a pozitívizmus, a természettudományos világnézet, és a századforduló új roman-ticizmusa, s új metafizikája.

Új művészi lehetőségek fakadnak ebből az összetorlódásból. Az elkésett üteme-
ket egyszerre akarják behozni, Arany János népiességétől a szimbolista-impresszion-
ista költészetig, Jókai romantikájától az időt dallamosító prózáig ugorva.

Az Európában évtizedek során egymást váltó irányzatokat egyszerre akarják
meghonosítani, illetve gyümölcösöztetni a magyar irodalomban. Változatos kísérletek
és keveredések születnek ebből a történelmi helyzetből és feladatból, a naturalizmus,
a realizmus, a szimbolizmus, az impresszionizmus és a szecesszió, sőt már az avant-
gard magyar változatai is. Nincs egységes stílusiránya a kornak, ezt a sokféle elemet
hordozó stílust a „stilromantika” fogalmával szokták leginkább jelezni.

Rokonjelenség volt a képzőművészetben is: szecesszió, impresszionista és
konstruktivista irányok torlódtak egymásba. A naturalista, s impresszionista iskola
művészei (Ferenczy, Rippl-Rónai) még termékenyek, de 1909-ben az Impresszionis-
ták és Naturalisták Köréből már Cézanne-ra tekintve válik ki egy csoport, a Nyol-
cak társasága (Kernstok, Márffy, Pór Bertalan, Tihanyi Lajos stb.) Más stílusnak is
vannak hívei: Tornyai János Munkácsy „romantikus realizmusának” az örökségét
vállalja, Gulácsy Lajos az angol prerafaeliták módszerével kísérletezik, Nagy Balogh
János művészete kubisztikusan színeződő, Csontváry vizionárius művészetében pedig
szinte minden modern törekvés tükröződni látszik.

A NYUGAT LÍRAJA

A lírában legtermékenyebbnek a szimbolizmus bizonyult. Komlós Aladár tanul-
mányai bizonyítják: ha más stílusirányzatokkal együtt is, ha rövid ideig is, szinte
minden költő versében és ars poeticájában hagy valami nyomot az első világháború
előtti esztendőkből. A mitologizálás, a finom előkelő érzelmek kultusza egy időben
szinte belépőjegynek számított a költészet birodalmába. Modern költőnek Ady fel-
lépése után (1906) néhány esztendeig elsősorban azokat tartották, akiket a szimbolista
hullám sodort.

Késői virágzása ez a szimbolizmusnak. Az 1910 körüli Európában a szimbo-
lizmus már-már a múlté, a költészetben a futurizmus és expresszionizmus próbálja
kimondani a következő szót. Azok útja is más irányba hajlik már, akik a szimboliz-
mustól indultak. Claudel költői eszközeit még a szimbolistáktól örökölt stílus jellemzi,
de képei már inkább példázatok, Verhaeren az expresszív zaklatottságú szabadvers
felé halad, s Apollinaire már a rejtelmet virágoztatja ki a versben, többet mondva el
a kimondhatatlanból, mint amennyit a szimbolisták megsejthettek.

A monarchiában azonban a szimbolizmusnak épp ezekben az években alakul ki
egy új változata, Rilke, Trakl, s bizonyos értelemben Franz Kafka műveiben. Mintha
éreznék a közeli világomlást, azokat az erőket is, amelyek Közép-Európa sorsát a
következő évtizedekben meg fogják határozni. Műveiket áthatja az ismeretlen veszé-
lyektől és hatalmaktól való félelem és aggodás, s ez éppúgy jelentést ad a tárgyi
világ képeinek, mint a szimbolista szemlélet és stílus. A magyar irodalomban ez a

változat alig hat közvetlenebbül, inkább Baudelaire és Verlaine felszabadító hatása érződik, s a második szimbolista nemzedékből Maeterlinckre és Samainre tekintenek leginkább, a németek közül – legalábbis Kosztolányi – Hofmannsthalra és Rilkére. Bizonyára az ő példájuk nélkül is eljutott volna a magyar líra a szimbolizmushoz, illetve az impresszionizmushoz, – a befelé fordulás, a szubjektívizálódás már korábban, Vajdánál elkezdődött, Komjáthynál a francia szimbolizmussal egy időben, a francia szimbolisták ismerete nélkül jelentkezett a szimbolista látás, saját költői fejlődésének eredményeként –, a most közelebbiről megismert szimbolizmus azonban felszabadítóan és a fejlődést gyorsítón hatott, különösen a másra vágyódó boldogtalnokra.

Mássá is lett, több vonatkozásban, mint a francia szimbolizmus. Komlós Aladár erről is ír. Mértéktartóbb. A végtelen absztrakt és ezoterikus Mallarmé és Valéry, s a téboly látomásait kereső Rimbaud idegenek maradtak a magyar követők számára. A szimbolizmusnak inkább csak az esztétikáját követték s nem a világnézetét. De azt sem mindenben. A könyvekből merített legendák felidézésétől, ami a franciáknál egy időben olyan divatos volt, tartózkodtak. Más lett a szimbolizmus funkciója is, mint Nyugaton. Nyugaton a szimbolizmust a polgári társadalomtól elforduló, de inkább a feudalizmus eszmévilágához vonzódo érzület teremtette meg. Magyarországon az antifeudális hevület keresett benne kifejezési lehetőséget. A nyugati szimbolisták kiábrándultságukban már-már a létet magát utasították el, a világot, a társadalmat megválthatatlannak ítélve, a magyar szimbolista költők csak a magyar félfedalizmust, többnyire bízva a társadalom javíthatóságában. Nem voltak vallásosak, mint a franciák, képzeletükkel nem költöztek középkori mondák és legendák közé, sőt, gyakran szociális mondanivalókat fogalmaztak, egy forradalomra készülő érzületet.

Még dekadenciájuknak is adott némi pozitív töltést az idő. Egy félfedális országban a dekadencia és a transcendens is lehetett jövőt munkáló, forradalmat előkészítő, akkor is, ha a társadalmi bajokról és a demokratikus átalakulás vágyáról még csak szót sem ejtett. A francia szimbolizmus inkább jobbról volt antiburzsoá, s többnyire a reakcióval rokonszenvezőknek volt a kedvence, a magyar szimbolizmus inkább baloldaltól volt burzsoáellenes, a haladó politikai gondolkozásúak méltányolták, leginkább éppen a pozitivistá-racionalista gondolkodású értelmiség. Kaffka Margit egyik regényében egy fiatal tanár magyarázza az újfajta verseket: „Nézzé itt ez a vers... ez semmi ugye, ki gondol itt komoly ügyre?... És egyszer tíz év múlva, tán ezek a megoldozott lelkek termőföldje lesznek a politikai vagy társadalmi fordalomnak...” Így érezte a reakció is; az új lírára azért is nyitott olyan heves tüzet. A világnézeti bomlást látta az új költészetben, s az új szellemű írók műveit nemzetiellenesnek, stílusukat érthetetlennek, érzékenységüket hisztériának minősítették. Még Tisza István, a reakció művészi kérdések iránt nem különösebben érzékeny miniszterelnöke is személyesen felszólalt a modern költészet ellen. Lapot is indított a Nyugat ellensúlyozására, a Magyar Figyelőt (1911).

A szimbolizmus a magyar verselést az új érzések közvetítésére alkalmas formák és ritmusok keresésére ösztönözte. A magyar szimbolista líra legkedveltebb formája egyidőre az a magyaros daktilizálás lett, amelyben a daktilus benyomását nem a hosszú és rövid szótagok, hanem a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok megfelelő váltakozása adja, mámoros imbolygás érzetét keltve.

Az új líra az egyéniség jegyében bontakozott, különbözni akart. S a szimbolizmussal egyidejűleg más költői áramlatok is hatottak. Ez lehet a főoka, hogy a szimbolizmus többnyire egykorú vagy korábbi stílusokkal együtt jelentkezett. Még az 1906-tal kezdődő esztendőket sem jelentették a tiszta szimbolizmus korát a magyar lírában, hanem egy kavargóan tarka modernista hullámot, szimbolizmus, impresszionizmus és szecesszió együtt jelentkezett a legtöbb költőnél, mint más keleteurópai népek lírájában is. Babitsot, Juhász Gyulát csak laza szálak fűzik a szimbolizmusához, Kemény Simon és Szép Ernő inkább impresszionista, Gellért Oszkár egyaránt távoljárt a szimbolista sejtetéstől és az impresszionista festőiségtől. Babits is a szimbolizmustól elváló lírát teremtett. Érdemlegesen beszélni róluk csak külön-külön fejezetekben lehet.

A Nyugat prózában is helyet adott minden új kezdeményezésnek. Ez a kor – a század első két évtizede – a világirodalom prózájában is az útkeresés kora. A századvég csillagai, Tolsztoj, Ibsen, Zola, Maupassant és Csehov még nem veszítették el ragyogásukat, de már erősen halványulnak az új inspirálók, Bergson, Nietzsche és Dosztojevszkij fényében. A naturalizmus még valamennyire tartja magát, de legnagyobbjai közül már többen „megtérnek”; a misztika, az irracionizmus felé fordulnak. A legellentétesebb eszmék kerülnek egymás mellé. Anatole France-i szkepszis és filozófuskodás, ruszini művészetáhitat, barresi énkultusz, újkatolicizmus és szociológia. A művészetekben a legnagyobb zűrzavar van; de a tendencia kitapintható; mindenáron újat, eredetit keresnek, s általában nem a realizmus, hanem az irracionizmus irányában. A realista törekvés idősebb és ifjabb írók – Ibanez, Wells, Shaw, Galsworthy, Barbusse, Jack London, Heinrich Mann – a kor tudatában nemigen számítottak modern íróknak és követendő példának. Munkásságuk elszigetelt, mintha a realizmus folytonossága megszakadt volna. Újjáélednek a romantikus célkitűzések, felfedezik a német romantikát, a kísértetjárást, az álom és csoda motívumait, a borzongást és a titokzatosságot. Egyelőre csak keresés és zűrzavar van a prózában, kialakulatlanok az írói egyéniségek, határozatlanok a célok, és éretlenül sokszínűek a megjelenő munkák. Valéry szerint az első világháború előtti kor legtöbb francia átlagregényében sorra megtalálni az orosz balett hatását, a pascali stílus nyomát, a Goncourt-ok impresszionizmusát, Nietzsche és Rimbaud eszmetöréseit s némi tudományos hangot. Ebből a kezdésből és zűrzavarból emelkedik ki Gide és Proust művészete.

A novellában is hasonló tendenciák mutatkoztak. Az eszmény a századfordulótól kezdve mind kevésbé Maupassant és Csehov, a kezdők inkább a német romantikus novellára s a szimbolista költészetre tekintenek. A nagynak és modernnek elismert fiatal írók közül a valóság reális ábrázolásáért talán csak Gorkij és Thomas Mann küzd. A magyar novellában talán még tarkábbak a törekvések, mint más irodalmakban. A társadalom sokkal elmaradottabb, a múlt erősebben él, de minden új törekvésre azonnal visszhang felel.

A magyar novellában s általában minden művészet területén a 90-es években erősödött fel az Európával való lépéstartás igénye. Az idő tempója meggyorsult. A régi Magyarország Jókai és Mikszáth művészetét inspiráló világa hihetetlen gyorsasággal alakul át: Budapest szinte egyik napról a másikra világvárossá nő. Az épülő fővárosba, az alakuló, magyarosodó polgárságba sokfelől érkeznek, sokféle ízléssel és hagyománnyal; a változó kor és életforma új ízlést, új tájékozódást, és ideákat kíván.

Az írók egy csoportja hátat fordít ennek a bonyolult sokféleségnek, s menekült vissza a falu csendjébe, a régi ideálokhoz, formában is ragaszkodva a régihez. Mások – elsősorban a fiatalok, tudomásul véve az idők változását, a változott élet korszerű kifejezői akartak lenni, s művészi példákért, eszközökért szinte rajongva fordultak a külföldi példákhoz. Elkezdtek megfigyelni a különböző írókat, s egyidőben a művészetben minden stílusnak, minden művészi egyéniségnek megalakult a maga kisded tisztelő köre. Megfigyelték a különböző idegent, lesték az ígét ajkaikról, egyikük betelt a formával, másik visszhangozta a szót is; tolsztojos, misztikus sóhajok, turgenyev életképek, nietzschei egyéniségek, huysmanos beteg alakok, zolai árnyképek, maupassantos könnyűvérű asszonyok jelentek meg a novellákban.

A keresés az új század első évtizedében tovább erősödött. Maupassant, Anatole France, Maeterlinck, a szimbolista költők, a muzsikusi Wagner, a német romantikusok és Turgenyev szerepelnek a század elején a novellisták ihletői között. Az újat keresik, az el nem használtat, néhányan az élet reális tükrözésében, legtöbben azonban, mint Európa-szerte ebben az időben, a formában, a nyelvben, a hangulatban. Csak a legjellemzőbbeket említve: Szini Gyula a mesében és a finom hangulatokban, Cholnoky Viktor a groteszk és a kísérteties különös vegyítésében, Szomory az operai hangzásban, Csáth Géza a zenei felépítésben.

E sokféle keresésben két tendencia látszik erősebben érvényesülni, mint a kor világirodalmában is: egyirányban a romantikus tendenciák, erősen stilizáló, szecessziós ízekkel, másfelől a korábbi realista törekvéseket továbbfejlesztő, objektív ábrázolási szándék. De más hangsúlyokkal és más szinten: a magyar próza csak részben tudja behozni a késést. A kor íróinak az anakronisztikus magyar viszonyok között még az antiklerikális Anatole France-ért kellett küzdeni, a magyar századelő Huysmans *A rebours*-ját érezte merésznek, pedig a francia irodalomban már útnak indult Gide és Proust. A nyugati prózáiroknál a szubjektivizmus már teljes mértékben érvényesült, a századelő magyar prózáirói még ha stílusban az impresszionizmushoz és a szimbolizmushoz kapcsolódtak is, ideológiailag többnyire a szkeptikus világszemlélethez és a polgári-radikális szellemű társadalomkritikához kötődtek, s közvetlen ösztönzést jórészt még inkább Zolától, Ibsentől, Tolsztojtól és Csehovtól kaptak. S többnyire ez a közvetlenebbül kritikai jellegű próza lett művészileg is értékesebb.

A szecessziós jellegű prózának is voltak persze eredményei, különösen a novellában. A gyermekkor felfedezése, az intuición és a mese jogainak érvényesítése a szecessziós törekvésekhez fűződik, akárcsak a romantika vizionárius hagyományainak a feltámasztása. Megtermékenyített a szimbolizmus is, nagyfokú költőiséget szabaddított fel a magyar prózában (Krúdy, Szomory, Révész Béla, Jób Dániel) a prózai kifejezés határait a zene és a költészet irányába tágitotta. Színi helyenvaló jelzői, Szomory muzikalitása, „érzékletes mondatkáprázata”, Csáth Géza „zenei szerelése”, Lovik, Krúdy álom-hangulata, a késői Gozsdu neoromantikus foltjai, a kezdő Kosztolányi szecessziós színei, az induló Kaffka pszichologizmusa – mind-mind értéket, sőt nagy értéket jelentettek. A kortársi nyugati irodalommal igyekeztek lépést tartani – vagy tartottak ösztönösen. A lélek ködösebb tájain, a sejtések, megérzések világában ők kezdtek tájékozódni; a magyar festői, pszichológiai, lírai nyelv kimunkálására, finomabb hangárnyalásokra és még sok mindenre példát adtak.

De igazán maradandót keveset és kevesen alkottak. Néhány közöttük inkább csak kiváló mesterember volt, aki bárki modorában tudott jól írni. Többük tehetségét tévútra vitte az irracionális esztétika, amely úgy tudta: „a költészet betegség” és az élet: „álom”. A valóság kínálta témák helyett inkább ötleteket, hangulatokat, lírai pillanatképeket, az árnyék árnyékát öltöztették novellába. A pirosat rózsaszínné, a kéket lilává sápasztották. Aki végigtekint a kor novellafiguráin, belefárad a sok lemondó, beteg, élettől búcsúzkodó lélek láttán. Cholnoky Viktor összes írásában például egyetlen egészséges emberről van szó, akinek a völgyben felejtett filozófiáját megette a medve – és megdöglött tőle. A sok beteg, különös figura egy részét nem az élet szülte; olvasmányemlékekből nyerték fogantatásukat.

A modern stílustörekvések akkor jártak legtöbb eredménnyel, ha a valóságos életanyagból nőttek ki. Ezért találhattak a korabeli modernség hangjaira többször azok az írók, akik a pusztuló dzsentriből szakadtak ki. Egyidejűleg, olykor talán még egy-egy lehelletnyivel előbb találtak az új kifejezési formákra, mint európai kortársaik. Lovik Károly pár évvel előbb írta a *Nathanalt*, mint Alain Fournier a *Grand Meaulnes*-t. Cholnoky Viktor novelláiban a realitást és fantaszttikumot majdnem olyan merészen keveri a század első évtizedében, mint később Virginia Woolf vagy Garnet, egyik novellája (*A kövér ember*) misztikuma olyan lehetőségeket rejtett magában, aminőket majd Franz Kafka bontakoztatott ki; Krúdy és Kaffka némely írásában már két síkja van az időnek, az emlékezés jelene s a múlt, amelyet az emlékezés felidéz – mint majd Proustnál lesz. Még a regényeit a XIX. század klasszikus módszereivel író Török Gyula is a legfrissebb hangokat kapja el néhány novellájában: a gyermeki lélek mágikus, költői megnyilatkozásairól Alain Fournier és Cocteau előtt ír.

Török Gyulánál szinte kézzel fogható a magyarázat: novelláiban a gyermekkori sebek – a mágnás ősök mindenre vágyásával átélт nyomorúság – gyöngytermése a modernség. S a többieknél is valamilyen egész életüket meghatározó élmény: első-sorban egy fölbomló társadalom megrendült valóságélménye.

Nyugaton, a már életképtelenné lett burzsoá társadalom talaján a dekadencia nőtt; amely szinte terméketlen tehetetlenséggel fordult önmagába vissza; szorongásával és céltalanságával a Szépbe menekülve. Osztályélményeik szerint ezt tehetnék a leáldozott dzsentriből jött írók is; többen teszik is. A szorongás és céltalanság – a pusztuló világ esztétikává párolt életérzése – vezeti többüket az emlékezéshez, az irreálishoz, az álomszerűséghez, a révetegséghez, az időből kiesett, álmukba menekvő, élet-halál mezsgyéjén postakocsikázó hősök teremtéséhez. S ehhez a búcsúzkodó maradék színét ragyogtató dzsentri-világ bőséges írói anyagot adott; így a dzsentri életérzésével induló írók élményeik formába öntéséhez ösztönösen rátalálhattak azokra a technikai fogásokra, melyekhez másokat csak hosszas kísérletezések vagy a prousti példa vezetett.

Az irodalomtörténet számára megőrizni érdemes dzsentri írók osztályukból kiszakadók voltak. Benne éltek a századforduló forrongó, új utakat kereső társadalmában, s többnyire igenelték is ezt a keresést. Többen kritikával nézték felnevelő osztályukat, s ébredő szociális lelkiismerettel a népet. S minél szociálisabbá és kritikaibbá érett szemléletük, annál kevésbé lett a dzsentri bomlásából táplálkozó érzés meghatározója művészetüknek. Így ábrázolásukban is a kritika lett a döntő; az együttérzés csak színező, s az ábrázolt anyagból fakadó művészi formák és a régi érzés utórezgéseiből eredő felhangok a kritikai realizmus gazdagítójává váltak. Leginkább Kaffka Margit regényében, a *Színek és években*.

Kaffka Margitban és Török Gyulában amúgy is a realizmus igénye élt. Mások is voltak, akiket a társadalom ábrázolásának a vágya izgatott, s túl a művészi formálás érdekességén, az emberről és a társadalomról való képet akartak gazdagítani. A század elejének legnagyobb eredménye a prózában a korszerű realizmus megteremtése volt.

A realizmushoz a magyar irodalomban többnyire a naturalizmuson keresztül vezetett talán a legbiztosabb út. A társadalmi, irodalmi fejlődés elmaradottsága folytán a magyar kritikai realizmus megkésve bontakozott. Bár voltak jelentős realista írók, az irodalom egésze sokáig romantikus színezésű maradt. A kritikai realizmus a magyar irodalomban, mint Kelet-Európa több népének az irodalmában is, a naturalizmussal nagyjában egy időben bontakozott, a századelő magyar írói részben a naturalizmuson keresztül jutottak el a saját, s egyben egész nemzeti irodalmuk realizmusának a kiteljesítéséhez.

Más volt a naturalizmus több vonatkozásban, mint a nyugat-európai irodalmakban. Nemcsak a városi kispolgárságnak, a vidék forradalmasodó parasztságának is hangot adott. S mivel még csak a demokratikus forradalom és a nemzeti felszabadulás volt napirenden, Kelet-Európa polgári írói nem látták oly elrémitőnek a „demokrata ököl”-t, s érezve a közelgő vihar leheletét, a teljes kétségbeesés ritkábban vett erőt rajtuk. A népi-paraszti-demokratikus mozgalmakhoz való kapcsolódás azt is lehetővé tette számukra, hogy a naturalista író megfigyelő szerepéből kilépve, a társadalmi mozgás átélői, résztvevői legyenek. Kivételesen még a késés tényéből is fakadhatott előny: mire a naturalizmus Keletre érkezett, nyilvánvalóak voltak a tévedései, a tudományosság, az élettani determinizmus, a fantázia száműzése – s világosabb az értékes hozománya: a merész társadalomkritika, a szociális érzés és látás. Közel volt a romantika és az orosz irodalom is: mindkettő jótékonyan enyhítette a naturalizmus túlzásait, s költőibb hangra ösztönzött az élet árnyékosabb oldalainak a leírásában is.

Így lettek a magyar naturalisták is, mint a kelet-európai naturalisták közül többen, kevésbé „provokatívok”, alapjában társadalmi szemléletűek, elbeszélőbb kedvűek és valamelyest derűsebbek. Legtöbbször a radikális politika szövetségesei. A nyugati naturalistákhoz képest új területeket is hódítottak, vagy legalábbis nagyobb művészettel és valóságismerettel ábrázolták a földmunkás nép életét. A kastély és a falu ellentétét, a parasztság osztályokra tagozódását, az elnyomott nép lázadását. S többen közülük valóban realistákká nőttek.

A naturalizmus programját a magyar irodalomban Bródy Sándor 1884-ben meghirdette ugyan, de a zolai értelmezésű naturalizmus csak a 90-es évek elején

(Kóbor Tamás, Thury Zoltán) s főként az új század elején (Révész Béla, Molnár Ferenc, Bíró Lajos, Barta Lajos, Nagy Lajos, Móricz Zsigmond) kap új híveket, mintegy jelezve a társadalmi elégedetlenség növekedését. A késés és a magyar társadalom kettős irányú mozgása – forradalmi helyzetek és letörések váltakozása – következtében a naturalizmus minden árnyalata, a kezdeti forradalmi, s a későbbi dekadens hajtása egyszerre képviselést kap, s a különféle modernizmusok születése pillanatától körülfogják. Már a 90-es években együtt hat Zola, Maupassant és egyre inkább Bourget, a század elején Zola, Tolsztoj, Ibsen és az újságok tárcarovatában a harmadrangú dekadens naturalisták serege. A század elején naturalista a szocialista Révész Béla s a lázongó kezdetek után a polgárság igényeihez teljesen hozzásimuló Molnár Ferenc. Egy naturalista jellegű, Európa-szerte divó „szegényszagú” irodalom tenyészik a szociáldemokraták újságjában, a Népszavában, s a fin de siècle ernyedtségét lehelő, dekadens naturalizmus a szaporodó napilapok tárcarovatában, egy „enyhén közszeméremstörő” naturalizmus színezi a Nyugat modern prózáját is. Módszer, stílus tekintetében is nagy a „változatosság”: az erős „dokumentáláshoz” legfeljebb Justh ragaszkodott, Kóbornál felszínre tör a líra, Bródy romantikus természet és folyton új irányba keres, Révésznél a naturalizmus szociális tematikája egyre inkább szimbolista és expresszionista köntösbe öltözik, Szomory a dekadens naturalizmustól kölcsönözött motívumokat wagneri módon igyekszik „hangszerelni.”

E furcsa kavargású sokféle naturalizmust egybefogni, közös nevezőre hozni legalábbis reménytelen lenne. Egy részük valóban csak az ízlést segített elközönségesíteni s a jóllakottakat szórakoztatni. A szociális érzésű társadalomkritikai tendenciájú naturalizmus azonban, amely példát a társadalomkritikus és apostol Zolában, valamint Ibsenben és Tolsztojban, Hauptmannban, Csehovban és Gorkijban látott, a századforduló magyar irodalmában művészi és világnézetileg és legtermékenyebbnek bizonyult. Ez a naturalizmus jellemezte első időkben, legalábbis részben, a nagybányai festőiskolát, vitte előre Hollósy Simont, indította Ferenczy Károlyt, ehhez a naturalizmushoz kapcsolódott a Thália Színpad, ez termékenyítette meg Bródy Sándor, Nagy Lajos és Móricz Zsigmond művészetét.

Kissé feltűnő a magyar naturalizmus századeleji megerősödése, s Zolához, Ibsenhez való kapcsolódása. Hiszen Nyugaton már idejétmúltnak számított a naturalizmus, Zola, Ibsen és a korai Hauptmann helyett már Maeterlinck került a zászlókra. A magyarázat azonban kézenfekvő. A magyar társadalmat most szorítják azok az érzések, amelyek egykor Zola és Hauptmann naturalizmusát szülték, s most erősödött meg benne a megújulás vágya. A vajúdas megérzői és igenlői érzéseik kifejezésére példát, szándékaikhoz bátorítást csakis a kezdeti, a leginkább szociális tendenciájú és legmerészebb kritikájú naturalistáknál találhattak. A kortársi nyugati irodalomban nem nagyon, hisz az a naturalizmus elvirágzása után az intimség és a pszichológia, az impresszionizmus és a lírikum felé fejlődött.

Ezért lehetett a zolai értelemben vett naturalizmus még a század elején is, bizonyos módosítással és átszínezéssel szinte irányzat a magyar prózában. Ugyanúgy, mint a szimbolizmus a lírában. A szimbolizmus is avultnak számított már kissé a korabeli Nyugaton, jó harminc évvel korábban, a naturalizmussal szinte egy időben élte virágkorát. A századfordulón is együtt jelentkeznék, kissé megkésve, szinte minden kelet-európai irodalomban. Szinte jelképesnek tekinthető, hogy a Nyugat költészetében a szimbolista Ady és prózájában a naturalizmustól buzdítást vett Móricz Zsigmond jelenti a legmagasabb csúcst.

Egyfajta elmaradás, vagy inkább hangsúlyeltolódás, a kortársi Nyugat-Európával szemben ideológiai téren is érezhető. A polgári radikális gondolkodóknak, a Huszadik Század íróinak Spencer a legnagyobb megtermékenyítője, a Galilei Kör – a forradalmi értelmiség szervezete – füzetei közt az ő és Darwin művei is szerepelnek. Spencer és Darwin is a naturalizmus virágkorának jellemző olvasmányai. A század elején az újat már nem ők jelentik Nyugaton, hanem Nietzsche, Mach és Avenarius empiriokritikizmusa és Bergson intuicionizmusa. A Huszadik Század írói és a Galilei-Kör ifjúsága is ismeri őket – hatnak is –, de a demokratikus átalakulást

akarók érthető módon nem bennük, inkább Spencerben és Darwinban keresik az ideológiai kiindulást. Így történhetik, hogy a marxizmussal a század eleji magyarság egy része a spencerista ideológián keresztül ismerkedik és egy evolucionista elméleten keresztül jutnak el sokan a polgári forradalom vállalásáig, sőt hirdetéséig. Egy polgári forradalom utáni társadalomban ez talán lehetetlen lett volna. A pozitívizmussal, evolucionizmussal ott inkább már csak a polgárság pozícióit védtek a proletariátus ellenében, Magyarországon azonban a spenceri szociológia a félfudális ideológiákkal szemben progresszív volt. Erjesztő kovász, mint a naturalizmus az irodalomban.

A magyar társadalomkritikai naturalizmus, noha elsősorban Zolától kap ihletést, több tekintetben el tudja kerülni a mester elméleti nézeteiből következő művészi buktatókat. Zola biologizmusa csak Bródyra van nagyobb hatással, Móricz és Nagy Lajos java írásaiban ment tőle. Zolától inkább csak a bátorságot, a kemény látást veszik át. Bródy Dosztojevszkij, Révész Béla Hauptmann, Nagy Lajos Gorkij ismeretében kapcsolódik az ő naturalizmusához. A naturalizmus túlzásai különben is jórészt lekoptak, kifejezési lehetőségei viszont megszaporodtak. Már a német naturalizmus nyelve, Zola, Ibsen, Tolsztoj és az impresszionista festészet levegőjében oldódott meg, a század eleji magyar naturalisták élhetnek a szimbolisták teremtette új, szubjektív költői nyelvvel is, s a naturalizmus érzéseit a művészet teljes fegyvertárából meritett eszközökkel fejezhetik ki. Amiben persze művészileg csaknem annyi veszély is rejlik, mint lehetőség. Éppúgy, mint a történelmi helyzetben: amely megadja a lehetőséget, hogy a forradalmi munkásság és parasztság harcához vagy a radikális értelmiséghez kapcsolódva túlléphessenek a naturalizmus témáin és érzésein (Nagy Lajos, Móricz Zsigmond), de az érlelődő forradalom sorozatos letörése, a reakció csatanyerései megkönnyítik a dekadens naturalizmusba való hanyatlást is (Molnár).

Sohasem feltűnőbb az egy helyről indulók különböző utakra térése, a pálfordulások, a hullások és az elmaradások nagy száma, mint a kettős irányú társadalmi mozgások korában, mivel a kérdéseket vagy-vagyok formájában állítja fel a történelem.

A századeleji magyar naturalisták is nehéz kérdésekkel találták szemközt magukat. A nyugati naturalisták továbbfejlődési lehetősége jórészt a munkásmozgalomhoz való kapcsolódástól függött, a magyar naturalistáké attól, hogy hozzá tudnak-e kapcsolódni a plebejus-demokratikus mozgalomhoz, vagy legalábbis a polgári progresszióhoz, s e kapcsolat alapján meg tudják-e találni a realizmus klasszikus módszereit, vagy hozzásimulnak – akár duzzogva is – a polgári társadalomhoz, s lázongásuk belefűl a stílusforradalomba. Többen megalkudtak, a megelégedett polgárság szórakoztatójává szegődtek vagy nihilizmusuk művészi meddőségre kárhoztatta őket. (Bródy, Molnár Ferenc, Kóbor Tamás). Csak azok tudtak előremenni a naturalizmusból, akik a lázadó parasztsághoz és a munkásosztályhoz kötötték saját és nemzetük sorsát. Ilyenek is voltak a magyar naturalisták közül: a Rákóczi-indulót festő Hollosy, a szenvedő és lázadó népet ábrázoló Thury Zoltán. Móricz Zsigmond a parasztság küzdelmeit és törekvéseit éli meg, ennek a küzdelemnek a megélése indítja Barta Lajost a szocialista gondolatokhoz. A munkásmozgalomhoz tartozik Révész Béla és szíve szerint Nagy Lajos is.

Őrszem

*Ahogy a legizgalmasabb film
akkor szakad el,
amikor mindenről
a következő perc dönt –*

*ahogy álmodból
felébredsz, mielőtt
belépnél egy kapun,
ahol biztonságban lennél
üldözőid elől –*

*ahogy szeretkezés közben
a másik test ritmust cserél,
s egyszeriben messze jársz
attól, ami szívott
magához, mint a mágnes –*

*torkomon hurok feszül,
fogamat görcs zárja össze,
mozdulatom megtagy,
szavam kettőbe szakad,
valahányszor arról beszélnék,
ami napjaim
másik felét kitölti.*

*

*Nem csak az vagyok én,
amivé kényszerülök.
Egy zsúfolt délutánból mindig
kihajt az ártatlan kószálás virága.
Mindig bedobnak az ajtón
egy régvárt borítékot.
Mindig kibukkan a női todrászatból
egy tupirkoronás szép fő,
mindig támad szél is, hogy kedvessé kócolja.
Kutyatülnyi jóhírből mindig tudsz
félvilágnyi boldog homokvárat rakni.
Mindig van egy hír a lapokban,
amitől bizsereg az öklöd.
Mindig megfogadod, hogy sohatöbbé,
mindig azon kapod
magadat, hogy mégis.*

*Tetőről a hó,
leolvad rólam a napi keserűség,
mert ha nem lenne más, amit számontartsak,
nem lenne már, aki számontartsa.*

*

*Idővel mindenkinek
nagy gyakorlata lesz
önsajnálkozásban.
Egy kimondott szó,
egy kimondatlan szó,
a felédnyújtott kéz,
a zsebredugott kéz
fölépíti benned
a sértettség kontinensét,
elrendezett utcákkal, emeletes
házakkal, belakott otthonokkal,
mint az emberiség egyedül
ellened szervezett
összeesküvését.*

*

*Eközben
valamire sose jut szó.
Valakikről nem beszélsz,
mert jobb szereted a keserűséget
megbontatlanul.
Szavaidból
azok maradnak ki,
akik életedből nem maradtak ki,
akik nélkül nem volna értelme,
hogy ami fölháborító,
fölháborítson,
ami fájdalmas, fájjon,
ami elveszett, hiányozzék.*

*

*Ki bírná el sokáig a magányt,
ha nem tudhatná
minden pillanatban,
hogy azok közé tartozik,
akik magányosan sincsenek
egyedül;
ha nem érezné
minden pillanatban,
hogy amikor egyszál egyedül áll –
a többség őrszeme.*

TAVASZTÓL ŐSZIG A SZOVJETUNIÓBAN

KUZYNECOV UTÁN A BÁBIJ JÁR-BAN

A Bábij Jár, ez a Kijev melletti szakadék, a második világháború egyik legnagyobb, de mindaddig legkevésbé ismert német koncentrációs táborának színhelye jó-részt csak Kuznyecov nemrég magyarul is megjelent hasonló című regényének alapján ismert nálunk. Két éve, az orosz eredetiben való megjelenésekor a Jelenkor mutatta be elsőként olvasóinak, már csak azért is kötelességünknek tartottuk, hogy egy fesztivál kapcsán Kijevben járva személyesen is megismerkedjünk a dokumentum-regény színhelyével.

Bábij Jár magyarul „Asszonyszakadék”-ot vagy valami hasonlót jelent, s mesz-sziről nézve kétségkívül van is valami nőies jellege. – Egy szelíd vízmósás a város szélén; a Dnyeper meredek partja felé eső oldalon. A környék persze ma már korántsem olyan elhagyatott, mint a német megszállás idején volt, s mint amilyennek Kuznyecov leírja. A rohamosan terjeszkedő város egészen idáig elnyújtózott már új lakónegyedeivel, csillogó új házsoraival. Az apró cserjessel benőtt lankás domb-oldal azonban még így is eléggé kies rövidebb kirándulásokhoz, meghitt együttlétek-hez. A Bábij Jár ma a kijevei egyetemisták egyik legkedveltebb találkahelye. Ha ügy-gyel-bajjal felkapaszkodunk a meredek domboldalon (a volt koncentrációs tábor helyét még nem jelöli emlékmű, útbaigazító táblákat vagy akár csak kevesebb tájéko-ztatást is hiába várna a hivatlan látogató), az a kis patakocskával kettéosztott homo-kos völgy tárul a szemünk elé, melyet Kuznyecov oly hitelesen írt le regényében. A változás mindössze az, hogy a városi kertészet csatornákkal parcellázta fel a terü-letet, s szorgos kezek ma mindenfelé facsemetéket ültetnek. Az itt lezajlott szörnyű-ségek emlékét mindez azonban nem tudja elfeledtetni. A zsenge fű alól itt is, ott is félig elégett embercsontok bukkannak még elő, a völgy közepén, mint zátonyra futott kis fehér vitorlás, egy babakocsi égre meredező váza áll, s mindent beborít az égett embertestek széllel, vízzel lassan felmállasztott szürke pora, amely csak lassan elegye-dik el a kis patak hordalékával, s iesz belőle végül is fekete, termékeny humusz.

A városból vezető ösvényen idős házaspár bukkan elő, vödörrel a kezükben. A völgybe érve leteszik a vödört, ásóval kotorásznak, s kis idő múlva elégedetten in-dulnak vissza. Szobanövényekhez viszik ezt a földet. A szomszédos röplabda pályán nagyot csattan a labda, a szurkolók hangos biztatása veri fel a környék csendjét. A májusi verőfényben körös-körül sütkérező párok. A felborult babakocsi mellett a völgy közepén hirtelen egy másik fehér hajó tűnik fel, amely jóval szélesebb az ott veszteglőnél: egy fiatal papa ikreit hozta ki levegőzni. A fehér látomás lassan vi-torlázik el az átkozott völgy háttére előtt. Zavartan, s egyben meghatottan néz le erre a látványra az idegen: zavarát talán az irodalomnak, meghatottságát azonban már magának az életnek köszönheti, amely – mint minden igazi fiatal és növő élet éppen szemérmetlen fiatalságával igazi –, igazibb, mint az irodalom.

Kijevben egyébként idén tavasszal a Szovjetunióban tanuló magyar egyetemisták rendeztek jazz-fesztivált – Vietnam javára.

A forró ukrán tavaszról éppen a téli évad finiséhez érkezünk vissza Moszkvába.

Az elmúlt évad a nagy évfordulók jegyében zajlott le. Első fele a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójának ünnepeivel esett egybe, ez év tavaszától kezdve pedig a színházak is jelentős részt vállaltak Gorkij születése 100. évfordulójának megünneplésében. Mindez természetesen kihatott a műsorpolitikára és az előadások általános légkörére is. S bár itt is, ott is érződött néha az ilyenkor elkerülhetetlen feszes ünnepélyesség, mégsem mondhatjuk, hogy ez az évad egyszerűen „jubileumi évad” lett volna, ennek a kifejezésnek megszokott melléklengével. Elsősorban azért nem, mert a legjobb darabok és előadások nagyrészt éppen az évforduló parádés seregszemléje keretében ismerhette meg a közönség. Így például a sokat nélkülözött *Bulgakov*nak egyszerre négy darabja került most színpadra, a Vah-tangov-színház pedig *Bábel* „Lovashadsereg”-ének dramatizált változatát mutatta be nagy sikerrel, *Ljubimov*ék a Tagankán *Jeszenyin* forradalmi poémáját, a „Pugacsov”-ot vitték színre.

De nemcsak a klasszikus örökségnek, a modern szovjet drámairodalomnak is sok igényes darabját segítette színpadra az évforduló. A Művész Színházban és a Kom-szomol színházban egyszerre mutatták be K. *Szimonov* új darabját, a „Haza füstjé”-t, ez előbbiben ezen kívül *Ariadna* és *Tur* A. Kollontajról szóló modern hangvételű, érdekes drámáját, a „Rendkívüli követ”-et, az utóbbiban pedig *Arbuzov* lírai darabját, a „Szegény Maratom”-at. A Tagankán V. *Oszipov* mai témájú, érdekfeszítő dokumentum-drámáját, a „Csak táviratok”-at játsszák. Modern darabbal készült az évfordulóra a Puskin Színház, valamint a Sztanyiszlavszkij és Nyemirovics nevét viselő drámai színház is. Ott a Borisz *Polevoj* regényéből dramatizált (Eduárd Radzinszkij munkája) „Doktor Verá”-t, itt a jónevű költőként ismert N. *Korzsavin* első drámai művét, a „Valamikor a huszadik században” címűt mutatták be. Vég nélkül lehetne azonban folytatni a felsorolást, hiszen a nagy ünnep alkalmából minden színház igyekezett mai vagy forradalmi témájú művel előrukkolni. Számunkra azonban most nem is a számbeliség a fontos. Nem érdemes azt sem részletezni, hogy a Gorkij évforduló alkalmából a nagy írónak hány darabját hány színházban újították fel parádés szereposztásban. Mi most arra a kérdésre keresünk választ, hogy milyen eredményeket hoztak az évfordulók a szovjet színház fejlődésének, egyre gyorsuló ütemű megújulásának, modernizálódásának *belső* folyamatába.

A repertoár, a ma kérdései felé forduló igényes tematika természetesen sok mindent elárul erről. Végignézve az előadásokat azonban mégis az a vélemény alakul ki bennünk, hogy elsősorban mégsem mai művekkel, hanem néhány nagy klasszikus mű újraolvasásával, eredeti értelmezésével érzékeltethető leginkább, hol is tart a mai szovjet színház az új, önálló, eredeti művészeti gondolkodás kimunkálásában. Ezek körül az előadások körül csaptak össze legélesebben a különböző vélemények, a klasszikusokhoz való új viszonyok régen érlelődő kérdései mellett ezek a viták hozták felszínre a mai szovjet művészeti közgondolkodás egyéb problémáit is.

*

Mint annyiszor, most is Csehov csendes nővére váltotta ki a legzajosabb vitákat a kritika berkeiben. Talán nem is volt még egy előadás, amelyről annyit írtak, annyit vitatkoztak volna, mint az *Anatolij Etrosz* rendezte „Három nővér”-ről a Moszkvai Drámai Színház előadásában, a Malaja Bronnyaján. A kritikusok nagyobb része elmarasztalta az előadást, modernista eredetieskedéssel, Csehov mondanivalójának elferdítésével vádolta a rendezőt. Egyedül M. *Sztrojeva* próbál mentséget találni

Efrosz számára, mikor ezt írja: „Ez a Csehov Bulgakov, Pirandello, Brecht után érkezett el hozzánk...” És valahol a dolgok mélyén mély igazság van ebben a megállapításban.

A darab értelmezésének irodalomtörténeti hitelessége valóban vitatható. Feltétlenül észre kell azonban venni az előadás nagyon következetes maiságát: a Csehov-feltette kérdések mai érvényességét kutató egészséges türelmetlenséget, a modern ember gondolati- és érzésvilágának megfelelő ritmust és formanyelvet.

Karel Novak, Laurence Olivier, Krejčí és Ádám Ottó után Efrosz most ismét eredeti színpadi formát talált a széplelkű, társtalan világmegváltás, a méltó feladat hiján széthulló értékes egyéniség tragédiájának megelevenítésére.

Efrosz érdekes kísérletéről a Nagyvilág augusztusi számában részletesen beszámoltunk. Ez a Csehov valóban Pirandello, Bulgakov és Brecht után érkezett el Moszkvába, s nem véletlen, hogy Efrosz lett a szálláscsinálója. Ez a fiatal művész már legelső munkáival úgy mutatkozott be, mint a mai valóság erkölcsi kérdéseire szenvedélyes érzékenységgel reagáló rendező. Egyike volt Rozov leglelkesebb propagálójának, ő mutatta be először a nézőknek a nálunk is jól ismert Eduard Radzsinszkijt. Efrosz a klasszikusoktól is a mai ember kérdéseire vár választ. Jól látszik ez a Komszomol színház két emlékezetes előadásán. Bulgakov „Molière”-jén és Csehov „Sirály”-án, melyeket közvetlenül egymás után ő rendezett. Mindkét előadás vádirat a művészet, a szerelem és az élet széplelkű jóllakottjai ellen. A „Sirály” főszereplője az ő felfogásában a nyughatatlan fiatal drámaíró Tropolov, a „Molière” pedig a művészkedő zsarnok (XIV. Lajos) modern példákat asszociáló természetrajza.

Bulgakov egyébként is reneszánszát éli a szovjet színpadokon. A Művész Színházban újra felújították a „Turbinék napjai”-t, a Filmszínészek Színházában az „Iván Vasziljevics”-et játsszák, a Jermolova színházban pedig a „Futás”-t (az emigrációból hazatérő fehér ezredes nagyon emberi alakját I. Szalavjov népművész állítja elénk megragadó hitelességgel), ezzel is bizonyítva, hogy az ironikus hangvételű költői dráma ma is keresett hiánycikk a szovjet színházban.

A *Szatíra színházban* egy igen érdekes kísérlet folyik most e drámatípus polgárgojainak visszaállítására. Megfelelő mai nyersanyag hiján a kísérlet itt is a klasszikusok segítségével folyik. A sort Osztrovszkij „Jövedelmező állás”-a nyitotta meg, melyben a régi kérdést: – becsületesen vagy gazdagon élni? – a rendező mai szituációban, mai körülmények között teszi fel. A jövedelmező állás és az önérzete között választani nem tudó becsületes fiatalember (Zsador) töprengései a nagyon tehetséges Mironov alakításában – Dosztojevszkij és Csehov hőseit is átugorva – a mai házívesek vívódásait vetítik elénk.

A „Tíz nap...”, amellyel Ljubimov néhány éve szinte csakugyan megrengette a színházi világot, ma már nem számít újdonságnak Moszkvában. Ki-kijönnek még előadás előtt a vöröskatonák az előcsarnokba, de inkább már csak azért, hogy átadják az ingyenjegyeket ismerőseiknek. Brecht „Galilei”-je, s vele együtt az egész kihívóan eszköztelen játéktípus, amely Ljubimovnak színházat és nevet szerzett, lassan szintén a múlté lesz már. Nem hat többé az újdonság varázsával a tojáspapírból épített díszlettel és a sok elidegenítő effektus, a nézők most már inkább arra kíváncsiak: tudnak-e beszélni a színészek? Mert, hiába, a színházban tudni kell beszélni. És az orosz színházban ezen felül tudni kell még átélni is. S bár Diderot után itt Sztanyiszlavszkij fogalmazta meg először a játszó és az átélő színész paradoxonját, nemcsak az ő színházára vonatkozik. A modern orosz színész sem lehet meg élő, érző, és szabályosan dobogó szív nélkül.

A jelek arra mutatnak, hogy Ljubimov felismerte ezt – s az idén már többféle módon próbált oroszosítani „szívet vinni” előadásaiba. A Majakovszkij- és a Jeszenyin-előadás után Valerij Oszijev új szerző mai témájú darabjának színrevitelében érzik leginkább ez a törekvés. „Csak táviratok” – figyelmeztet a darab címe, s ezt teszi a színpadra lépő három színész (A. Szabinyin, Ny. Sackaja és N. Naszonov) is, mikor bejelentik: egy furcsa és bonyolult szolgálati ügy kapcsán három ember (egy

geológiai intézet igazgatója, fiatal és csinos aspiránsa, valamint az expedíció régi módszerekkel dolgozó vezetője) furcsa és bonyolult viszonyba kerültek egymással. Nehéz megállapítani, hogy kinek van igaza. Fennmaradt azonban táviratváltásuk, s ennek segítségével most majd együtt próbáljuk kibogozni az ügy összekuszálódott szálait. S a színészek elkezdik olvasni a táviratokat, rekonstruálni és demonstrálni az eseményeket. Mindezt jól csinálják, úgy, ahogyan ezt valamikor Brecht elképzelte, s ahogyan most már minden színművészeti főiskolán tanítják. A végén kimutatkozik az igazság, s a mondanivaló is: a vezetők emberi, erkölcsi felelősségének fontossága egyre bonyolultabbá váló világunkban. Amit a színpadon látunk, az mégis inkább ügyesen megoldott helyzetgyakorlatok sorozata, mint igazi dráma. Inkább mesterség, kevésbé művészet.

Az epikus színház szovjet kísérletei persze nemcsak a *Tagankán* folynak. A színház néha igazi, drámai dráma híján lesz epikus. Ez történt a Moszkvai Drámai Színházban is, a *Malaja Bronnyaján*, ahol *Jevtusenko* új poémáját, a „Bratszki vízierzőmű”-vet vitték színre. Mindenki elismeri, hogy Jevtusenko jó költő, s ezért az elbeszélő költeményt már folyóiratban való megjelenésekor élénk viták követték. A költeményből készült színházi oratóriumon azonban nincs mit vitatkozni, mert az egyértelműen sikerületlen. A tizenöt képből álló történelmi kaleidoszkóp színes kockáit jórészt csak egy elvont filozófiai tétel (az emberek minden ellenkező tapasztalat ellenére sem raboknak születnek) s néhány jó színész (Sztjenka Razin – B. Kudrjavcev, egy parasztasszony a szimbirszi vásáron – M. Andrianova, a bratszki erőmű főmérnöke – O. Levinszen, a „Puskás ember” egykori címszereplője) játéka tartja össze. Erőtlen és belső igazság nélküli előadás sikeredett Borisz *Polevoj* új regényéből, a „Doktor Verá”-ból is a Puskin Színházban. Az igazságtalanul náci-barátsággal vádolt hőses kis orvosnő igaz történetét E. *Rodzinszkij* alkalmazta színpadra, s ez az átdolgozás sem sikerült jobban, mint a filmbeli. Sőt, talán még „filmszerűbb”, még inkább epikusan szerkesztett állóképekre, filmkockákra töredezik szét.

E. *Rodzinszkij* új darabja („Kolaboskin, a hódító”), amelyet Efrosz rendezésében a *Malaja Bronnyaján* játszanak, – viszont már igazi színház. A mű – mint *Rodzinszkij* eddigi darabjai általában – az író nemzedékének, a mai harmincéveseknek problémáiról szól játékosan, de szinte már költőien. Kolobaskin, ez a mai szovjet Harlekin szemtelen tolakodás, kicsinyes önzés és őszinte segíteniakarás, valamint egy rozsdás vasalóból varázsolt időgép segítségével fonja a fantasztikus komédia szálait, igyekszik révbe terelni kissé ügyefogyott tudós barátjának életét. Ilcsikov azonban gyenge és szimpla embernek bizonyul a bátor és értelmes élethez. A döntő pillanatban meghunyászkodik hatalmaskodó főnöke előtt, s nem a hozzá illő nőt veszi feleségül. Az utolsó jelenetben Kolobaskin fényképész képében akarja még egyszer megmenteni barátja lelkét. Ilcsikov azonban már menthetetlen. Annyira karrierista lett, hogy „ifjúságának vétkeivel” dicsekszik. S hiába teszi be barátja az idő-gépbe, az első fordulónál megálljt int a kispolgár feleség. A kalandnak vége. Ilcsikov szégyenkezve húzza fel a meleg sapkát és meg sem hallja már a távolodó ifjúság a csodaautó furcsa túlkölését. Mindezt könnyedén, fantáziával, fordulatosan, úgy, ahogyan azt színházban kell.

Ez lenne hát az igazi, a mai színház, a szívvel írott, szívvel játszott modern orosz komédia? Nem, szerintünk mégsem. Ez a játékoság másik véglete, éppen úgy játék a játéért, mint érzelem az érzelemért. Úgy látszik, a nagy szintézis még hátra van. Ezt bizonyítja egyébként az évad egyik legérdekesebb előadása, N. *Korzsavin* „Valamikor a huszadik században” c. darabjának bemutatója is a Sztanyiszlavszkij Drámai Színházban.

„Drámai epizódok” – ezt az alcímet adta művének nagy szerényen a költő, s ha ezen epikus drámát, vagy dramatizált történelmi illusztrációt ért, akkor igaza is van. A polgárháború kellős közepén egy kis ukrainai tanya csűrjébe három szemüveges, gyanús idegent terelnek be a fegyveres parasztok. Az első közülük fehér ezredesnek bizonyul, aki meg akarja büntetni a fellázadt pór népet. A másik értelmiségi egy pé-

tervári diákból lett vörös komisszár, aki fel akarja szabadítani őket. A harmadik száműzött – V. O. Klucovszkij, a moszkvai egyetem híres történész professzora, aki most kenyeret kéreget a falukban. A cselekmény folyamán hol az ukrán nacionalisták, hol a vörös csapatok szabadítják ki a foglyokat, adnak lehetőséget mindegyiknek, hogy alkalmazzsa filozófiáját, megvalósítsa világát. S a három világmegváltó közül a komisszár filozófiája bizonyul egyedül életrevalónak, a darab végére mindkét vitapartner a vörösök mellé áll.

Miért nem lesz mégis igazi dráma ebből a tartalmilag-művészileg egyaránt hiteles, izgalmas szituációból? – Nehéz megmondani. Látnivaló, hogy az író mindvégig ingadozik a Visnyevszkij és Pagogyin típusú dráma és egy Dürrenmatt típusú komédia lehetőségei között. Végülis mindkettőt elveti, jobbat azonban nem tud nyújtani helyettük. Karzsavin elsősorban költő, valószínűleg nem ő fogja kijelölni az új szovjet dráma fejlődésének további útját. Ez a kísérlete azonban mégis tanulságos mind az irodalom, mind a színház számára. Azt bizonyítja, hogy a líra és ironikus, filozofikus hangvételű költői dráma ma is egyik legértékesebb lehetősége a szovjet színháznak. Az előadásban leginkább a kitűnő rendező (Luov-Anahin) és a professzor szerepének alakítója, E. Leonov élt is ezzel a lehetőséggel.

TAGANROGBAN, CSEHOV VÁROSÁBAN

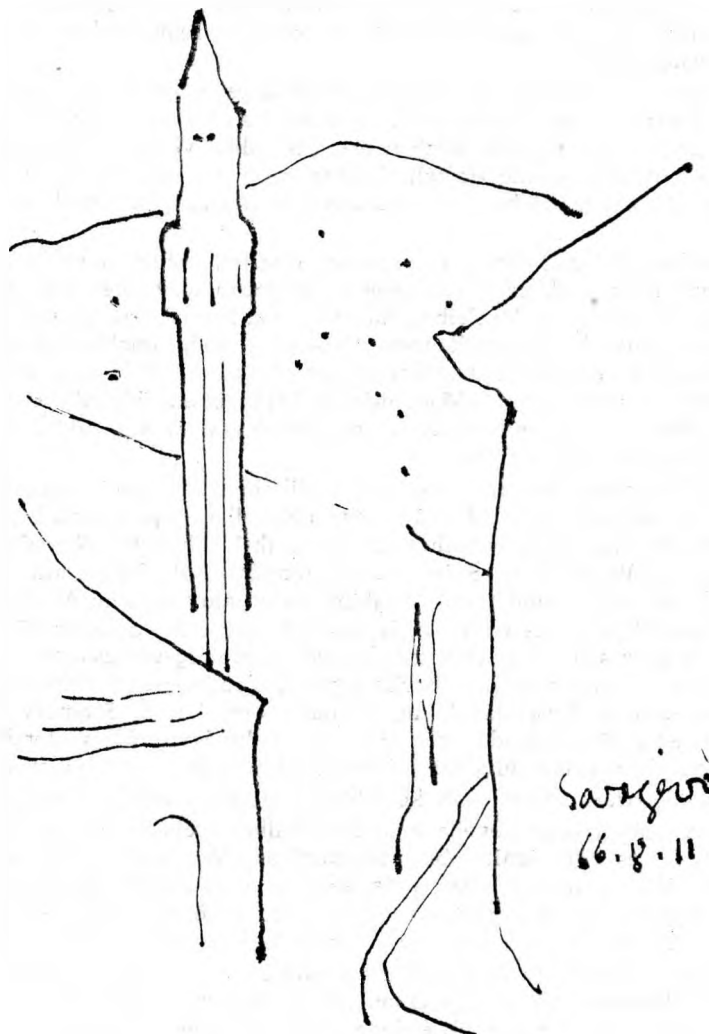
Mit is tud a magyar olvasó erről a jellegzetesen délorosz és jellegzetesen európai városról? A nevét olvastuk iskolai tankönyvekben. Nem földrajzi, hanem irodalmi tankönyvekben, a Csehovot tárgyaló fejezetnél, néhányan a múlt háború résztvevői közül úgy emlékeznek rá, mint sajátos egérfogóra, amelyben a Krim felé törő német csapatok sok embert és hadianyagot veszítettek.

Ha jelent valamit számunkra ez a város, akkor azonban mégiscsak főként Csehov városát. Itt volt a későbbi nagy író apjának kis fűszerkereskedése, itt járt gimnáziumba a kis Antosa, azután is, hogy a tönkrement család a hitelezők elől Moszkvába menekült. Két és fél évet élt itt egyedül, szorgalmasan látogatta a gimnáziumot, s bár tiltották – a színházat is.

Miután elnyerte a városi tanács ösztöndíját s maga is Moszkvába utazott az orvosegyetemre tanulni, keveset járt Taganrogbán. Később sem felejtette el azonban soha szülővárosát. Elsősorban a városi könyvtárról gondoskodik, amelynek gimnazista korában maga is szorgalmas olvasója volt (itt falta délutánonként Turgenyevet és a többi klasszikust), s amelynek szálnalmas szegénységéről annak idején maga is meggyőződhetett. Egyik külföldi utazásakor utolsó pénzén megvásárolja csaknem az összes francia klasszikust, s elküldi Taganrogba. Az ő megrendelésére készítette el Antakolszkij, a híres szobrász I. Péter, a városalapító remek szobrát, amely most a város felett áll. Párizsban járva hozta össze a sors a híres szobrásszal, annak egyik kiállításán. Meglátva a szobrot, azonnal lecsapott rá, maga rakta hajóra Marseilleben, állíttatta fel Taganrogbán az általa kiválasztott helyre. Később nem kis büszkeséggel emlegette: „Jobb emlékművet Péterről egy legszelesebb nemzetközi pályázat sem ajándékozhatott volna Taganrognak, jobbról még álmodni sem lehet. A tenger-nél ez festői és fenséges és ünnepélyes is lesz, nem is beszélve arról, hogy az igazi Nagy Pétert ábrázolja, a zseniális, nagy és erős gondolatokkal teli Pétert.”

Csehov könyvtára Taganrogbán hatalmas tudományos intézetté, könyvtárrá nőtt. amely nemcsak (köz)könyvtári feladatokat lát el, hanem a Csehov-kutatás egyik fontos műhelye. – Mutasd meg könyveidet, s megmondom, ki vagy! – tartja a szólás-mondás. S a széljegyzetek Csehov könyveiben a kutatók asztalán valóban igazolták a közmondást. – Vallanak az íróról, a korról, s egykori olvasóikról.

A Csehov-kutatók többsége számára Taganrog sáros kisváros, melyből Csehov az irodalomba s Moszkvába menekült, melyet egy életen át sirva szeretett és szeretve átkozott. Az én számomra a jövő nagy írójának, az ambiciózus gimnazistának *ugró-deszkája* a nagyvilágba, a maga kisszerűségében és oázis-voltában is egy életen át szolgáló ablaka a jövőre s Párizs felé, valami olyasmi, mint Adynak Nagyvárad volt. Nagyvárad és Párizs, Taganrog és Moszkva. Kis szabad sziget a Disznófejű Nagyúr birodalmában. Egy tenyérnyi polgári oázis a minden oroszok cárja ázsiai birodalmában – ez volt az új orosz irodalomnak Taganrog, bármit is tartson az iskolás hiedelem.

STENDHAL MŰHELYÉBEN

VONZÓDÁS ÉS VÁLASZTÁS

Szeretem Leonardo női portréit és Correggio Madonnáit. És ha eljutok Bécsbe, Firenzébe, Párizsba, mindig felkeresem Luini Saloméit – milyen szép nők! De nem a sejtelmes, szép mosolyukért szeretem őket – igazában Stendhalért. Mert Leonardo, Correggio, Luini Madonnáiról és Saloméiről mintázta Stendhal még szebb, még sejtelmesebb hösnőit: a *Le Rouge et le Blanc* Chastellernéjét, a *Chartreuse* Cléliajét, a *De l'Amour* Léonoráját, a *Le Rouge et le Noir* de Rénalnéjét. Mindannyian a párás fény és valamilyen nagyon könnyű árnyék lüktetésében, remegésében élnek, Leonardo gyengéd *sfumato*jában.

A *Chartreuse*-t ismertem meg először Stendhal regényei közül. Nem elégített ki, hogy elolvashattam. Még bizalmasabb, közelebb kapcsolatra vágytam – le kellene fordítanom, gondoltam. Fordítás közben maga Stendhal vezetné a kezemet, s én utána rajzolhatnám Clélia és Fabrizio félig-boldog szerelmét, más szavak páráiban és fényeiben még egyszer felidézhetném a hercegné és Mosca gróf elég keserű boldogságát.

De ugyanígy jártam a *Vörös és fehér*ben Chastellernével, a *Vörös és fekete*ben de Rénalnével, ugyanezekben a regényekben d'Hocquincourt-nével és Mathilde-dal, a novelláiban Vaninával, a leveleiben húgával, Pauline-nal, az *Henry Brulard*-ban mindegyik szerelmével, de legfőképpen anyjával. A múzeumokban gyakori látvány az áhítatos másoló. Vásznnával, festékeivel, ecsetjeivel ott álldogál a kis Velázquez-hercegnők előtt – vagy másutt, Madonnák és kárhozottak, üdvözülők és földi szépségek ígézetében. A telhetetlenek és megszállottak ők, akik megkísértik a lehetetlent: meglopni a meglóphatatlant.

Stendhal leonardói hösnőiért már-már beálltam a múzeumi megszállottak közé – azután mégsem értük határoztam el magam Stendhal regényeinek lefordítására.

Flaubert-től érkeztem Stendhalhoz. De nemcsak Flaubert-től. Nervaltól is, Barbey d'Aurevillytől is, Prousttól is. Szép, súlyos mondatoktól, bonyolult, rebbenékeny hangzatoktól, magasba nyúló toronylétráktól. És átítatott a hazai élmény is: a *Nyugat* nagy nemzedéke, ez az elbűvölő, lenyűgöző őszi erdő, a külön-külön pompázó fák, a száz és ezer szín, a csábító, megkötöző egyéniség-varázslatok, az őrzöngve nyíló, hívogató stílusváltozatok – Babits izgatott ólomöntése, Tersánszky faun-sípja, Móricz láva-regényei, Kosztolányi lángoló napraforgó-kertje, Szomory buja selyem háziköntősei, Szép Ernő olvadó cukorsípja, Karinthy homorú és domború tükrei, Krúdy gordonkahangjának túlvilági szépsége, dűnnyögése – melyiket válasszam?

Örvények forrtak, sustorogtak körülöttem. Hogyan mentsem magam?

Tíz, húsz, száz gyenge novella után Stendhalhoz menekültem. A Chateaubriand stílus-varázslatát és cifraságait lebíró Stendhalhoz. Nem azért, hogy őt másoljam. Az ellenállás titkát kerestem nála. A tisztaság, a mezítelenség kézikönyvét. A pontosságot, és ugyanakkor a kegyetlen pontosságban a könnyed lazítások gyakorlatát. Hogyan lehet feltépni a bordáinkat, és hogyan kell naplót írni kinos titkainkról.

Az örvények közül Stendhal volt a menekülés. A leveleiben, naplójegyzeteiben minduntalan felbukkanó intés: „Egyetlen szabályt ismerek – *être clair*. Félreérthetetlennek kell lenni. Ha nem vagyok érthető, egész világom összedől.”

Tulajdonképpen nem is lefordítani akartam Stendhalt, csak olvasni. Olvasni az életmű nagy tömbjeit, de azt is, amit évtizedekig szinte befalazott a közöny. Legalább tíz évig tartott az olvasás boldogsága.

Sokallja valaki a tíz évet?

Amit általában Stendhal nevéhez társítunk, a három nagyregényt, valóban túlzás tíz évig olvasni. Hozzácsaphatjuk még a *De l'Amour* és néhány novelláját is. De én a kései, bölcs, megindító *Privilèges*-t ugyanolyan aprólékos gyönyörködéssel olvastam, mint fiatal éveinek három kötetnyi drámakísérletét, a merész Hamlet átdolgozást vagy a tanulságos komédiát, a *Letellier*-t. Sokszor átdolgozott itáliai útirajzai ugyanúgy érdekelték, mint Napoléon-könyve. Az *Henry Brulard* utolsó, milanoi fejezetét mindig a *Souvenirs d'Égotisme* első fejezetével, a Métilde-től elszakadás fájdalmával folytattam. És a *Napló*!... Hűsz év napló!... Mennyi párosrimet és meglepő ölelkező rimet találtam a naplóiban: a hosszú beszélgetés szavait Napoléonnal, majd másutt a keserű bejegyzést, hogy olyan senki-figurák, amilyen Henri Beyle is, természetesen soha nem juthattak a Császár elé. És sajnáltam, hogy első regénye, az *Armance*, oly titokzatosan s váratlanul befejeződik, s még jobban sajnáltam, hogy a *Lamielt*, utolsó regényét, talán legszenvedélyesebb hősnőjének történetét már nem fejezhette be.

És még mindig tartogatott meglepetést. Olvastam a leveleit, a kis formátumú, sok kötetes, rózsaszín *Le Divan*-kiadást, s azt a régebbit, amelyik még Mérimée előszavával jelent meg – és a leveleivel ellenőrizhettem naplóit és álarcos önéletrajzeit. (A Pléiade-gyűjtés vaskos kötetei akkor még nem jelentek meg.) Végül Henri Martineau filológiai remeklései, az új jegyzetes kiadások, megismertettek a lüktető, tárguló életművel: margináliáival, bővítéseivel, törléseivel, szövegváltoztatásaival, felkiáltásaival, csüggedéseivel – csillapíthatatlan javító kedvével.

Még mindig nem gondoltam rá komolyan, hogy fordítsam. Olvasója, telhetetlen újraolvasója voltam.

De végül egy bosszantó, ostoba vita elgondolkoztatott.

A két háború közt rábízta egyik nagy könyvkiadónk szerkesztőségét, s én hamarosan összeállítottam egy Stendhal-sorozat tervét. Ügynökökkel fogjuk terjeszteni, érveltem a végrehajtóbizottság ülésén, és akár rögtön elkezdhetjük a munkát, hiszen a *Vörös és fekete* és *A párizsi kolostor* megjelent a Klasszikus Regénytárban, s úgy tudom, a novellákat és a *De l'Amour* is lefordították.

A három főügynöknek tetszettek a címek: *A szerelemről* – *A castroi apátnő* – a regények tartalma is tetszett: egy karrier története – egy olasz hercegi udvar intrikáinak és szerelmeinek szövevénye. De azért felhozattak a közeli antikváriumból egy-egy kötetet – „nem árt, ha elolvassuk”.

Néhány nap múlva összeültünk.

- Nem vállaljuk a terjesztést.
- Nem? ... Miért nem? – hüledeztem.

Komoran magyarázták:

- Poros ... Olvashatatlan ... Tekervényes ... Régimódi ...

Az egyik, a legtájékozottabb, megkérdezte:

- Ő az, aki a reggeli kávéjához a hivatalos közlőny rendeleteit olvasta?
- Olyanok is ezek a regények! – mondta a másik kettő.

Milyen szívós bogáncs az anekdota.

Elkeseredve magyaráztam:

– Stendhal nem azért olvasta regényírás előtt a Code Napoléont, hogy a stílusa disztelen, nehézkes és száraz legyen ... Ellenkezőleg! Ő a törvény erejével és tisztaságával kívánt szólni! ...

A magyarázattal nem volt különösebb sikerem.

Az elnyúló vita után felötöttem az asztalomon hagyott könyveket, előrelapoztam, hátralapoztam – és elszomorodtam. Ez a magyar Stendhal nem volt az én Stendhalom, de nem volt a *Chartreuse*, a *Le Rouge et le Noir* írója sem. A három főügynök-

nek igaza volt. Ez a régen és gondtalanul magyarított Stendhal poros volt, olvashatatlan volt, kifakultságában már-már szánalmas és nevetséges.

Ilyen mondatokat olvastam: „Elfogta a félsz, hogy az asszonynak, akit oly szügiesnek ismert, vissza fog tetszeni.” – És: „Mily gyönyör őt megcsókolni!” – Majd: „Don Fernando nem hagyta magát a szerelemre és kéjre való gondolattól vezettetni.” – Másutt: „A bíboroskalapra közeli remény felszította.” – Megint másutt: „A szépség nem más, mint a boldogság igérvénye.” – Hogy besançonni ellenfelei lefejeztetik Julient, ezt a szándékot a fordító egy szakácsnő érzékletes szókincsével tolmácsolta: „el akarják vágni a nyakát”. Viszont a salzburgi hasonlat téli gallyát egy másik fordító előkelősködve és a hitágazatok mintájára faágazatnak nemesítette.

Hát nem. Ez a pösze, krákogó, asztmásan hörgő Stendhal valóban nem mérközhetett Kosztolányi Dezső vagy Illyés Gyula, Móricz Zsigmond vagy Füst Milán, Tamási Áron vagy Krúdy Gyula prózájával. Vagy Gyergyai Albert magyar Proustjával, Hevesi András magyar Huxley-jével, Radnóti Miklós magyar Montherlantjával. Pedig velük kellett volna mérkőznie, közöttük kellett volna megjelennie.

Ha csak *leiterjakabok* csúfitják ezeket a fordításokat, Stendhal regénye, novellája könnyen átlép rajtuk. A *Chartreuse*-t még nem hamisította volna meg, hogy magyar fordítója a regény főhadnagyait hadnaggyá fokozta le, összetévesztve a francia *lieutenant*-okat a német *Leutnant*okkal. Kissé puritán szemléletre vall ugyan, hogy a múlt századi olasz arisztokrata paloták fényűzését azzal jellemezte: az inasok nemcsak cipőt viselnek, de ezüst gyűrűket is, félreértve az író, aki a tetszetős lakájcipők ezüst csatjáról szólt – (...non seulement des bons souliers, mais encore des boucles d'argent.)

Karcolásoktól még nem vérzett el senki.

De itt másról volt szó. A kötettségveti anyag silányságáról, a regény fontos jeletereinek inszufficienciájáról.

A könyvkiadó lépcsőházában másnap találkoztam az egyik főügynökkel. Ismét magyarázni kezdtem neki Julient és de Rênalnét, a csodálatos Sanseverina hercegnőt, az elbűvölő öreg Leuwent... Azzai vágta el beszélgetésünket:

– Akkor ez egy másik író!

Ott a lépcsőházban gondoltam rá először nagyon komolyan: akkor hát ezt a másik író, kellene megszólaltatni magyarul. És talán én is megszólaltathatnám.

GYALOG PÁRIZSBA

A Geronimo-betét a *Vörös és feketében* kerek, csinos anekdota. De anekdota a Fausta-betét is a *Chartreuse*-ben, és *Lucien Leuwen* második kötetében a vidéki képviselőválasztás – szinte mikszáthi bőséggel – választási anekdoták füzére.

Stendhal nem vetette meg az anekdotát.

Sok-sok éve Benedek Marcelltól hallottam, hogy a *Thibault család* fordítása azt jelentette számára: Pestről Párizsba gyalogolt. Persze nem országutakon, csak a dolgozószobájában. Gépirónőnek diktálta a fordításait, fel-alá járkálva a szobában. Hét lépés oda, hét lépés vissza: éppen negyed perc. Egy perc alatt hatvannégy lépés, azaz körülbelül harminc méter. Egy óra alatt másfél kilométer, ha néhány percnyi pihenőt is engedélyez magának.

A további számítások a végső eredménybe torkolltak: ha összevetjük a fordításra szánt hónapokat, a napi kilométer-teljesítményt és a *Les Thibault* terjedelmét – mire befejezte a regényfolyam tizedik kötetét, éppen a rue de Vaugirard sarkára ért, Párizsban arra a pontjára, ahol a regény első mondatában az öreg Thibault ingerülten a fiához fordul: „Hát ez már több a soknál, Antoine!”

A történetet ösztönző valódiság szépi.

De számomra elképzelhetetlen volt ez a sétálva diktálás. Nemcsak azért, mert előzőleg nem fordítottam le könyvespolcnyi remekművet, mint Benedek Marcell. A *Le Rouge et le Noir*, melyre végül elszántam magam, éppen Martin du Gard *Vieille*

France-a után második fordításom volt. Munkámat sokkal inkább az lassította, hogy én Stendhal mindegyik bővített mondata előtt megtorpantam. Előbb körüljártam, *te-lről* néztem, mintegy légifelvételt készítve – azután óvatosan felvázoltam a mondat alaprajzát.

Igen, az alaprajzát.

Stendhaltól lestem el a módszert: ahányszor egy-egy fontos jelenethez ért az *Henry Brulard*-ban, de a naplóiban is, előbb mindig felvázolta a helyszínt. Hevenyészve, de pontosan. Sokszor szinte egymás sarkára lép a sok vékonyvonalú tollrajz.

AZ ALAPRAJZ

Mit tisztáztam ezekben az alaprajzokban a magam, és nemcsak a magam, hanem már tervezett magyar Stendhalom olvasói számára? Rögtön kimondhatom. Azt, hogy milyen magyar szerkezet fejezheti ki leghívebben a francia mondatot. Mert eléggé ismert közhely, és a fordító számára mégis mindig szorongató felismerés: a két nyelv mondat-építő kedve határozottan különbözik egymástól.

Az alapozásról kellett döntenem.

Legelőször is a francia mondat sok törmelékszava zavart. A határozók, névutók, különböző módosítók, egyebek. S külön tehetetelként Stendhal gyakori, jellemző törmelékszavai. Az előbbieket – természetesen – könnyen s teljesen helyettesíthettem a magyar ragozás határozott mozgósításával. De az így kihullajtott részt előbb gondosan el kellett különítenem a stendhali „apró szókincstől”: *c'est à peine si* – a peu près – sur le point de... – ce n'est pas que... – és száz hasonló társulással ezek mind-mind a pontosabb célzást, a megközelített mozzanat vagy gondolat, a meglesett ember vagy helyzet, az előtérbe állított tárgy minél határozottabb, tüzetesebb, érthetőbb, tisztább, szabatosabb, hibátlanabb, igazabb magyarázatát, körüljárását, foglyulejtését, megkötozését, felhasználását szolgálták – ezek a kis értelmező szavak elhagyhatatlanok voltak.

A határozottabb közlésekre alkalmas magyar mondat már dagadozott a kérlelhetetlen stendhali törmelékszavaktól, amikor észre kellettennem, hogy az író aggálytalanul újabb és újabb mikro-elemeket dobál amúgy is túltelített szerkezeteibe: például nem szereti a teljes tartalmakat. A kerek, sértetlen főneveket lehetőleg kettévágja, valamit kihasít belőlük, és ezzel a fél-állapottal, háromnegyed-tulajdonsággal jellemez. Az ő Julienje – megigézve de Rênalné kedvességétől, természetességétől – kissé felenged és megfeledkezik... vajon miről? Természetesen a félénkségéről – írni a türelmetlen és határozott magyar fordító. De nem így Stendhal. Az ő Julienje még ebben a szép pillanatban is csak félénksége *egy részéről* feledkezhetik meg. (...il oublia une partie de sa timidité). Ó, mennyit töprengtem kedves, legkedvesebb íróm törtszámokat és törtté formált érzéseket kedvelő szenvedélye miatt – mondható-e magyarul, olvasható-e mosoly nélkül: *megszabadult félénksége egy részétől*? A hűség parancsa világos és határozott volt: keresd az elfogadható megoldást! De jónéhányszor, bevallom, tusakodva, lelkiismeretfurdalásokkal mégis elhagytam a tört számból a nevezőt s csak a számlálót hagytam meg a magyar olvasónak – így: *Julien megigézve de Rênalné kedvességet sugárzó tekintetétől, megfeledkezett félénkségéről*. Persze úgy is írhattam volna: *csaknem megszabadult félénkségétől*. De akkor már beleütközöm a következő mondatba, mely arról tudósít: *Julien mindent elfelejtett*.

Hogy Stendhal is beleütközött? Igen, beleütközött. De ő már a következő mondat teljességét formálta – és az új filmkocka úgy volt hiteles, hogy Julien *azt sem tudta, mi van vele*.

Eleinte tanácstalanul álldogáltam ezeken a keresztutakon, két alaprajz között. Majd rájöttem: valóban filmkockákról van szó, folyamatosságról, mindegyik mondat előbbrelép, aki az előző pillanatban még nem szabadult meg félénkségétől, a következőben már mindent elfelejt – az *energia* imádója, az *erő* megszállottja, az író, így hajtja előre, mindig új és új helyzetekbe hőseit.

Az előre haladó mozgással, a mondat belső lüktetésével az alaprajz legkényesebb kérdéséhez jutottam el: a francia alárendelések és a magyar mellérendelések kibékíthetlenségéhez. Alázatosan, sokáig próbálkoztam különböző alárendelt szerkezetekkel, de a megoldásoktól el-elkaptam a szemem. Riadtan néztem formálódó mondataik tükrébe, homályos tükrökbe – egyszer Balzac nézett rám vissza Stendhal helyett, máskor Thomas Mann, néha Kemény Zsigmond, egy-egy pillanatra Nietzsche, hosszabb pillanatokra Montaigne és Marivaux, s végül ijeszítő rémként, még egy fakó Chateaubriand is. A megjelenő Chateaubriand karddal vágta ketté kétségeimet. Az alárendeléseket, ahol csak tettem (és nagyon gyakran nem tettem!) mellérendeléssé oldottam.

Így kellett tennem. Ezt kellett vállalnom.

Ezt – mert minden figyelmesebb Stendhal-olvasó tudja: a stendhali mondat legfontosabb eleme az *ige*. Persze Stendhal igéje is francia ige, azaz elemző és elvont, magyarázó és több részből összetett – de elvont, összetett alkatában is annyi „energia” feszül, hogy rögtön igazi magyar igévé tud válni, átható, gyakorító, műveltető, mozzanatos, személytelen, szenvedő, tárgyias és tárgyitalan, változó és visszaható igévé. Szívként összehúzódo, rugalmas rostú, vért és érzelmekeket mozgó mondatrésszé. De az igének ezt a „teljesebb életét” a magyar nyelv inkább csak a mellérendelt mondat szerkezetekben tudja biztosítani. És ezt a *szabad szívmozgást* igyekeztem megadni Stendhal igéinek döntésemben és fordításomban.

Hadd mutassam be egyetlen példán, a *Vörös és tehér* egyik hősnőjének, Sauve-d'Hocquincourt-nénak leírásában:

„Az asszony tekintetében annyi életerő, vidámság, természetesség lobogott, hogy ránézni is boldogság volt. Lucien olyan erősen nézte, hogy végül mégis talált hibát a ragyogó asszonyon – alig lehetett huszonöt-huszonhat éves, de aki figyelmesen nézte, láthatta: el fog hízni. Szőke volt, nagy, kék szeme elragadóan friss és eleven, soha nem homályosította el az érzelmesség párája; ha untatták, tekintete elborult, de a szeme az első vidám, furcsa ötletre rögtön felragyogott. Finom vonalú, nemes, határozott, kíváncsan üde ajka az arc nemességjegye volt. Orrának könnyed hajlottsága is hozzátartozott bájához; előkelő volt, s ahogyan az érzések apró hullámai átfutottak rajta, pillanatonként változó. Nem ismerte a képmutatást; ezt a erényt nem is gyakorolhatta volna ilyen arccal.”

És máris a főneveknél tartunk.

Stendhal nem szerette a jelzőket – jelzőit lehetőleg főnevesítette. Olyan mondatokat formált, melyek inkább kívánták a *grace*-t, a *beauté*-t, a *charme*-ot, mint a *gracieuse*-t, a *belle*-t, a *charmente*-ot. (Jean Prévost: *La création chez Stendhal*)

Stendhal nem szépprózával, nem regényírással kezdte. Az ő stílusgyakorlatait húsz év *Napló*iban találjuk. A naplókban formálódott Stendhal stílusa, kavics-egyszerű, kavics-kemény szavakkal. Nem nyilvánosságnak szánt naplókban: Stendhal önmagának önmagáról írt, kínos őszinteséggel, meztelen mondatokban. Ezeket a mondatokat nem díszíti semmilyen cifrázat, és belül nem találunk szép vagy egzotikus, hivalkodó vagy ritka, opaleszkáló vagy üvegtestű szavakat. Az ő szavai nem törekenyek. A szavai szerszámok, eszközök. Nagyon gyakran rajtakaphatjuk: felragad egy-egy szót, legtöbbször egy igét, és oldalakon keresztül hurcolja, fáradhatatlanul megismétli. Ugyanazzal a szóval – a legleményesebben – különböző helyzeteket jellemez. Nem játékból teszi ezt, inkább hanyagságból. A naplóíró rögzíti így élményeit.

Lassan kialakult hát a stendhali mondat – magyar mondatom – alaprajza. Már élt, lélegzett, már karja volt, mellyel fogni tudott, szíve volt, mely vérrel éltette, fénye volt, mely átvilágította, ami eléje került. Lassúdni és gyorsulni tudott, s még mindig hiányzott valamije. Még egy rossz *kocsirúgóval* kellett felszerelni. De ezt a kocsirúgót Balzac-kal kell magyaráznom.

A híres Balzac-kritika – hatvankét oldal a *Revue Parisienne*-ben – szinte végig elismerés és hódolat. Különböző tanácsok után az elmarasztalás jóformán egyetlen bekezdésbe szorul – ezt írja Balzac: „Olyanok a mondatai, mintha egy rosszul rugózott batárban hosszú utazást tennénk a rossz francia országutakon.” Igaztalan be-

kezdés. Mert ezeket a rosszul rugózott stendhali mondatokat a legnemesebb erő remegteti: a pontosságra, minden homály tisztázására törekvés, a részletek, a minél gazdagabb részletek hitelessége. És az igaztalan bírálatban mégis lappang némi igazság. A rossz rugót néha érezzük, és néha halljuk is.

És ezt is be kell építeni minden Stendhal-fordításba: az állandó, belső ritmusváltást, a szabályos érverésbe az aritmiát, egy-egy pillanatra kemény extraszisztolét.

A VALÓDI

Útbaigazító mondata – fordítói soha ne felejtsek el: „Csak a valódi az, amiért a világon fáradni érdemes”.

Például jakobinizmusát valódi jakobinizmussal kell fordítani. És nem szabad meghamisítani, ellágyítani, romantizálni, sőt kidobni, mint egyik német fordítója, Joachim von der Goltz tette, aki a *Lucien Leuwen* német fordításában fejezeteket hagyott el, persze éppen a kényes, kemény jakobinus-fejezeteket, kiadója, a müncheni Georg Müller jóváhagyásával. Ennek a jakobinizmusnak el nem apadó forrásvidéke a távoli gyerekkor – és itt idéznem kell az *Henry Brulard* híres jelenetét, XVI. Lajos halálát (a magyar olvasó úgysem ismeri még):

„Mulatságos, s az utókor alig fogja elhinni: polgári családom azzal csalta magát, hogy a nemesi osztály peremén él, és apám, aki tönkrement nemesnek mondta magát, ezekben a napokban minden újságot elolvasott, s úgy követte a király pörét, ahogyan bizalmas barátunk vagy közeli rokonunk sorsát figyeljük. Megtudtuk az ítéletet, mindenki kétségbeesett. „Úgysem merik végrehajtani!” vigasztalták magukat. „Miért ne? – gondoltam. – Miért ne hajtanák végre, ha áruló volt!” Apám dolgozószobájában figyeltem őket, esti hét óra volt, már besötétedett, lámpám fényénél olvastam. Úgy tettem, mintha tanulnék, de Prévost abbé könyvét olvastam, a *Mémoires d'un homme de qualité*-t, nemrégiben ástam elő egy régi, elrongyolódott példányát. A házat hirtelen megremegtette a Lyonból és Párizsból érkező postakocsi. „Megkérdezem, mire szánták el magukat a szörnyetegek?” – állt fel apám. Utána néztem: „Remélem, kivégezték az árulót!” Meghökkenett és elgondolkoztatott, mennyire különböznek az érzéseink. Miért titkoljam, Rey püspöki helynök és a többi pap, családjunk barátai, mind XVI. Lajos sorsáért aggódtak. Ezen az estén értettem meg, mi választ el családomtól, amikor apám visszatért. Belépett – most is látom fehér redingot-ját, soha nem vetette le, még akkor sem, ha a szomszédba, a postára ment át. „Megtörtént! – mondta. – Meggyilkolták!” Heves, ritka öröm öntött el. Megtörténhetik, hogy az olvasó kegyetlennek tart majd, de ilyen voltam tíz éves koromban, s ilyen vagyok ma is, ötvenkét évesen.”

Ilyen vagyok ma is – amikor a *Lucien Leuwen* fordítottam, ez a naiv, forró vallomás volt fordításom mottója. A félreérthetetlen utasítás. Hiszen Henry Brulard vallomásait közvetlenül a Lucien Leuwen után írta, 1835-ben. A fordításhoz segédkönyvként az *Henry Brulard*-t használtam. Elsőszemélyes vallomásának indulataival formáltam magyarul – a leghívebben – a polgárkirályság alattomos és erőszakos figuráit, az egész körképet. A félreszoruló, reménytelenül aszalódó vidéki nemeseket, a boltjaikba húzódó, gyáva kispolgárokat, a vasútfejedelmeket, szénbárókat, falánk bankárokat. Az állam deficitjével tőzsdézó királyt – és veletőzsdézó minisztereit, szállítási panamákból evickéló marsalljait. Az ötféle rendőrséget, a kigyóbordázatú bürokráciát, a besúgókat és beugrató kémeket. A kegyetlenül elfojtott munkássztrájkokat és a nyugtalanító paraszti nyomorúságot.

Általában a *Vörös és feketét* tartják Stendhal legforróbb jakobinus vallomásának. Azt hiszem, tévedés. A titkolt, rejtegetett, szívdobogva írt *Lucien Leuwen*ben mondta el a legtöbbet világról formált véleményéből, vallomása és bírálatja itt a leghevesebb. Julien Sorel híres beszéde bírái előtt a Leuwen-regényben – betétként – halvány lobbanás volna csak, szinte-szinte iskolai dolgozat.

(És ha szabad a fordítónak is vallania: a három nagy Stendhal-regényt fordította.

s a három közül ő a *Lucien Leuwent* – vagy Stendhal-adta utolsó címén: a *Vörös és fehér*-t – szereti legjobban. A *Chartreuse* költészete talán vonzóbb, a *Vörös és fekete* izgalmasabb regény, de a Lucien társaságában megismert férfiak és nők, a velük töltött órák, hetek, hónapok ajándékozták meg a legnagyobb boldogsággal, a fordító kettős boldogságával: két nyelv közegében végül talán jobban ismeri hőseit, mint maga az író – hiszen övé a kép és a tükörkép.

De illő visszatérnem Stendhalhoz... A tételhez, hogy csak a valódiért érdemes igazán fáradni.)

Nem tudta megteveszteni önmagát. És sohasem akarta megteveszteni olvasóit.

Jakobinus indulatok fűtötték, de indulatait árnyalnunk kell másik híres vallo-másával, ugyancsak Henry Brulard fiatal éveiből:

„Egy este már besötétedett, hideg volt, legyűrtem gyávaságomat és kiszöktem a házból, mintha Elisabeth néném után mennék Colombnéhoz – de a jakobinusokhoz futottam, akik a Saint-André templomban tartották összejevetelüket. Akkoriban a ró-mai történelem hőseivel éltem és Furius Camillusnak meg Cincinnatusnak tartottam magam, egyszerre mind a kettőnek. – A jakobinusok a templomban egymás után szót kértek és összevissza beszéltek. Nagypám naponta jókedvűen csúfolta beszéd-módjukat. Hirtelen rájöttem, nagypámnak igaza van. Hallgattam őket, és kiabrándultam a jakobinusokból. Közönségesnek éreztem ezeket az embereket, akiket sze-retni akartam. A keskeny, magas templomot rosszul világították, sok asszony volt ott, a legalsó osztály asszonyai. Mit folytassam... olyan voltam akkor is, mint ma: szeretem a népet, gyűlölöm elnyomóit, de folyamatos gyötrelem volna, ha a nép közt kellene élnem.”

A Stendhal-fordító nem lehet eléggé éber: tolmácsolnia kell az író szavait – de megismétlem – nem írhat le teljes értékű főneveket vagy ígéket Stendhalról vagy a Stendhal hősök érzelmeiről, jelleméről, elhatározásairól, tetteiről – a szavakat és érzelmeiket rögtön törtté kell átalakítania. Julien is csak félénksége egy részétől sza-badul meg de Rénalné láttán, mint ahogyan Stendhal jakobinizmusa sem tiszta jako-binizmus, arisztokrata finnyasság is cseppent belé.

Aki a fordítására vállalkozik: őszintén szeresse Stendhalt, különben már lehe-letnyi malíciával is kivégezheti fordítás közben. De ne szeresse érzelmesen vagy pa-tetikusán, mert így is kivégezheti. Ha érzelmesre, patetikusra hangoljuk őt, rögtön frívol hazugságokba keverjük.

Meghökkenítő őszinteségét megrendülten kell fogadnunk. De ezt a megrendült-séget sohasem szabad belekevernünk az ő mondataiba.

Harmadik s utolsó Stendhal-idézetem fiatalon meghalt anyjának portréja:

„Anyám, Henriette Gagnon, bűbajos asszony volt, és én szerelmes voltam anyám-ba. Sietve hozzáteszem, hét éves koromban vesztettem el. – Arra vágytam, hogy csó-kolhassam, mindig csókolhassam őt, és ne legyen rajta ruha. Anyám nagyon szeretett engem és gyakran megcsókolt. – Csókjait én olyan hevesen viszonztam, hogy sok-szor kénytelen volt eltolni magától. Gyűlöltem apámat, ha csókjainkat megzavarta. Mindig anyám mellét akartam megcsókolni. Kérem, ne felejtsek el: gyermekágban halt meg, ismétlem, hét éves koromban. Telt volt, bámulatosan üde, nagyon csinos. Különleges nemesség és derű sugárzott belőle. Nagyon eleven volt, legszívesebben maga szaladt, hogy elintézzon valamit, ahelyett, hogy három cselédjének parancsol-gatott volna. Eredetiben olvasta Dante *Isteni színjátékát*, halála után öt-hat különböző kiadást találtam szobájában. Virágzóan fiatal és szép volt, amikor meghalt, huszon-nyolc vagy harminc éves lehetett. – Nagyon őszintén beszélek róla és magamról, nem hiszem, hogy bántaná, ha élne. Kimondom – szerettem őt. Ha valamikor még találkoznék vele, neki is megmondanám. – Egyik este, már nem tudom miért, az ő szobájában ágyaztak nekem a földre, egy matracra. Lefeküdtem. Eleven volt és köny-nyed. Mint egy őzsuta, átugrotta matracomat, hogy gyorsabban érje el ágyát.”

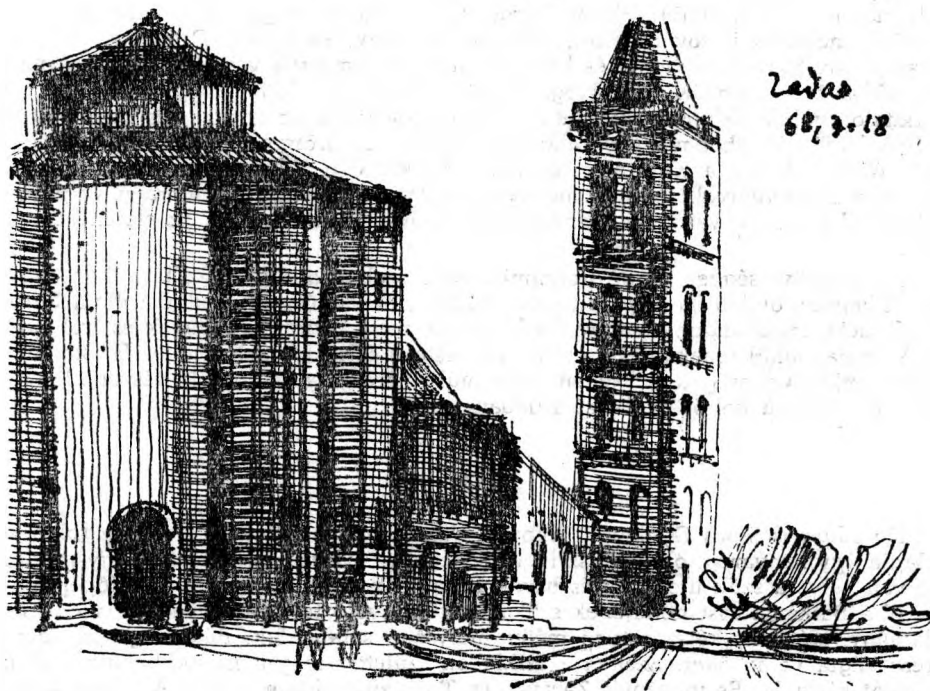
Stendhal ezt Freud előtt írta. És Proust előtt. A legnagyobb merészség kellett ehhez a vallomáshoz – 1835-ben. Négy fal között is merészség kellett hozzá, kettes-ben a kéziratpapírral. De talán így is írhatnám: kettesben önmagával.

Ezzel a vallomással nemcsak a meghökkentően őszinte lélekelemzőt akartam jellemezni – a költőt is. Ahogyan a legkényesebb mondatok után végül *őzsutához* hasonlítja fiatal, szép anyját – a jelenet megrendítő költészet. Chateaubriand dagálya és érzelmessége ellenében ilyen tiszta költő Stendhal.

A HANGYA ÉS AZ ELEFÁNT

A fordító általában keresztutakon áll. Szinonimák között válogat. Hü akar lenni – és lehetőségeket latolgat.

Kétségeimben mindig az ő segítségét kértem. Leghasznosabb tanácsa így hangzott: „Szeretek az erőt. De abból az erőből, amit szeretek, a hangya ugyanannyit mutathat, mint az elefánt.”

Bolgár mozaik

1

Elkerültük vendéglátóinkat... És a Balkán Hotelben nyitottak számunkra egész lakosztályt... Ilyen otthonosan indult az első nap. És három hét után is csak azt mondhatom, Bulgáriában mindenütt így találtam magam. Közvetlenség és meghitt szerénység és vendégszeretetet vett körül... Szófia maga is amolyan emberreszabott főváros. Hiába fut a milliós lélekszám felé...

Ilyen volt a hangulata az első kora reggelnek is, amikor dudaszó ébresztett. Ahogy kinéztünk, ezt láttam: török dzsámi, a tér elejében egy római templom, balról görögkeleti kupolák és a vasárnap reggeli fővárosi csendbe belehasít a duda és furulyahang és egy dob. Fehérruhás falusi menyasszonyt és vőlegényt kísér a hegyvidéki népviseletről árulkodó menet. Olyan otthonosan és természetesen vonulnak zeneszóval az esküvőre az ország fővárosának főterén keresztül, mint nálunk falun. Tiszta emberi egyszerűség a civilizáció csörömpölésében...

2

Régi kereskedők, tehát az emberek kíváncsi természetűek, de nem annyira, mint a dalmátok vagy görögök. És ha kérdeztetés közben meghallják, hogy Kaposvár, mindjárt mondják is tovább Pécs, Villány, Harkány, Szigetvár, Dombóvár... Igen, egyszerre az 1945-ös somogyi és baranyai háborús emlékek vesznek körül. És mosolyognak az öreg katonák. Mosolyognak, mert jó arra gondolni, hogy bár háború volt, de fiatalok voltak akkor és túléltek... Így barátkozunk itt is, ott is és ez folytatódik az írók között is, ahol már első alkalommal különös örömmel hallottam, hogy barátunk, Nino Nikolov a Kalevalát fordítja. Munkájában Vikár Béla fordítását együtt használja az eredetivel. És még mennyi irodalmi, történelmi és néprajzi vonatkozás és kapcsolat... De vajon kihasználtuk-e?... Nem hiszem. Még az elején sem tartunk.

Az írószövetségben és az irodalmi eszpresszóban a sok szakállas, ikonfejű, de filmszillagosan öltöző fiatal között a Coca-Cola, a fekete és szilvapálinka illatában bolgár, francia, majd angol, németre fordul a szó, mert külföldi vendégek és íróküldött-ségek tagjai találkoznak itt is, ott is. Ma este a Nemzeti Színházban Hristo Smirnov emlékünnepe lesz. Néhány nap múlva pedig „A bulgár költészet 11 évszázada” elnevezésű költői találkozó Rilában...

3

De addig is Sipos Gyulával Tirnovot nézzük madártávlatból. A Jantra folyó kék szalagja úgy kanyarog, oly merész ívekkel vágja át a város sziklafalát, hogy már-már alig van helye a szűk utcáknak és házaknak a szűk sziklanyakokon. A repülőgép fedélzetéről a Balkántourist hoteljének szakadék fölé nyúló teraszán ülve még meglepőbb a látvány. Kétszáz, kétszázötven méter mélységű sziklafalak. Függőlegesek, mintha fűrész vágta volna őket. Ezeken a sziklákon született meg a második bulgár állam. Bizáncot rázta le. És megépült Zaravec és Trapezica ormán a vár. A váron belül a patriarchák és királyok palotái. Náluk alacsonyabban és velük szemben a bojárok

vára. De az éghez legközelebb a tirnovoi patriarcha lakott. A királyi palota fölött. Egyre lejjebb, lejjebb ereszkedve a nép, a Jantra partjai felé... Azt hiszem, ilyen kőbe merevedett szemléletességgel a középkori feudális állam hierarchiája sehol sem látható. II. András királyunk is megjárta lépcsőfokait. Az Aranybulla passzusai már kísértették őt, de inkább a görög-magyar császári és királyi birodalom terve. És mert II. Assen János cár bőven adta a magyar lovaknak a zabot és a lovagoknak az ígéretet, nála maradt feleségnek és a tervek zálogául II. Andrásunk Mária leánya... És a török?... Vajon sejtették-e Tirnovóban a rettegett és utált Bizánc mögött „Konstantinápolyt”?... A bolgár reneszansz pusztulását?... Ikonok, freskók kiszúrt szemét és kifüstölését... A bőrből kötött könyvek és oklevelek égetett emberhússal emlékeztető bűzét?... A tirnovoi festőiskola műveinek pusztulását, melynek megmaradt darabjait Szófiában a Nyevszkij-székesegyház altemplomának galériájában láthatjuk... És mi a modern? – kérdeztük az ismeretlen mester sakkos-osztású képmértanában meghúzódozó szent ikonja előtt... Említsünk ellenpárként mai mestereket és műveket? – Egy szó mint száz: a jó mindig is egyenlő a maival és az élővel! Az úgynevezett modernnel!... Csak maradjon meg... Tirnovoból a török után csak rom maradt, pedig a Balkán Ravennája volt. Ezek a kis utcácskák már a 19. századi bolgár újjászületés romantikus szépségű, fából, kőből, vasból épült, szőlővel futtatott emlékei.

4

Rila... Itt állunk a kolostor előtt... Bulgáriában külön világ a kolostoroké. Ma is csak gyalog, számaron vagy gépkocsival közelíthetők meg, erdők, völgyek és hegyek között. Kivételes helyzetüket az adta meg, hogy a török alatt is a bolgár szellem és irodalom és művészet, és a nemzeti gondolat várai voltak. Minden szerzetes a török szemében egy kicsit betyár is! A csuha amolyan egyenruha volt. A kolosto-

rok nemcsak papjaikban éltek, de mint menedéket adók és szabadság-harcosokat rejtegetők, így magyar képpel élve, amolyan szent szállások és tanyák lettek. Preobrazsenszk kolostora fölött ilyenek voltak a remete-barlangok is. De méginkább ilyen a rilai kolostor, melynek kapujában most száz költő áll. Kis bolgár úttörő lányok csokrokat adnak át. Kezemben virággal és gomblyukamban „A bolgár költészet 11 évszázada” szalagjával állunk az óriás méretű kolostor udvaron. Várjuk a cella kulcsát, amely éjszakai szállásunk lesz. Lenyűgöző látvány ennek a több szakaszban épült, ezer éves épületnek az udvarra néző három és négy szintes árkádsora. Méreteit, érdekességeit, nem nyomja, de még emelik csak a 2925 méterig nyúló havasok ormai... Ott állunk két lengyel költőnkel és nyugodtan várunk. A látvány varázsa köt. Üzbég, orosz, német, magyar, francia, angol mondatok kavarnak a bolgár zsongásban, mert itt vannak a hegyi falvak lakói és a közelebbi, távolabbi kisebb városok küldöttei is az esti ünnepségre. Van clasz műfordító, francia irodalmár, török, sőt egy szem indiai költő is... De sokan hiányoznak is, ha nem is a szervezés miatt...

Már leereszkedett az éjszaka. Fáklyalángban áll az udvar. Félkörben álljuk körül a Mária születésének tiszteletére emelt templomot. A bolgár Írószövetség nevében Dora Gabe költő, a francia és a lengyel költészet tolmácsolója gyűjtötte meg a költészet jelképes lángját. A templom előcsarnokában ülnek az íróvendégek. Mögöttem a Purgatórium freskójának jelenetei és Mihály arkangyal, kardosan a gazdag ember mellére állva, hogy lelkét elvegye. Elöttem a jelképes láng és az óriás holdas kolostor-udvaron a hallgatóság. Így szólj, nézek körül és biztatom magam.

Vacsora alkalmával négy nyelvű kis kétkötéses könyvet kaptunk mindnyájan. Címe: Bulgár költők a kilencedik századtól a huszadikig. Huszonhét költő huszonhét verse bolgár, orosz, francia és angol fordításban. És már meg is kezdődött az a költői verseny, melynek témája a „Rilai éjszakák”. Másnap délelőtt a győztesek verseiket itt zengték el az óriás udvaron. A hallgatóság egy része a kolostor múzeumába ment. Mások kenyeret, kalácsot és szőtest vittek Máriának. A harmadik rész pedig mindkettőn csak mosolygott.

5

Ismét a felhők nyájai. De most a Balkán gerince fölött, Szófia és Burgasz között úszik a gép. Elvont ábrájú, ekével vágott metszetek lapjai suhannak a felhők árnyéka alatt. Mintha a kép-kivágás és szerkesztés és ábrázolás és színélmény meggyőzően új stílus születne előttem gépünk ablaka alatt. – Ez lenne Bulgária? – Széles távlatban ez... – És az ember? – Ott van ő is, őt nézem, hiszen minden ábra ott lent az ő kezevonása... – És a mai festők képei a Művész Házban? – Múzeumokban?... – Aztán kettéhasad a kép és a gondolat. A Cserno More, a Fekete-tenger partszegélye repíti szét a tablót és megnő a kék elem. Függőlegesen tágul. Derékszögben úszik bele a repülőgép. Alattunk nő a tenger is. Felettünk nő az ég. A burgaszi kikötő hajói ülnek az átvilágított elemen. A gátak, gyárak és a városalaprajz eltűnik és már gépkocsival megyünk Szozopol felé.

6

Szozopolhoz közel a török határ. Rákóczi rodostói házat látom száz és száz változatban ebben a kis halászvárosban. Falai alatt csattog a Fekete-tenger... Szozopol fönt ült a sziklán és úgy fénylik az ég körülötte, mintha a Hagia Sophia kupolájáról sugározna eddig. Nem a félhold! A mulandó csillogás helyett a telihold sétál a csillogok között és itt lent a tengeren. E ragyogásban Bizánc is kísért, mert itt áll emlékeivel, de a bulgár kertészet, halászat és okos kereskedelem eredményeinek gazdagságával körülölelve.

A piros sziklákon megtörik a hullámverés. Ez hozta ide a görögöket. Megépítették a kikötőt és Apollóniát. Mert Szozopol neve Apollónia volt. Az időszámításunk előtti hetedik századig mehetünk vissza. A templomból átalakított fehérfalú múzeum

parkjában óriás horgonyok állnak. A kagyló- és mészüledéktől vastagon belepve érdekes technikával készült szobroknak hatnak az óriás amforák és gabonatarató cserepek között. E horgonyok láncra már az idő. A régi a tenger mélyén. Hátterük az ég és a sötét, sós víztömeg. A sokat látott bölcs. Aki mindig tanít. Csak a szavát nem értjük. A sokat látott, akinek vizében Anaxander is megmosta testét. Elpanaszolta életét, mint Tomiban Ovidius... Ránk csak sírköve maradt, amint hűséges kutyáját eteti. De ez a sírkő sem Szozopolban áll. A kis városkában egy utca őrzi a nevét. Sírköve, a jón plasztika e remeke a szófiai Régészeti Múzeumban beszél a fekete-tengerparti görög művészetről.

A thrák, görög, római kövekre épült faházak, mint a csókafészek, úgy ülnek a szozopoli félsziget sziklafalán. Fából ácsolt bikaszarv-szerű gerendák tartják az emeletet. 18–19-ik századi népi műemlékek. Csak egy-egy öregasszony néz az udvarról a tengerre, mert nappal ott kint van az egész város. Egész flotta szűri a tengert. És este ujjaik közé szorítva a halak farkuszonyát, mint a zöld sörösüvegeket viszik az izletes palamutot a parázsra.

Mögöttük az öbölben maradnak a kunkori orrú hajók. Kis árbocaikon mint a lampionok, olyanok a viharvászonnal bevont őrszemkosarak. A kikötő előtt Szent Iván és Péter-Pál szigete. Óriáshátú halak. Feketekéken fénylenek. Szilvapálinka és kávéillat vegyül a sós tengeri levegőbe. A holdtól zöld a múzeum-templom fala. Alszanak vagy elindultak a festett görög kerámiák istenei, emberei és állatai?... Megyünk az Apollónia szálloda felé. Hátha megérkezett a tengerrel a portás is.

7

Az Emonia fedélzetén, lengyel barátunkkal együtt hagytuk el Szozopolt. Célunk a bolgár Napos-part. Burgasz kikötőjének torkában egy magyar hajó keresztezi az utunkat. Aztán nagy sópároló és szőlőtáblák négyszögei között haladva ott is vagyunk már a Globus Hotel hetedik emeletén. Ragyog a szeptemberi fényben a tenger és a homok és mögöttük a hegy kék sarlója. Két teve kérődzik a homokon a nyárfák aranya között. A külföldi turisták kedvencei... Mellettük ott áll a létra. Kéznel a trópusi sisak és a szemfüles fényképész, akié ez a két közönyös és bölcs állat. Bulgár földön kelet romantikájának szimbólumai...

Alig három kilométerre Neszebir „szigete”. Legalábbis én úgy vélem az lehetett a thrák, görög, római időkben és talán a bolgár cárok és a török napjaiban is. Most hosszú keskeny autótűt köti össze a homokos lidóval, ahonnan öreg szélmalom néz a volt görög kikötő, Messembria erődítésére. Alig 300 méter széles és 800 méter hosszú ez az ősi városka. A bizánci templomok szigete. Hajdan, – úgy mondják –, a szűk utcák minden szögletében állt egy-egy templomocskas. Legalább 40-ről regélnek. Ma tíz áll a tenger és az idegenforgalom ostromgyűrűjében. És az idegenek az Olimp, Neptun, Venus, Nimfa és Amor utcákban sétálnak. A ma álló tíz templom küszöbén át tíz évszázadon sétálhatunk keresztül. E tenyérnyi félszigeten az 5. századtól a 15. századig egy évezred emlékeit láthatjuk. A műkénei jellegű görög fundamentumon az ókeresztény-bizánci stílus és a bolgár reneszansz legszebb templomai ezek az egyre nagyobb áldozatokkal restaurált épületek. Közülük Keresztelő Szent János 11. századi egyháza a Régészeti Múzeum. Szűk hajóiban egymás mellett állnak a mezítelen nimfák és az ezüstpatkós-glóriájú szentek... Vénusz és Szűz Mária... A szentély félkörében Bacchus torzók és bizánci angyalok. Szemben egymással aranytől csillogó ikonok mártírjai és lányrabló szatírok... A Fekete-tenger tintasötét vizéből, mintha a történelem hálója, Európa-Ázsia határán, ide húzta volna össze, erre a kis félszigetre emlékeit.

– És a mai emberek? ... – Nyugodt szorgalom és segíteni kész, kíváncsi figyelem árad a népből. Okos higgadtság ... Az üzleti kiszolgálók pontos méréseiben, szolgáltatékésztségében és a gondos gyorsaságban nagy kereskedő múlt beidegzett mozdulata és ösztöne dolgozik. Mindez öntudattal párosult. Utánzásra méltó! A végtelen tengeren és a végtelen öntözött kertekben, gyümölcsösökben a halászok és földművesek között munkában és munka után is egyaránt a harmonikus egyszerűség és a túlfűtött izgágaság helyett az egymást megértő bizalom és segítőkészség, nagy családi összetartás sugárzik. Még a túlszűfolt villamosok és buszok légkörében is ez a stílus uralkodik. Türeelmes emberi hang, pedig ugyancsak zsúfolt és vegyes összetételű a társaság ezen a buszon is, amely velünk a repülőtérrel Plovdiv felé halad.

A mezőn, a város előtt amolyan alföldi, kunhalom féle buckák. Csak régebbiek, mert ezek itt thrák tumulusok. Öt-hat méter átmérőjű, alig három méter magas kis, földdel fedett mauzóleumok. A hajdani thrákok görög–római elemekkel átszőtt világának tükre egy-egy ilyen temetkezési hely leletanyaga. Olyan világ az idő előtti 4. századból, mely megér minden fáradtságot, hogy ellátogassunk ide Thráciába. Akár csak az etruszkok emlékei Itáliában. Am a leletanyag több gondot, jobb restaurálást követelne meg a bolgár múzeumoktól ...

Az út a Marica völgyében vezet. Az a történelmi több ezeréves út, amely az Aegei-tengert a Dunával kötötte és köti össze. Konstantinápolyt Belgráddal, Budával. A kultúrák és hadak útja. És szívenit sziklákon áll, az út fölött, a vár és az öreg város: Philippopolis, Trimontium, vagy ahogy ma hívják Plovdiv. A régi főváros. Mintha kicsiben a magyar Buda lenne ... Régi fővárosi öntudattal. Csakhogy a bulgárok Pestje, Szófia ide 170 kilométer. Itt Plovdivban, akárcsak Burgaszban, külön-külön is jelentős írócsoport dolgozik ...

A bulgárok nagy szeretettel mutatják végig a tiszta és jó levegőjű és gyorsan fejlődő Szófiát. De az utazó Tirnovó után Plovdivban áll meg elcsodálkozva. A város hangulatából a történelem sokrétegű gazdagsága jelentkezik. A meredek, piros és lila sziklahegyeken épült házakból, vagy a hegyek alatt kanyargó utcákból egy élő bolgár történelmi mozaik világa kísért. Így nézem ebbe beleépülve a múzeum darabjait ... A különös, balkáni szecesszióval épült fő utcát. A mediterrán ízű fa- és kőházakat, melyeknek kis kertjeit cseréppel fedett kőfalak zárják körül. Másutt a háremkerteknek beillő magasfalú udvarok ... És micsoda gazdagság viseletben és az ötvös munkákban? Meglepően szépek a török és a bulgár építészet házasságából született kis balkonos paloták. A bolgár barokk stukkós és festett homlokzatú emlékei ... És a római paloták romjaitól nem messzire, a szállodánk elé egy pesti atlétacsoport érkezik. Valamikor híresek voltak Trimontium versenyei. Száznolcvan méter hosszú stadionját Septimus Severus császár építtette. A görög olümpiai játékok folytatásául szánta. Négy évenként itt versenyeztek a keletre csúszott birodalom balkáni és kis-ázsiai provinciáinak atlétái. Sportolóink tudják-e ezt? ... Zeng a Wurlitzer gép és a táskarádió sporthíreket közvetít Budapestről ... Így hangolódik össze a plovdivi múlt a mával.

És ha Thráciában vagyunk, ki feledkezhetne meg Orpheusról ... A legenda szerint e hársas, fenyős és borókás Rhodope szülötte volt. Ezen a tájon, ahol gépkocsink kanyargós műúton szalad Bacskovo felé. A sebes Chaya medréből csiszolt fehér márványok villannak elő. II. Assen Iván várát is elhagytuk már ... Világvégi szurdokon száguld kocsink. Ahogy a görögök tartották, az istenek hegyén túli világban járunk

itt a Rhodopében. Tájjain hajdan a harcias és többnejűségben élő jó borivó thrákok tanyáztak. Itt született a monda szerint Orpheus, A görög istenek rokona... A pap és költő... Itt született és ma is él Eurydicéjével. Él az európai irodalomban és művészetben... A megrendült sziklák, úgy állnak a patak fölött és Bacskovo monostora körül, hogy fülük a völgyre dől, ahol a víz a végtelenbe siet. Az Egyetlenbe torkollik. Lent – a víz vagy a költészet hangja? – Orpheusé, aki az argonauták kalandjaiban is részt vett?... Eurydice halála után ő volt a szent özvegy, akit dühükben a thrák nők téptek volna darabokra, mert megvetette szépségüket?... Zúg a víz... Lantját a tengerbe dobták... Zúg a tenger... Fejét is a tengerbe vetették és azok Lesbos szigetére úsztak át... Zúg a gép motorja és amíg nézem a hallgató sziklákat, megérkezőnk a bacskovói kolostor boltíves kapuja elé. Szőlőindák kígyói fonják körül... Orpheus és Dionysos... A költészet és a szőlő mámore, mintha együtt kísérné az emberiséget... Már ott állunk a templom alapjaiból felszökő ciprus tövében.

11

Bacskovo... Sokat látott falak. Szépséget és iszonyatot hordozó falak. Ikerpárjaik sorsukban, de talán kicsit szerencsésebb testvérei is a magyar váraknak és monostoroknak... Bojana, Szófia fölött, Preobrazsenszk, Tirnovo mellett vagy itt Bacskovo és méginkább Rila a bolgár történelemnek, irodalomnak és művészetnek nem emlékei, azaz rom egyházai, de élő könyvei maradtak... – Öt évszázad török uralom?... S ha hozzá vesszük még Bizánc 11–12. századi 150 évét, közel 700 év! – És mégis, olyasmi kísért képzeletemben, hogy e hosszú évszázadok nem a magyar végvárak 100–150 éves, szinte állandó tüzet és harcait jelentették. De életet is! Ha retteneteseget is... Nagyban azt, amit kicsiben nálunk a hódoltsági területen élő egy-két alföldi városunk jelentett a magyar nép megmaradásában.

Most restaurálják a bacskovói kolostor középkori ebédlőjét. A kőasztalok a helyükre kerülnek. Kibontják a konyhát és nagyszerű freskók kíváncsi, keleties szeme néz a mára. És fönt a hegyen a sirtemplom áll. A csontok és koponyák temploma, amely jelképesen és figyelmeztetően áll Bacskovó fölött. Emlékeztet a szépre és az időre... Az időre, amely hol a kard, hol a tűz vagy a természet zöld erejével falja föl a jelent. A bokrok, fák, virágok és a füvek itt is már-már befedték a csontok templomát. És e végtelen zöldben és kékben, az ismert és ismeretlen mindenségben jelent-e valamit a freskók mellé írt hiú gőg: „Alexander az Isten fia, bolgárok és görögök uralkodója”...? Vagy többet mond-e nekünk, maiaknak, a cár freskó festője, aki ezt írta a bolgár reneszansz mesterművei közé a csontok templomába: „Megfestettem az égi és földi világot. Akik nézitek, imádkozzatok értem.” Vajon mondanak-e valamit napjainknak, amelyben mi gyermeki hittel és rettenettel a holdra és az atomra szegezzük tekintetünket, tudásunkat és idegrendszerünket?...

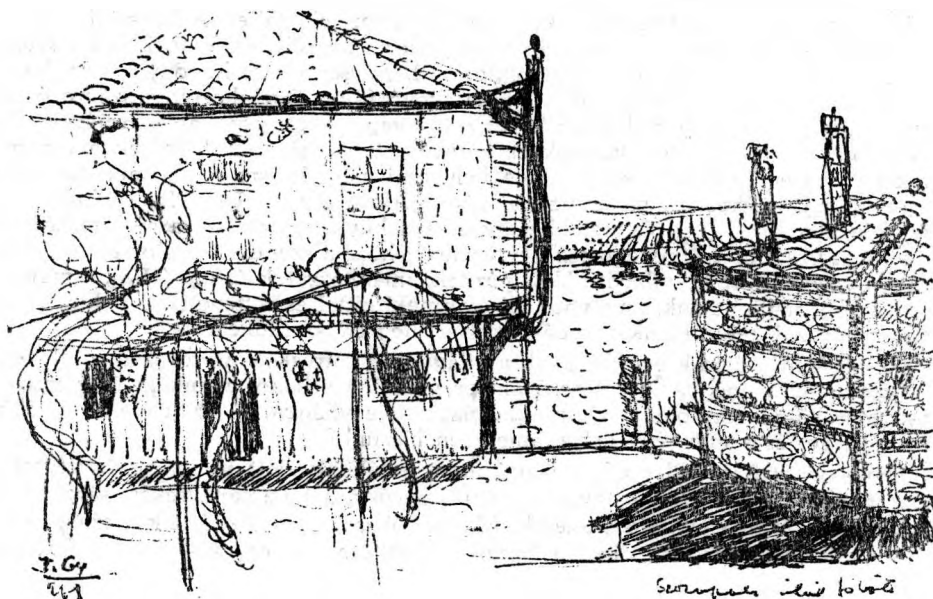
Kisérőnk már ötödik éve dolgozik a világvégén e freskók megóvásán és élesztésén. Úgy mondja, megbántott keserű ember volt. De alázatos munkája és e művek szépsége és költői harmóniája visszaadta bizalmát a világba. – Ez lenne az a többlet, a költészet és a művészet ereje, amelyben hiszünk? –

Ahogy visszafelé ballagunk a hegyi úton, a lábunk előtt itt is, ott is végtelen nyugalommal sétálnak elő az agyagos partról az útra a buksifejű, fekete-sárgafojtos szalamandrák. Mint vaksi élő ékszerek. Már szítál is az eső. Ezt jelzik a szalamandrák. – Csak el ne gázolják őket, a kőhordó dőmperek –, néz vissza a mi festőnk.

12

A gyorsvonat Plovdiv és Szófia közt már 15 perce újonnan telepített szőlők között szalad. Aztán nézem az órát, 5–6–7 percen át csillogó fémvázazat meglegházak következnek. És újra csak nézem a percmutatót. Gyümölcsösök és beton vízvezetők

vályuk kilométereken keresztül a vasút két oldalán. A folyók nyaranta bizony megszikkadnak, de zöldellnek a kertek és az ország... Aztán föltűnik a repülőtér, a Pliska Hotel és újra fölnézek a Balkán emeletére, ahonnan lakosztályunk ablakából az első nap reggelén Szófiára néztem. A falusi vőlegény és menyasszony menetére. Fölöttük és fölöttünk a Vitosa hegye. A hűvös, tiszta levegőjű szófiaai nappalok és éjszakák varázslója. Itt e magaslati város szívében egy szállodai hét föler egy kékes-tetői üdüléssel. Olyan ez mintha Budán a Tatra emelkedne. Ha egyszer majd Budapest ügyes és kitartó hírveréssel gyógyforrásaival és melegfürdőivel világhíres lesz, úgy a Balkántourist igen mozgékony, jószervező idegenforgalmával Szófiát a Vitosával egyik legszebb és leglátogatottabb magaslati üdülőhellyé teheti. És biztos azzá is teszi...

SZARAJEVÓ POÉZISE*

A magyar olvasónak nincs pontos és megbízható tájékozódása a jugoszláv népek egybeálló irodalmának szinképéről; sokan nem tudják, hogy a szerb és horvát költészet mellett makedon és crnogorai költészet is létezik, s ezek mellett még Boszniának és Hercegovinának is megvan a maga külön (de a délszláv irodalmak egységébe tartozó) költészete, amely egyéni és sajátos képet nyújt a nagy kaleidoszkópban. Ennek a tájnyelvnek irodalmát (amelyre oly nagy hatással volt a török nyelv is) voltaképpen csaknem valamennyi délszláv olvasó megérti, mégis, és ma is önálló egyéniségnek tekinthető; külön szín és zamat, akárcsak Tamási Áron székely tájnyelve, s főképpen észjárása, gondolkodásmódja és nyelvének muzsikája, a magyar irodalom nagy egységében. (Csak azzal a különbséggel, hogy a turcizmusok hiányoznak belőle, melyek a boszniai tájnyelvnek egészen sajátos veretet, a boszniai filigránokra emlékeztető csipkés díszet, lehetőleg finom ornamentikát kölcsönöznek.) *Isidora Sekulić*, a nemrég elhunyt szerb író és esszéista „*A bosnyák nyelv, beszéd, stílus*” címen épp a szóbanforgó kötetben is külön tanulmánnyal szerepel, hangsúlyozva, ha az osztrákok tévedtek is a múltban, amikor külön bosnyák „nyelv” létezését akarták bizonygatni, azért nem is fogtak egészen mellé. Ha a boszniai akarja, egész sor török szót, kifejezést vet be a csodálatosan zengzetes „ijekavstínás” boszniai tájnyelvbe, hogy különleges észjárásáról, szinte székelyes elmésségeiről és mondatfordulatairól ne is beszéljünk. Játékos leleményessége, muzsikája, új ritmust, új szintet kap ezzel a délszláv tájnyelvek sorában. *Ivo Andrić* nemesen zengő stílusát is ez teszi oly különlegesen széppé és jellegzetesen boszniaivá. E sorok írója egész sor sajátosan boszniai nyelvezetű művet fordított magyarra – *Ivo Andrić* remekbe készült elbeszéléseitől és regényeitől kezdve *Hamza Humo* „*Részeg nyár*” c. kisregényén át egészen *Meša Selimović* nemrég olyan nagy sikert keltett „*A dervis és a halál*” c. művéig – s legfőbb fordítói gondja az volt, hogyan mentse át a jellegzetesen boszniai nyelvet és stílust olyanira ékesítő, archaizáló és külön zamatot nyújtó „turcizmusokat” a magyar szövegbe, anélkül, hogy az olvasó élvezetét zavaró lábjegyzetekhez kelljen folyamodnia. S a boszniai délszláv tájnyelvet olyannyira zengzetessé tevő török szavak legtöbb helyen simán olvadtak bele a magyar szövegbe és archaizálták, zengzetesebbé tették.

Mindjárt előjáróban szögezzük le, amit a kötet bevezetőjében *Husein Tahmišić* is hangsúlyoz: ez a mű első kísérlet arra, hogy Szarajevó fél évezredes poézisét, az ottani alkotók sugallóját felkutassák, rendszeresen egybegyűjtsék, válogassák és bemutassák. A poézis fogalmát pedig annak eredeti jelentéseként (poiezis) használják – tehát ezt a fogalmat nem szabad és nem lehet a költészettel, mint művészettel azonosítani. A kötet tömörített (606 oldal) kiadása voltaképpen változata annak a cseh nyelvű kötetnek, amely a prágai *Odeon* kiadásában, képzőművészeti résszel együtt jelent meg, csaknem e kötettel egyidejűleg. Így kerültek be a tömörített, tehát a Szarajevóban megjelent kötetbe mindazok az írók, költők, akik vagy teljes életüket, vagy művészetükre jellemző jelentős részét Szarajevóban töltötték, bármilyen nyelven is írták műveiket. Mert Szarajevó, történelme, sajátos adottságai révén az elmúlt fél évezredben nem volt csupán egynyelvű város, habár az őslakosság, az itt élő szláv-ság, a török uralom idején is megtartotta anyanyelvét, még azok is, akik mohamedán vallásra tértek, s arab, perzsa vagy török nyelven írtak. Aztán itt volt – a 16. század közepétől egészen a második világháborúig, a szefárd, vagy spanyol zsidóság, amely mindvégig megtartotta a magával hozott, középkori, klasszikus spanyol nyelv-

* *Husein Tahmišić: Poezija Sarajeva.* – Svjetlost kiadása, Sarajevo, 1968.

vet, s itt a pravoszláv szerbek, vagy katolikus horvátok, akiknek papjai, a ferencesek, egészen külön, sajátos, bár főleg egyházi jellegű irodalmat teremtettek. A boszniai szlávok korszerű irodalmi megújulása természetszerűen csak később, a múlt század végén indult el, az osztrák megszállás idején, amikor már a délszláv eszme hatott kö-
rükben.

„*Halottaink velünk együtt élnek*” – mondja *Husein Tahmišić*, a kötet szerkesztője, s tényleg, ha valaki csak egyszer is körülnézett a Szarajevót szinte gyűrűbe záró meredek hegyeken s látta az ezernyi ezer, fehér turbános, mohamedán vagy kerek pajzsokra emlékeztető szefárd zsidó temetők sírköveit, a keresztény temetők keresztjeit, a temetők hatalmas amfiteátrumát, az igazat ad ennek a megállapításnak. Mert főnn a hegyen vagy akár lenn a város kellős közepén parkokká átalakított ótemetők-ből, mindenünnen az ősök sírkövei veszik körül. Pedig voltaképpen nem is olyan régi ez a város: keletkezése, – mint ezt *Harim Šalanović* írásából megtudjuk –, a törökök bejövételéhez kapcsolódik. A szlávok már a VII. században telepedtek le Boszniában, de igazi város a mai Szarajevó helyén vagy környékén nem fejlődött. Ezen a tájon a római katolikus egyház sem sokáig tartotta magát, mert hamarosan kiszorították az anyanyelvűkhöz szertartásaikban is ragaszkodó bogumilok s épp ez a körülmény tette lehetővé, hogy a szláv lakosság jó része később könnyebben tért át a török hitre. Miután Rigómezőn 1389-ben a törökök megdöntötték a középkori szerb államot, mind sűrűbben kalandoztak el Boszniába s már 1416-ban ideiglenesen, majd 1436-tól szinte állandóan a mai Szarajevó helyén fekvő *Hodidjedben* építettek ki maguknak támaszpontot. Később ezt a települést nevezték el *Serajevosinak* vagyis Szerájmezejének; idők múltával ez az elnevezés állandósult, hogy végül is a félig török, félig szlávos képzésű, rövidített Sarajevo nevet kapja.

A 15. sz. közepétől aztán gyors fejlődésnek indult a város és hamarosan fontos kereskedelmi és kézműipari központ lett belőle; a 16. sz. elején már megkapta a *seher* nevet, azaz városi rangot. Egymás után emelik a mecseteket (dzsámikat) s a különféle, a mohamedán vallási és kereskedelmi élethez kapcsolódó középületeket (fürdőket, nagy raktárakat, mohamedán vallási iskolákat stb). Noha a törökök is egyre nagyobb számban telepedtek le a városban, a köznép nyelve továbbra is a szláv maradt és soraikban, mint búvópatakok, rejtőzött századokon át a népköltészet.

Szarajevó igazi virágzása, aranykora csak addig tartott, amíg az ottomán birodalom nagy nyugati előnyomulása meg nem torpant. A mohácsi csatában már számos boszniai janicsár is részt vett, akiknek jórésze Magyarországon kapott birtokot (szpahilukot) vitézségeért. Ebben az aranykorban, noha közben többször is leégett, pestisjárványok tizedelték, Szarajevó a nyugat-keleti kereskedelem fontos központja volt s a helybeli török és szefárd zsidó kereskedőkön kívül igen sok velencei, örmény, görög és raguzai (dubrovnikai) kereskedő is élt; ez utóbbiakról egész városrészt neveztek el (Latinluk). Szarajevó felemelkedése akkor ért véget, amidőn Savoyai Jenő herceg hadai 1697-ben elfoglalták, felgyújtották és kifosztották, lakosai jórészt rab-szíjra fűzték és gályára hajtották. A város sorsa attól kezdve lassú de biztos hanyatlás volt – a régi Szarajevó eltűnt s ami Ausztria idejében a helyére került, csak árnyéka volt az egykorinak.

A kötet összeállításakor szerkesztője nagy gondot fordított arra, hogy a Boszniában élő népköltészetből is az általa legértékesebbre becsült darabokat bemutassa. Boszniában mindig megbecsülték és ma is nagyra értékelik az élő szót, s aki izesen, szépen beszél, különös tiszteletnek örvend. Ne feledjük, hogy a nép mélyrétegeiben élő, szájhagyományon alapuló költészet szerepe még alig száz évvel ezelőtt is, amikor az írásbeliség itt még teljesen hiányzott, milyen fontos szerepet játszott ezen a tájon, s csupán a szájhagyomány őrizte a déli szláv népek irodalmát. Ebben a költészetben Boszniának s közelebbről Szarajevónak is megvan a maga része, ugyanakkor azt sem szabad feledni, hogy a szarajevói népköltészet egyúttal szerves része, teljes korpusza volt a délszláv népek költészetének – összekötő kapocs. Viszont a műköltészet válogatásánál a szerkesztő a 16–19. század között élt muzulmán vallású, de arab, perzsa vagy török nyelven alkotó boszniai költőket épp úgy besorozta a többiek közé,

mint a szefard zsidókat. Így alakult ki az a sajátosan orientális kép, amelyet a szarajevói, vagy legalábbis egy bizonyos ideig Szarajevóban élt költők válogatása és bemutatása az olvasó elé tár. S úgy érezzük, amidőn Szarajevó poézisét a magyar olvasónak bemutatjuk, ismertetésünk mellett egy kis ízelítőt is kell nyújtanunk a kötet tartalmából annak megjegyzésével, hogy a Jelenkor a legújabb boszniai költőket már eddig is igyekezett bemutatni.

Nem egészen véletlen, hogy az utóbbi években éppen a szarajevói Život (Élet) és a Jelenkor szerkesztőségei között fejlődik szoros együttműködés, amelynek során a Jelenkor boszniai írók és költők műveit tolmácsolta a magyar közönségnek, a szarajevói folyóirat pedig a Jelenkor költőit és íróit mutatta be a boszniai olvasóknak. A két város nemcsak tájban rokon, hanem sok tekintetben emberei gondolkodásában, magatartásában is. A hajdani boszniai török világ sok ideig Pécsre is rányomta bélyegét; gyerekkoromban a Tettye alatt a kis házak előtt még hallottam a „bosnyákok” utódait anyanyelvükön beszélgetni, az egykori dzsámikat, mint műemlékeket épp korunkban állítják vissza eredeti szépségükbe, s a város alatt húzódó „török pincék” rejtélyeit még maig sem tártuk fel teljesen. Valahányszor Szarajevóban járok, a komor hegyek tövében meglapuló város mindig a Mecsek alatt fekvő Pécs mediterrán szépségét idézi elém, s viszont Pécs a messze déli, bár éghajlatában jóval zordorabb, mert magasabban fekvő Szarajevót.

S Á N I

A kedves bájai

(16. század)

*Ne emelje tejét égnek a ciprus
és termetét ne mutogassa,
mert karcsú tested és termete közt
ég és föld a különbség.*

—

*Rózsaszín orcod miatt
A csillogó hold ne búsuljon,
Mert tényét ő a naptól veszi kölcsön.*

H. Tahmišić átfordításából

TEVEKULI – DEDE

Üzenet

(17. század)

*Minden tértíhoz illik a kint elviselni,
Mint ahogy a szegény gyöngyhalász is
Eltűr minden embertelenséget – egy gyöngyszem kedvéért.*

*Száz tüköszúrást tűrjön el az ember
Amíg felnevel egyetlen szál rózsát.*

H. Tahmišćić átköltéséből

NAZMI - DEDE

Választás

(17. század)

Nazmi

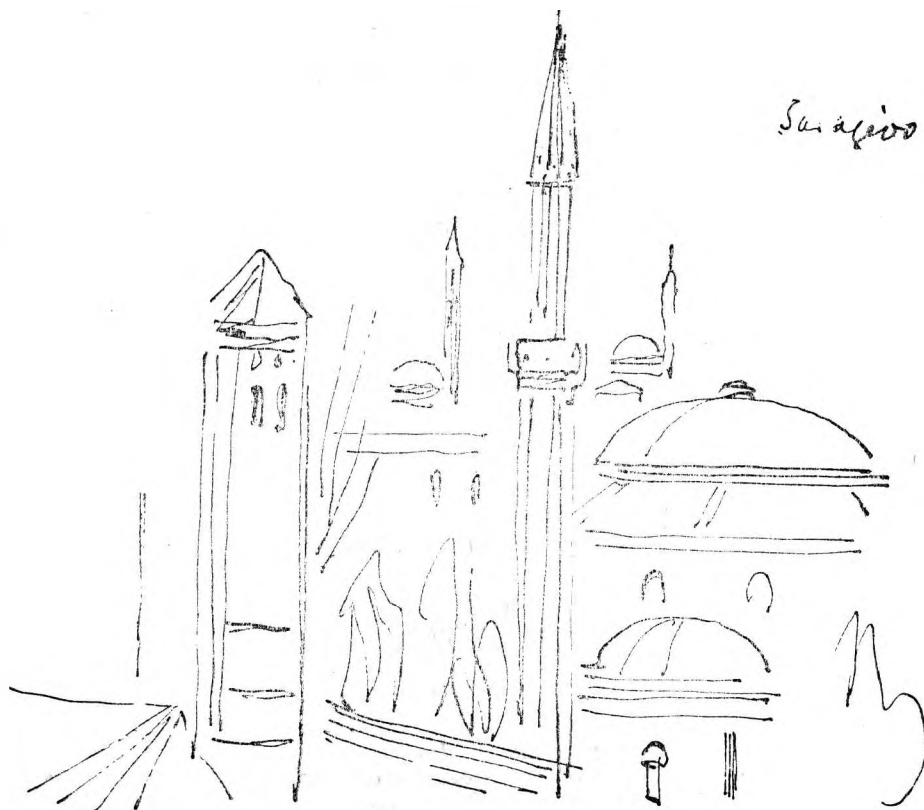
Emeld hát nehéz lábad a csapszékből

Erőd elhagyott,

S nézzed a kocsmajtót

Szeliden és belenyugvón.

H. Tahmišćić átköltéséből

Pillantás Szarajevóra

Ha így madártávlatból nézzük, ez a város a meredek hegyek lejtőire írt és rajzolt épületeinek, kertjeinek és utcáinak soraival úgy beszél hozzánk, mintha félig nyitott könyv lapjairól szólna. Ezekről a lapokról múltjának ködös töredékei bukkannak elénk.

Több mint ötszáz év előtt az oszmán terjeszkedés előcsapatai gyakori vendégek voltak ezen a tájon. Végül itt meg is honosodtak. Ők voltak azok is, akik az első települések alapját közvetlenül a hegylánc torkolat-szakadékaiban megvetették; ezen a hegyszeroron úgy tör át a Miljacka folyó, mint tű fokán a cérna. Az oszmán hatalom boszniai megindulásával egyidőben az itteni települések és erődítések körül lassanként közigazgatási, katonai és kereskedelmi központ fejlődött ki. A város egyre terjedt és szépült, főleg a XVI. és XVII. században, de mindig odatapadt a hegyszeros pereméhez, mint pók a részhez, amelyből előjön, de amelytől teljesen soha el nem válik.

Így keletkezett az oszmán korszak feudális Szarajevója s így épült ki és terjeszkedett ugyanolyan, vagy hasonló körülmények között, mint az oszmán állam többi balkáni központja is. A Nyugat felé irányuló nagy oszmán előretörések kora Szarajevó virágzásának korszaka is. A török okiratokban akkor Szarajevót „a háborúk tűzhelyének és a városok virágának” nevezték, „a harcosok és győztesek városának”, a régi szerb egyházi krónikákban pedig „Szarajevónak, az istenőrzötte városnak”. A XVII. században Szarajevó nagy és gazdag város, több, mint száz dzsámmal, értékes és szép középületekkel, fürdőkkel, árucarnokokkal, kavaránszerájokkal és óratornyokkal. Azok, amelyek ez épületek közül mindmáig fennmaradtak, az egykori Szarajevó fejlettségéről és nagyságáról tanúskodnak. Valamennyi külföldi utazó, velen-ceiek, franciák, vagy németek mint népes, gazdag és szép városról beszél róla, amely a Kelet és Nyugat kereskedelmének fontos közvetítője.

De a háborúk, amelyek létrehozták és felemelték Szarajevót, hanyatlásának is okai voltak. A XVII. század utolsó éveiben hadseregével benyomult Szarajevóba Szavoyai Jenő herceg. Ez egyúttal a török birodalomba való behatolásának végét is jelentette, ugyanakkor azonban a virágzó Szarajevó város fejlődésének is a végét. Szarajevót felgyújtották, a különféle vallású lakosság elmenekült, vagy legyilkolták, avagy rabságba hurcolták. A város soha többé nem épült fel teljesen e csapásból s nem érte el gazdagságának és szépségének régi fokát. A császársággal együtt, amely alapította, Szarajevó a XVIII. század kezdetén a lassú elmúlás letargiájába süllyedt.

A török hatalmat, több mint négyszáz éves uralkodás után, 1878-ban az Osztrák-Magyar Monarchia hatalma váltotta fel. Így az egyik elmúló impériumot, az oszmán császárságot egy másik elmúlófélben lévő impérium, a Habsburg-monarchia váltotta fel. A berlini kongresszus Bosznia és Hercegovina török tartományok közigazgatását Ausztriára bízta, azzal a kimondott feladattal, hogy ezekben az országokban igazságosabb és jobb társadalmi rendet vezessen be, s mindennek előtt oldja meg az elavult és lehetetlen agrárviszonyokat, amelyek minden légedetlenség és az ország általános elszegényedésének okai voltak. A Habsburg-monarchia, amely, mint mondták, már a napóleoni időkben egy teljes évszázaddal elmaradt Európa történelmi fejlődése mögött, képtelennek bizonyult e feladat teljesítésére és cserben hagyta a „missziót”, melynek elvégzésével a nagyhatalmak megbízták. Kétségtelen, hogy az új hatalommal viszonylagos civilizáció is járt és ezzel az is, hogy Szarajevót korszerűbb szellemben és formában rendezték... Az orientális jellegű Szarajevóra, amely

már régesrég teljes dekadenciában élt, de minden egyes épületében, valamint általános külső megjelenésében is még mindig harmónia és logika uralkodott, az új osztrák hatalom Közép-Európa koraszülöttjének torzképét ragasztotta. Szűk utcákat teremtett, vigasztalan házakat, sötét folyosókkal, katolikus templomokat és kápolnákat, melyeken a nemes hagyományok és szépség nyomát sem lehetett találni. Ugyanakkor pedig modernizálta és bővítette a régit, és új erődítéseket emelt a Szarajevót körülvevő magaslatokon.

Így ez a lélektelen és lelkesedés nélküli, élettelen és életöröm nélküli építészet, amely idegen az új kor felfogásától és követelményétől s a széles néptömegek érdekeitől, tehát ez az építészet nyomta rá bélyegét Szarajevó egy részére. S így a régi, avatag oszmán lesállás helyén az új, habsburgi-márkájú imperializmus új, modern leshelyét teremtették.

Ma új korszakot élünk, amely csak a második világháború után kezdődött, olyan korszakot, amelyben Bosznia és Hercegovina népe valójában először vette a kezébe sorsának irányítását és nyomja saját bélyegét erre az ősi városra. És Szarajevó is az új élet logikája szerint története folyamán először és végleg kihúzódik abból a hegyszorosból, amelybe a csaknem öt évszázados oszmán uralom zárta, s amelyből nem akarta és nem is tudta kihozni a „keresztény” államok későbbi igazgatása sem.

*

Város ez. De olyan város, amely a magasán fekvő európai fővárosok sorába tartozik. A tengerszint feletti magassága meghaladja az ötszáz métert. A város, mint mondtuk, egy keskeny, megerősített hegyszoros közvetlen bejáratánál fekszik; e hegyszoros sötét, magas hegyekből álló falai itt válnak el egymástól s mindinkább kitárulnak, s miközben kitárulnak, fokozatosan lejjebb ereszkednek, hogy végül is, egyre alacsonyabb és alacsonyabb dombok és halmok kaszkádjában a szarajevói mezőség termékeny síkságába vesszenek. E hegyek és dombok hasadékaiban, melyek három oldalról körülfogják, s csupán déli irányban hagynak szabad szemhatárt, fekszik egész Szarajevó. Háza, középületei és utcái csupán kisebbrészt terülnek el a síkságon, többségükben azonban a hegyek lejtőin kapaszkodnak a magasba. Itt vannak azok a meredek, de tágas és gazdag kertek is, amelyek a hegyen csaknem minden egyes házat körülvesznek, s amelyekről már a török időkben is híres volt Szarajevó. (Zeno, velencei nagykövet, aki 1550-ben utazott át Szarajevón, feljegyezte, hogy szépségükkel nem maradnak el a padovai kertek mögött.)

Szarajevónak így két külső képe és két arca van, az egyik sötét és szigorú, a másik fényes és szeretetreméltó. Az áthatolhatatlanul szűk hegytorok fölött égbe meredő magaslatokon oszmán eredetű erődítmények tornyai és bástyái emelkednek. Ebből a hegyszorosból az éles hegyi széllel mintha örökösen elmúlt háborúk és veszedelmek, félelmek és szorongások lehellelte csapna elő. Odalenn pedig, a völgyben, ahol az oszmán hatalom, legjobb idejében, a hazai lakossággal működött együtt, alkotó élet és munka bontakozott ki – ott terjed széjjel Szarajevó. A régi, és nagy hagyományokkal rendelkező város, a céhek rendjének és munkálkodásának városa, a polgári öntudat és municipális büszkeség városa, a pénz és a pénz szükségletének üzleti városa, egyben azonban a jó ízlés, s a rend és szépség, a harmonikus és örömsé élet iránti fejlett érzék városa.

A város e két, történelmileg megszabott és ellentmondásos sajátossága a szarajevói ember lelkületében is visszahagyta nyomait, – az öntudatot, vállalkozói szellemet, a teljes és tág szemhatárú élet iránti vágyat, s mindezeket túl a melankólia fátylát, a bizonytalan szorongás és történelmi óvatosság sóhaját az életért, s mindazért, amit az élet hozhat.

*

Város ez. Ez a hatás és ez a gondolat tör ránk mindig, valahányszor felérkezünk valamelyik magaslatra, amelyek, ódon erődítményektől körülvéve, szorosan körülveszik a várost és fölébe emelkednek.

A hegyek lejtőin magasba kapaszkodnak a meredek esésű és a dalokba foglalt sarajevói gyümölcsösök, közöttük pedig keskeny hólavinaként omlik alá a sok-sok és olyannyira jellegzetes muzulmán temető. Nem tudom az érzékek miféle játéka, vagy az érzések milyen kifürkészhetetlen logikája, de mindig az volt a benyomásom, hogy a gyümölcsösök valójában fölfelé mennek a hegyre, a temetők pedig lefelé ereszkednek. A lassanként leereszkedő alkonyattal a síremlékek köveinek fehérsége mind jobban kitűnik. A karcsú és függőlegesen álló „nisánok” közül sok előrehajlik, mintha ő is sírba készülődne, hogy halottjával együtt feküdjék. Egy-egy helyen ezek a karcsú fejfák oly sűrűn állnak, s annyira földre hajolnak és egymásba szövednek, hogy búzakalászhokra hasonlítanak, melyeket a szél megdöntött és összekevert.

Alattunk a violaszín alkonyatban mind mélyebbre süllyed a régi Szarajevó, minden idők és stílusok épületeivel, régi és új templomaival, zsinagógaival és sok-sok dzsámijával, melyek szélén jegenyék emelkednek a magasba, karcsú és magas jegenyék, akár a minaretek. A lázadások és háborúk városa, a pénz és inséges évek, pestisjárványok és tomboló tűzvészek, az ügyes emberek városa, embereké, akik mindig szerették az életet, noha az élet fonákját is ismerték. Arca a késői alkonyat utolsó sugaraiban ősrégien bölcsnek látszik; rajta, mint évszázados hőstettek és megpróbáltatások redői, utcák girbe-görbe és merész vonalai vannak bevésődve, a török idők-ből származók, s egyenesek és merevek – ezek az osztrák idők-ből valók. A város utcáinak ezt a két fajtáját még világosan meg lehet különböztetni egymástól, akár csak két különféle levél és nyelv betűit. De az egyre sűrűsödő alkonyat fátyla mindinkább kiegyenlíti és a közös éjszaka olvashatatlan meséjébe olvasztja őket, s ez az éjszaka betakar történelmet és legendákat, idegen hódítók és hazai kicsiny és nagy zsarnokok harci kalandjait, néptömegek megmozdulásait, hosszú és bonyolult leszámolásokat azok között, akiknek van, de nem adnak belőle semmit és azok között, akiknek semmijük sincs, csak szűkös életük.

Csak odalenn, a szemhatár mélyén, ahol a régi város véget ér és a szabad síkság kezdődik, csak ott van még nyoma a nappali világosságnak. Az immár elrejtőzött nap közvetett, rőt visszfényében gyárkémények füstje fehérlik és új települések háztetői sejlenek. Ott e régi város új nemzedékeinek új emberei emelnek falakat és építenek újat. Odalenn, a síkon lassan és kinosan – mert a nagy dolgok lassan és kinosan valósulnak meg – legyűrlik a múltat, s felülemelkednek a történelmen. Ott, az első pillantásra érintetlennek tetsző síkság alatt gazdag rétegekben, történelemelőtti idők településének nyomai pihennek, a római korszak mozaikjai és mérföldköi, és a középkori Bosznia pénzei és fegyverei, a síkságon pedig gyárak és lakások épülnek, s az új élet formái bontakoznak ki. Lassan és kinosan bontakoznak, de biztosan, a társadalmi fejlődés kérlelhetetlen törvényei szerint.

*

S a nap bármely szakában s bármelyik magaslatról vetjük pillantásunkat Szarajevóra, önkéntelenül is mindig ugyanaz a gondolat vetődik fel bennünk. Város ez. Város, amely végét is járja, haldoklik is, de ugyanakkor születik is és átalakul.

Szarajevói szefard románc

*Éjjel estem szerelembe,
Beccapott a hold sugára,
Másodszorra a nap süssön
Forró fénnel a világra,
Szívem leánykája,
Szívem leánykája.*

*Rossz órában mentem hadba,
Két csókom is szélnek adtam,
Az egyiknél jó anyámra,
A másíknál rád gondoltam,
Szívem leánykája,
Szívem leánykája.*

*Aki szerelemre gondol,
A hold elől meneküljön.
Hazuq a hold, senki néki
Könnyműen fel ne üljön
Szívem leánykája,
Szívem leánykája.*

Samuel Kamhi fordítása nyomán

H A M Z A H U M O

Hamza

(Töredék)

*A Hamza nevet kaptam,
Mint ahogy Hamzának hívják
a sivatagok vad beduinjait,
örökké verőfényes városok fekete polgárait,
a Himalája, Taurus, Pindosz fiait,
az ültetvények embereit,
rézbőrű indusok ezreit,
s amazokat, akik a magas Irán vásárain
szőnyeget adnak el,
gyöngysorokat, ékszert, nőket.*

*Különös ez, ó de különös,
hogy itt, országunkban,
Európa peremén,
Hamzának hívnak engem!*

*Kélik az este.
Feltámadnak a fények
És a nagy, vörös hold, mint részeg bakter
Virraszt városunk fölött.*

*Sötétlenek a hegyek s mint világok
Emelkednek városunk fölé,
S a hold mint felséges isten
Lépdél közöttük.
Ó, Isten!
Milyen kicsinyek az emberek a mi városunkban
S gondolatuk
Kisebb kicsinyke házaiknál!
A nárcisz
muzsikájában és színében
elveszett a fénybogár,
de a virág szirmai
még mindig ringanak.*

GORAN DJAPIĆ*

Ki van közelebb a Naphoz?

*A kistiú lassan a padra támaszkodott.
A távolban vonat vánszorgott. Markából
tölcsért formált s a füléhez vitte.
Minden széttoszlik ebben a zúgásban.
Ez az a vonat. Vagy a tenger.
Az ég kristályát elöntő hullámok;
ezernyi kicsiny harangba öntik.
A vágy magányos fa a szélben.*

*Világba nyíló ablakom, te. Ki van közelebb
a naphoz? A hold, vagy én te véled?*

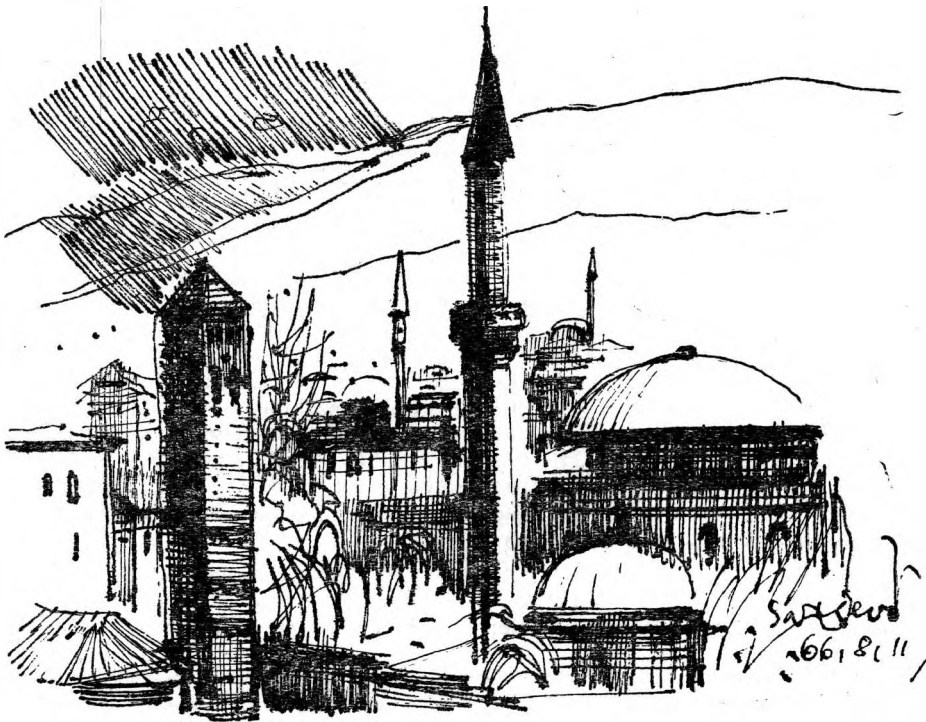
* A kötet legfiatalabb költőjét, az 1952-ben született Goran Djapićot különös szeretettel mutatja be az olvasóknak Husein Tahmišić. Első versét tizenegy éves korában írta, azóta első önálló verseskönyve is megjelent. És országos feltűnést keltett.

Ahárom talizmán

Hétfő előtt, szent vasárnap napján,
 Szarajevó latin negyedében
 Ott fehérlik a nemes szentegyház,
 s ott sétálgat két latin leányka.
 Elöl Jelka, Nika néne gyöngye,
 Mögötte meg Csebedzsina Szávka.
 Nézi őket Cselebija Péro,
 Nézi őket rácsos ablakából,
 Nézi őket s így szólal meg Péro:
 „Merre mentek, szép latin leányok?
 Nosza Jelka, Nika néne gyöngye,
 Ide pillants, rácsos ablakomra,
 Hadd láthassam sugaras szemedből
 Vajon lennél nékem termett lányka,
 Ékes úrnő fényes palotámban?”
 Megharagszik Nika néne gyöngye,
 S rá se veti iljú szeme fényét.
 Hogy ezt látta Cselebija Péro,
 Tette is ám nagy buzgón a szépet:
 Dobálózott tügével, narancssal,
 S cukrosizű, piros szép almával.
 Amde Jelka még felé se nézett, –
 A tügét mind vízbe hajigálta,
 Az almát meg lábával tiporta,
 A narancsot társnőjének adta.
 Látta mindezt Cselebija Péro,
 S egyszeriben felforrott a vére,
 Elékapta hűdtollát s papírját
 S így szólott a tovaútó szélnek:
 „Ne vidd el szél, bűvös talizmánom,
 De vigyed el eszét Jelka lánynak,
 Esti imát követő szép órán
 Jöjjön hozzám, fényes palotámba
 Hajadonfőtt jöjjön, öve nélkül,
 Papucs nélkül, puha sarujában,
 Egy szál ingben, bő bugyogó nélkül.”
 Másikat írt, azt patakba dobta
 S a haboknak akkor ezt mondotta:
 „Ne vidd el, víz, bűvös talizmánom,
 Inkább vidd el eszét szép Jelkának,
 S értsél egyet a tündéri széllel!”
 Harmadikat a tűzbe vetette,
 Aztán így szólt a lobogó tűzhöz:
 „Ne égesd el bűvös talizmánom,
 De égesd el eszét szép Jelkának,
 S értsél egyet a tündéri széllel!”
 Hiv a hodzsza már esti imára,

Hát jöddögél! Nika néne gyöngye
 Hajadonfőtt, csatos öve nélkül,
 S zörgetővel megveri az ajtót:
 „Nyissál ajtót, Cselebija Péró,
 Nyissál ajtót, elvisz a szél engem!”
 Hallja Péró, ügyet se vet rája,
 Csak úgy csendben mosolyog magában.
 Erre újból megverik az ajtót:
 „Nyissál ajtót, Cselebija Péró,
 Nyissál ajtót, elvisz a víz engem!”
 Hallja Péró, ügyet se vet rája,
 Csak úgy csendben mosolyog magában.
 Harmadszor is megverik az ajtót:
 „Nyissál ajtót, Cselebija Péró,
 Mert a szívem s tejem is elhamvad!”
 Szöke Péró, mint a szürke sólyom,
 Fehér kezén megragadja Jelkát,
 Viszi is már magas felházába,
 Ott leteszi puha vánkosára,
 S ölelgeti, csókolja, becézi,
 Szégyenéért szerelmet ad vissza.

Csuka Zoltán fordításai

DRÁMA ÉS VALÓSÁG

Pillantás a mai szerb és horvát drámairodalomra*

Épp két évtizede, az európai reneszánsz dráma és színjátszás egyik érdemes művelője, a dubrovnikai vígjátéktíró Marin Držić (1508–1567) négyévszázados ünnepelése kapcsán, egy lendületes és szerteágazó esszében Miroslav Krleža mérte fel a jugoszláv drámairodalom főbb korszakait a mai színház repertoár-igénye szempontjából. A szigorú mérce nyomán négy évszázad terméséből (a 16. századtól a modern 20. századi jugoszláv drámairodalom kezdeti alakulásáig) mintegy harmincöt–negyven drámát mentett át. Nem is érezzük lakonikusnak Krleža szavait, amelyeket minden szentimentalizmust nélkülöző felméréséhez fűzött: „Nem sok, de nem is oly kevés, hogy a semmivel legyen egyenlő. Sokkal több másoknak sincs.”

HAGYOMÁNY ÉS ELŐZMÉNY

A jugoszláv drámairodalom, amely Držić személyében képesnek látszott megelőzni Lope de Vega, Shakespeare, Molière korát és művét, későbbi fejlődése során egészen a századfordulóig szinte évszázados lemaradással és elemi, létbevágó gondokkal küzdött, folytonossága mindenáron való fenntartása és biztosítása jegyében. A századfordulón hagyománya kevésnek is bizonyult egy korszerű, korigényű dramaturgia kiműveléséhez, ráadásul a modern szerb és horvát drámairodalom kialakulása sokkal vontatottabban haladt, mint más műfajoké.

A szerb színpadon a romantikus népies-nemzeti repertoár még a századelőn is szívósan tartotta magát, s noha az irodalmat – elsősorban a költészetet – az avantgarde árama feltartóztathatatlanul magával ragadja, a mindent megújító akarás a színház világában csak mint szándék jelentkezik, – úgy is, mint az állandó hazai repertoár-hiány hézagpótlása. Az első világháborút követően valójában sem a modern szerb realista drámairodalom, sem az avantgarde dráma egyértelműen nem alakul ki. Noha a felkapott művészeti áramlatok igen termékenyítően hatottak, s igen jelentős, sok eredeti vonást is mutató költészetet vetettek felszínre, a két háború közötti évek szerb drámairodalmát általában múló, sokszor periferikus kísérletek jellemzik, s kifejezetten drámaírói alkatú színpadi szerző nemigen jelentkezik. Nem jelent maradandóbb sikert sem az expresszionista dráma kísérlete, sem a szociális dramaturgia, de még a polgári színműirodalom sem. Az időszak szinte egyetlen számottevő színpadi szerzője Branislav Nušić (1864–1938), aki 1889 óta megszakítás nélkül jelen van nemcsak a szerb, de a horvát színpadon is, és számtalan könnyed vígjátékával a komikus repertoár állandó igényét elégíti ki, alig lanyhuló közönségsikerral. Számos komédiájának éle azonban szervesen korhoz kötött, s ma jobbra polgári környezetben játszódó szatirikus darabjai tartják magukat. Sok darabjának könnyed, szórakoztató igénytelensége nem is állja a szigorúbb kritikát.

A századfordulón az Európa felé forduló fiatal horvát írónemzedék mozgalma, a „Horvát Modern” (nevét a német *Die Moderne* nyomán kapta) nemcsak az irodalomban, hanem a horvát társadalom életének minden síkján tért hódított. A mozga-

* E műhely-tanulmány a mai szerb és horvát dráma antológiájának összeállítása közben íródott, amely *Sebzett madár* címmel az Európa Könyvkiadó gondozásában nemrég látott napvilágot.

lom részben a „fiatalok” és „öregék” összeütközését hozta magával (noha az idősebb írók jó része is a fiatalok oldalára állt), s egyrészt a horvát irodalom addigi beszűkült, a kibontakozást hátráltató kereteinek elvetését követelte a modern európai művészeti áramlatok nevében, másrészt olyan művészet igényével lépett fel, amely az élet valósága felé fordul. A mozgalom népibb szárnya egy új tartalmú realizmust képzelt el magának, a mozgalmat azonban a szimbolizmus, szecesszió, dekadencia terhodítása jellemezte. Közben a drámai irodalom jóformán a huszas évek derekáig jobára még a kései, elavult romantika jegyében vegetált – vagy éppenséggel neoromantikus volt –, noha a századforduló éveiben Ivo Vojnović (1857–1928) egyes, közönségsikert aratott drámái (*Équinoxe – Ekvinocij*, 1895; *Dubrovniki trilógia – Dubrovačka trilógija*, 1903) már a modern színpadi realizmus megjelenését jelzik. Vojnović átmenetet képező életműve, amelyben a naturalizmustól az expresszionizmusig mindenfajta hagyomány elegyedett (a drámában Ibsen és Pirandello lebegett a szeme előtt), a maga finomkodó arisztokratizmusával és emelkedett kozmopolitizmusával kora valóságigényétől távol állt, így csupán előfutára lehetett a század huszas-harmincas éveiben megerősödő realista drámai irodalomnak, s a polgári színműirodalom kialakulásához jelentett értékes hozzájárulást elsősorban a színpadi-drámái kifejezési formák kifejlesztésével és korszerűsítésével.

A századeleji horvát dramaturgiába és színházi életbe az expresszionizmus hoz friss, éltető levegőt, amely az élő színház követelményével hódít magának teret. Az expresszionizmus áramának betörése nemcsak a dekadens-romantikus és idejétmúlt realista-naturalista színház felbomlását jelenti, s az addigi formalista színház helyébe a maga formabontó elszántságával és eltökéltségével újfajta, korigényű s divatos dramaturgiát és színpadot hoz, hanem korszerű, időszzerű tartalmakkal is jár.

Az expresszionizmus hatással volt a korábbi nemzedék íróira is, de elsősorban az expresszionista színház idézi fel és érleli meg Miroslav Krleža (1893–) első, korai dráma-ciklusát, a *Legendákat* (*Legende*, 1913–1922): *Legenda, Maskera, Kraljevo, Kristofor Kolumbo, Michelangelo Buonarrotti, Adam i Eva*), amelyet felfokozott költőiség, gazdag szimbolika, csapongó képzelet jellemez. Ez a ciklus nemcsak az író tetemes drámái művének bevezetését képezi, hanem a modern horvát drámai irodalom fejlődésében egy új, napjainkba nyúló korszak nyitánya is.

„AZ EURÓPAI CIVILIZÁCIÓ ERKÖLCSI SZÁMVETÉSE”

A modern horvát színpadi realizmus megteremtése Krleža nevéhez fűződik. Előbb háborús dráma-ciklusával (1918–1923: *Golgota, Galicija* ill. *U logoru – A táborban, Vučjak – Farkaskutya*), majd a Glembay-drámatrilógiával (1926–1930: *Gospoda Glembajevi – A Glembay Ltd., U agoniji – Agónia, Leda*), amelyben az emberi tragikumának a rekreációját kíséri meg az embertelenben, nemcsak a horvát, de a jugoszláv drámai irodalom máig is biztonságos bázisát teremti meg. Dramaturgiájában messze túlnötte a naturalizmus és a pozitivistá realizmus hagyományát, s mind drámaépítésben, mind a drámái kifejezés kötetlenségében meghaladta az ibseni és strindbergi normákat. Hatalmas, életerős drámái művének kuszagárzása a fiatalabb nemzedékek pályaindulására is erőteljesen, érezhetően kihatott, nemcsak a mű erejével, hanem az írói elkötelezettség merészségével is.

A Glembay-drámatrilógia utolsó darabjának megírása után Krleža közel három évtizeden át nem jelentkezett újabb színpadi művel. Csak 1959-ben kerül sor újabb Krleža-öszbemutatóra, az *Areteus, avagy Legenda Szent Ancilláról, a Mennyei Madárról* (*Aretej, ili Legenda o Svetoj Ancili, Rajskoj Ptici*) című „fantáziája” párhuzamos zágربی és belgrádi előadására.

Az *Areteust* Krleža saját bevallása szerint történelmi drámának szánta, noha a cselekményt egy legendával szőtte át (erre a címben is utal), s „fantáziát” ígér. Mint alkotói elképzelés, az *Areteus* a második világháború embertelenségéből született.

Legtálalóbb jellemzését J. Vidmar adta: „Krlęža drámája – az európai civilizáció erkölcsi számvetése” – mondotta. De Krlęža Európája – humanizmust nélkülöző világ.

A kritika mintegy „írói testamentumnak” fogta fel a darabot, ami „üzenet” vagy „szózat” jelentésben meg is állja helyét. A humanista gondolkodó Krlęžát ismerhetjük meg a darabból, amelyben általános és örökérvényű, az emberiség egészét érintő kérdéseket vet fel, azzal a követelménnyel, hogy szavai annak az örületnek képezzék ellenpontját, amely adott történelmi pillanatban az európai civilizáció végét jelentheti, s minden sorából „ki kell érezni a szörnyűség, a rettenés és sötét sejtelmek hátterét”. Krlęža a dekadens Róma és a legutóbbi világégés, az új totalitarizmus küszöbén álló, Münchent élő Európa világa közt von párhuzamot, s ez a párhuzam a történelmi jelent a múlttal összekapcsoló szereplők összefüggésében is áll.

Az ember erkölcsi fejlődése és a világ – a tudomány és technika – haladása között von párhuzamot az író, az egyértelmű választ azonban elnyeli az ágyúdörgés, szinte intelemszerűen: az állat, a fenevad még nem halt ki az emberből, az embernek még le kell küzdenie a benne szunnyadó ős-állatot. „Nem az a lényeg, hogy telefonálunk, hanem az, hogy belőlünk még mindig a gorilla szava hangzik” – mondja az egyik szereplő.

Krlęža eddigi életművének számos visszatérő motívuma sűrűsödik az *Aretaeus*-ban filozófiai tartalommal. A civilizáció és a műveltség fejlődésének aszinkronitása tölti el aggodalommal, s ezt az aggodalmát az „ölni vagy megölettetni” lehetőségével élezi ki, több évezredes perspektívában. „Aretaeus annak a mély emberi logikának a megtestesítése, amely már két vagy három évezrede tart” – írja maga Krlęža.

SZOCIALISTA TÁRSADALOM ÉS ELIDEGENEDÉS

A mai horvát drámaírók középső nemzedékéhez tartozik a közel egyidős Marijan Matković (1915–) és Mirko Božić (1919–). Mindkettőjük élete és munkássága – nemcsak mint drámaíróé – szinte összeforrt a színházzal: sok esztendőn át igazgatták a Horvát Nemzeti Színházat is.

Matković már a harmincas évek derekán jelen volt a horvát drámairodalomban: alig húszesztendősen, 1935-ben a Horvát Nemzeti Színház bemutatta *Wagner érettségiző esete* (*Slučaj maturanta Wagnera*) című drámáját, amely a rendőrség közbelépése miatt nem sokkal a bemutató előadás után lekerült a műsorról, de 1937-ben Prágában játszották. Ez a darab egy terjedelmes dráma-ciklus kezdetét jelentette, amelynek a *Játék a halál körül* (*Igra oko smrti*) címet adta. A ciklust csak két évtized múltán, 1954-ben fejezte be, annak tizedik darabjával, *Az út végén* (*Na kraju puta*) című drámával. Ebben a hatalmas, átfogó ciklusban Matković a maga korának s nemzedékének bonyolult, összetett erkölcsi kérdéseit feszegeti a polgári értelmiségi körök világában. Következtesen a tiszta erkölcsi igazságot keresi, mindig a cselekvés helyességének aspektusából, s nem a „materiális igazság” megvilágítására törekszik. A ciklust összefoglaló cím azonban mélyebb összefüggésekre utal, amelyek a halál tényében revelálódnak, annak kizárólagos egyoldalúságában. A halál valósága mint egyedülálló szubjektív élmény, mint az emberi lét legfőbenjáróbb pillanata merül fel Matkovićnál, de mint a lét legbensőségesebb erkölcsi mércéje is.

Újabb drámaciklusában, *Az istenek is szenvednek* (*I bogovi pate*) című trilógiájában (*Prometej – Prométheusz, Heraklo – Héraklész, Ahilova baština – Akhilleusz öröksége*), amelyet 1959-ben fejezett be (megírásához még előző ciklusa befejezése előtt fogott), az antik legendák világába fordult, de képletesen korunk kérdéseire keres választ az alapvető, általánosítható helyzetek feltárásával. Ez a ciklus bizonyos alkotói forrongás jele is. Matković, aki a modern horvát realista drámaíráis legjobb hagyományainak jegyében jelentkezett, már korai drámáiban fellazította a realista-naturalista dramaturgia szövetét, s korszerűbb színpadi-drámai kifejezőeszközöket

keresett és alkalmazott. Ezzel egyidőben darabjainak filozófiai koncepciói is mélyültek, általánosabbá váltak, de összetettebbek, árnyaltabbak, áttételesek is lettek, a valóságigény következetes megtartása mellett. A ciklikus drámaépítés, egy-egy különálló drámai világ vagy kérdéskör egységes lezárásával, Matković eddigi művében jellegzetessé vált. Legújabb ciklusa *Álomvásár (Vašar snova)* című drámájával 1957-ben kezdett kibontakozni, s maiságával mintha a *Játék a halál körül* ciklussal mutatna rokonságot, annak mintegy időrendi folytatása lenne. Ennek a ciklusnak második darabja a *Sebzett madár (Ranjena ptica)* című dráma, amelyet 1965-ben fejezett be. Míg az *Álomvásárban*, ebben a „pszichológiai komédiában” realista, kritikai objektivitással a kispolgárság groteszknek tetsző ábrándokban ringatózó világát mutatja be a háborút követő gyökeres társadalmi változások és átalakulások közepette, a *Sebzett madárban* a „maiság” kritériumát Matković egyenesen napjaink életében, embereiben és konfliktusaiban látja. Ebben a drámában mintha az új (egyelőre cím nélküli) ciklus alapindítéka is kifejezésre jutna: az emberi egyedüllét életérzése, amelyből ki-ki a saját módján keres kiutat – egy általánosabb társadalmi vetülettel, hiszen korunkban nincsenek hermetikusan elzárt, elszigetelt közösségek. Az emberi egzisztencia mélyebb értelmét és értelmezését keresi az író, az emberi és a mechanikus, élők és báruk metamorfózisaiiban.

A darab konfliktusa volt háborús bajtársak között vetődik fel, akiknek a kapcsolata, barátsága a háború egymásrautaltságában kovácsolódott szorossá, de az idő múlásával, a mindennapok s a jelen életében nemcsak maguk között és önmagukban kerül sor alapvető összeütközésekre, de eltérő életútjuk, emberi formálódásuk, jellemük, énjük, törekvéseik összeütközésbe hozzák korukkal, valóságukkal is. Az „emberit”: valamikori ábrándjaikat és lelkesedésüket, eredendő őszinteségüket, önmegtagadó odaadásukat, mindazt, ami életük igazi értelmét és tartalmát jelentette valaha, csupán egy többszörösen szimbolikus, az események háttérében maradó jelképes alak képes felkelteni bennük, nem is a megváltás lehetőségével, hanem mint olyan valaminek a jelképe, amit reális kilátásokkal kell keresni és megtalálni.

Matković realista indítékú drámájában az „elidegenedés”, „parttalanság”, „magányosság” felkapott, divatos kategóriái a mai jugoszláv társadalmi valóság közegében tükröződnek. Realizmus és szimbolika, realitás és fantázia fonódik szervesen egymásba a drámában, amelynek látszólagos konfliktusát egy export-import vállalat ki-robbanással fenyegető gazdasági botránya képezi, valójában pedig az emberi kapcsolatok dehumanizálódásának fenyegető lehetőségére döbbsent.

A modern dramaturgia és színpad nyújtotta ingerlő lehetőségek sem maradtak kiaknázatlanul a *Sebzett madárban* – Matković mindig is hajlott az újra. E lehetőségekkel azonban megfontoltan és mértékkel élt, szem előtt tartva darabja felépítésében a formai elemek funkcionális szerepét. Láthatóan tartalmi és hangulati igények készítették ezek „szintetizálására”, de minden dramaturgiai változatossága mellett is drámájának szerkezete biztonságosan egységes és zárt.

EGYÉNI FELELŐSÉG ÉS KÖZÖSSÉG

A háború, a partizán-évek közvetlen élményei döntően kihatottak Mirko Božić korai drámáira, amelyekkel közvetlenül Jugoszlávia felszabadulása után jelentkezett. Ez nemcsak a drámák háborús tematikájában tükröződött, hanem bizonyos etikai problémák felvetésére is kényszerítette az író, amelyek elé a háború kiszámíthatatlan, de kérelhetetlen sodrása állította az embereket, állásfoglalásra bírva őket. Különösen említésre méltó *Visszavonulás (Povlačenje)*, (1949), majd *Váltó (Skretnica)*, (1951) című drámája; első komolyabb, maradandóbb színpadi sikereit is ezek a drámák hozták. A drámaíró Božić ezután több éven át hallgatott, helyette a regényíró kért szót. Az ötvenes évek első felében regényeinek megjelenése a háború utáni horvát prózairodalom komoly eseményének számított. Újbóli jelentkezése a színpadon

arról tanúskodott, hogy a hallgatás évei egyben a drámaírói érlelődés időszakát is jelentették. Újabb drámaiban a jelenhez fordult, egyrészt jelképesen a kispolgári élet illúziókba menekülő, kiábrándító meddőségét tárja fel (*Ljuljačka u tužnoj vrbi – Hinta a szomorúfűzfán*, 1957), másrészt a művészvilág ingatag viszonyai közepette a szerelem és az egoisztikus anyai szeretet összeütközésében keresi a drámai magot (*Svilene papuče – Selyemcipellő*, 1960). Eddigi legsikeresebb színpadi művében, *Az igazságtevő* (*Pravednik*, 1961) című lélektani drámájában Božić újból a háború témájához nyúlt, darabja azonban nem „tény-dráma”, hanem egy sartré-i dilemma jegyében fogant: az ártatlan ember felelősségének etikai komplexusát veti fel benne, a totális igazságosság elérhetetlenségét, az egyéni ártatlanság megőrzésének lehetetlenségét domborítja ki, az eseményektől való elszigetelődés, a konformista nyugalom szertefoszló illúziójával. A drámában az ember bűnösségének kérdése a mások ítéleteinek viszonylagossága szemszögéből merül fel, végletesen kiüttalan és végzetes helyzetben. Az írói állásfoglalás miben áll? Talán ebben: élni annyi, mint felelősséggel tartozni másoknak, de egy ítélet vagy állásfoglalás ugyan megoldás lehet mások, s a többség számára is, nem minden esetben jelenti és jelentheti azonban az egyén kiútját.

EMBERI AZ EMBERTELEMBEN

Viszonylag későn, csak az ötvenes évek derekán jelentkezett első drámai műveivel a fiatalabb nemzedékhez tartozó, rendkívüli színpadi érzékkel rendelkező Djordje Lebović (1928–), aki alig tizenöt gyerek- és kamaszév illúzióival kényszerült kilépni az életbe, ahol a haláltáborok elképesztő, apokaliptikus világa fogadta. Azonosága egyik napról a másikra – egy személytelen ötjegyű szám lett, amellyel az infernális valóság legmélyére taszították. Amikor visszatért – egyedül találta magát, s nyomasztó élményei kitörőhöz nem emlékének komor árnyékában alig-alig derengett a felhőtlen gyerekkor néhány felejthetetlen, szép, derűs pillanatának vigasza. Talán ekkor érlelődött benne az elhatározás, hogy író lesz, s lehet, ekkor alakult ki viszonya az élettel is, amelyet bizonyos aktív pesszimizmus jellemez. Erről így vall: „Szeretném, ha pontosan meg lehetne határozni műveim alap- és közös témáját. Azonban csak azt tudom, hogy mindennekfelett korunk megoldatlan és tévesen megoldott problémái érdekelnek. Úgy tetszik, rideg, kegyetlen és kérlelhetetlenül drasztikus tudnék lenni, ha ez volna egy szemernyi igazság ára, s ha az ilyen kifejezésben ott rejlene annak a potenciális lehetősége, hogy az emberi nemeslelkűség és jóság akár legapróbb részecskéit is meggyőzően lehessen felfedni. Ebben a mi életünkben valamivel többre van szükség, mint az emberi jóságba vetett ellenőrizhetetlen, mechanikus hit.”

Első átütő színpadi sikerét *Mennyei osztag* (*Nebeski odred – Himmelkommando*, 1956) című megrázó drámájával aratta, amelyet szerző-társával, Aleksandar Obrenovićsal közösen írt. Nevét ismertté tették rádiójátékai is. A rádiódráma hosszabb időn át Lebović kedvelt műfaja volt (*Világítótorony* című rádiójátékát mi is hallhattuk), valójában drámai művének szerves bevezetését képezi. Legsikeresebb színpadi művének, a *Halleluja* (1964) című drámájának cselekménye is egyik korábbi, *A temetés rendszerint délután kezdődik* (*Sahrana počinja obično popodne*, 1956) című hangjátékán alapul, noha eredendően a krematóriumok poklát idéző *Mennyei osztaggal* rokon. A *Halleluja* a kegyetlenül eltiport emberi méltóság rehabilitációjának sokszor a fanyar tragikomikum határát súroló drámája, lélektani történet a szabadság első napjairól, az ember és az emberség nehéz ocsúdásáról, újjászületéséről. A darab az író alkotói fejlődésének talán legfontosabb állomása, s eddigi életművének szerves és szinte törvényszerű kiteljesedése – a nagy színpadi forma sikeres kísérletével, türelmes, kitartó és szívós, elemző megközelítéssel. Lebović a kis drámai formák művelése közben felgyülemlett tapasztalatai birtokában fogott a *Halleluja* megírásához, s ez a dráma mozaikszerű megkomponálásában jut némileg kifejezésre.

A *Halleluja* hősei: költött személyek – de a valóságból ellesve, noha közelebbi életrajzi adatok nélkül. Sorsuk, sejthető életútjuk jelképes. Egy hermetikusan elzárt világ találkozik össze a drámában egy reális világ idealizmustól mentes valóságával. Ezért sokszor groteszknak érezzük a volt lágerlakók alakjait, kivált a külvilággal való első tétova találkozásaik pillanataiban. „Ez a szférák összeütközésének szinte klasszikus példája” – állapította meg a darab egyik kritikusa.

A dráma cselekményének indítóka és mozgatója a volt lágerlakóknak az a következetes és kitartó akarása, hogy egyik társukat, a váratlanul elhunyt Jojót – emberhez méltóan temessék el, a végtisztesség minden formai elemének betartásával. Miért döbbsenti meg környezetét Jojó halála? „Hiszen most már senki se hal meg!” – mondja elképedve az egyik kórházi szobatárs. Miért válik Jojó temetésének megrendezése a volt lágerlakók központi problémájává? Hiszen azt sem tudják, ki volt Jojó, amíg élt! Lebović drámájában a temetés – az élet szimbólumává lesz, hiszen ez a temetés: az életbe való visszatérést jelképezi, azt, hogy a légerek emberalatti sorba süllyesztett foglyai újból emberré emelkednek!

A temetés naivitásában és ártatlanságában egyaránt lenyűgöző igézete abszurd helyzetet teremt a színpadon: a halál végtisztessége az élet ünneplésévé magasztosul.

A *Halleluja* kegyetlenül realista dráma, amely mélyen az emberi létben gyökereszik. Leplezetlen igazságát az emberről oly szuggesztív módon tárja elénk, akár egy lidérces álom. „Dráma a halálról, amelyet az élet nevében írtak” – jellemezte egyik lengyel kritikusa a varsói ősbemutató alkalmával.

MŰLT ÉS AKTUALIZÁLÁS

A fiatalabb szerb írónemzedékhez tartozó Jovan Hristić (1933–) és Velimir Lučić (1936–) szinte egyidőben indul alakul drámaíróvá. Indulásuk körülményei is hasonlóak: mindketten mint költők jelentkeznek, s első drámai műveik az antik témák jegyében születnek.

Hristić első drámája, a *Tiszta kezek* (*Čiste ruke*, 1960), az Oidipusz-monda hagyományán alapszik, méginkább Szophoklész tragédiájával állítható párhuzamba. A mitológiai hagyomány megmásításával az író a minden bűntől irtózó, tiszta lelkű Oidipuszt állítja elénk, aki szeretné elkerülni végzetét, s szembehelyezkedik a mitológiai beteljesedéssel, irtózik attól, hogy „tisza kezét” bemocskolja: nem akar apja gyilkosa lenni, nem kíván vérfertőző házasságra lépni anyjával, Iokasztéval, s abszolút ártatlanságát megőrizve távol akarja magát tartani az események baljóslatú sodrásától. Az írói szándék egy egyszerűnek látszó tétel jegyében ragadta ki a kérlelhetetlen végzet hatalmából menekülő legendás Oidipuszt, hogy bizonyítsa: az ember nem tagadhatja meg a cselekvést, nem zárkozhat szeplőtelenisége és tétlen tartózkodása elefántcsonttornyába, nem élhet tökéletesen „tisza kézzel” – olykor a látszatbűn árán is vállalnia kell a jószándékú tettet, s ha ezt nem cselekszi: megsemmisül, nem válhat az élet, a sors cselekvő részesévé. Hristić bizonyos racionális hitelt is ad a történetnek azzal, hogy az elrendeltetés helyett aktív cselekvést igénylő helyzeteket teremt, amelyek mintegy önmagukból következnek, s kiragadják a hőst eredendő passzivitásából. (A darab egyébként semminemű összefüggésbe nem hozható Sartre *Mocskos kezek* című drámájával.) Hasonlóan mitológiai sugallatú az író *Oresztész* (*Orest*, 1961) című rádiódrámája is, amelyben – az aischüloszi és euripidészi tragédiák nyomán – a realitás és az elmúlt viszonyának kérdését veti fel, szintén az emberi cselekvés aspektusából: az idő múlását állítja szembe az elkéssett, de jogosnak tetsző bosszú szenvedélyével, amely a megváltozott körülmények között, más társadalmi összefüggések közepette, s a jelen valóságában esetleg már csak maga is bűnös lehet, csupán újabb bűnt eredményezhet. A bosszú kritériumát Hristić szélsőséges objektivitással közelíti meg az élet valóságának szemszögéből: vajon milyen hozzájárulást jelenthet a bosszú – az élethez? Hiszen a bosszú egyedüli értelme csakis eb-

ben merülhet ki. Ez az állásfoglalás e ponton sokban rokon azzal, amit Sartre *A legyek* című drámájában egy másik, egy egzisztencialista Oresztész képvisel.

A cselekvés, az akció összefüggései Hristićnél láthatóan az írói elkötelezettség súlyponti kérdésévé hangsúlyozódnak. „Az erkölcs, a jó és a rossz, a szabadság, mind olyan érték, amely kizárólag a cselekvésben valósítható meg” – vallja az író. Az akció kérdése képezi a történet főbb ösztönzőjét *Savonarola és barátai* (*Savonarola i njegovi prijatelji*, 1965) című legújabb drámájában is, amelyben ugyan hátat fordít az ógörög mitológiai kereteknek, de meghatározott filozófiai mondanivalójának megintcsak jelképes régmúlt háttérrel ad, amikor szereplőit a reneszánsz világából választja ki. A *Savonarola és barátai* semmiképp sem fogható fel olyan típusú történelmi drámának, mint mondjuk Montherlant reneszánsz korban játszódo „katolikus” történelmi darabjai. „Drámám olyan emberekről szól, akik nem tudtak kiforrni”, mondja magyarázatokképpen az író. Drámájában az élete alkonyát élő, meghasonlott Savonarolát mutatja be, de nem a hitszónok műve, hanem e mű *sorsa* foglalkoztatja, nem a savonarolai tanítás tartalma, hanem e tanítás fanatikus hirdetője érdekli. Hristić történelemszemléletéből adódik az a nézete, hogy az emberi cselekvés csupán a történelmi folyamatba állítva kap jelentőséget, s ebből következik az, hogy a főszereplő személyéhez és cselekedeteihez időszerű erkölcsi és intellektuális problémák felvetését fűzi. A korával szembekeverülő ember tragikuma rajzolódik ki a darabból, kissé végzetyszerűen is, hiszen az események alakulását az ember nem képes befolyásolni, épp ő az, aki a történet kiszolgáltatott függvénye. Történelmi tény, hogy Savonarola nem volt képes megnyerni a néptömegek tartós támogatását, s Hristić épp ebben a történelmi magban látta meg annak a lehetőségét, hogy a fanatikus, de már hite vesztett ember tetteit vesse alá mélyreható vizsgálatának: vajon meggyőződés, vagy illúziók vezérelték? Az író azt a Girolamo Savonarolát állítja színpadra, akit barátai, legközelebbi munkatársai és hívei megtagadtak, szavának többé nem adnak hitelt. De ez a Savonarola már önmagában is szánalomraméltóan groteszk figura, hiszen nem képes a cselekvésre, s míg a történelem Savonarolája azzal a tudattal vállalja a máglyahalált, hogy az igazság az ő oldalán van, Hristić Savonarolája ebben homlokegyenest eltér: elvesztve hitét mindabban, amit tanított és hirdetett, hőse beletörődve várja a megsemmisülést. Hogyan válhatott hát a tegnapi igazság egyik napról a másikra – hazugsággá? Savonarola bukásának körülményei nyitott kérdéseket takarnak, hiszen a történelem befejezetlen folyamatosságában az emberség és az embertelenség szinte azonos eséllyel küzd egymással, s a történelem racionális elemei mellett destruktív, irracionális erők is ugyanúgy hatnak. Hristić drámájában közvetve körünk, valóságunk arculatára ismerhetünk, „amelyet világháborúk, népirtók, koncentrációs lágerek, vezérek értelmetlen istenítése, a történelem „rothadásának” eme tünetei barázdálnak”. Hristić nem dezilluzionál, de veszélyes ábrándnak tartja azt a megdönthetetlen igazságba vetett hitet, amelynek kinyilatkoztatását az emberiség várja valahonnan, mert „ennek az illúzióknak az alternatívája az abszolút szkepticizmus illúziója. Mindkettő az éretlenség jele” (Hristić).

HATALOM ÉS SZATÍRA

A szerb drámaírók legfiatalabbja, Velimir Lukić, nemcsak mint költő jelentkezett, de drámaírói pályafutásának kezdetét is verses drámák jelzik, amelyeket a görög mitológia világa ihletett meg. Különösen *Megdermedt tenger* (*Okamenjeno more*, 1962) című drámájával vonta magára a figyelmet, amelynek eredetileg az *Iphigeneia* címet szánta. Euripidész *Iphigeneia Auliszban* című tragédiájára vezethető vissza a dráma, amelyben Lukić merőben új viszonyok s más körülmények között a magát önzetlenül feláldozni kész Iphigeneiából tragikus hősnőt formált, aki tudatosan áldozza fel magát, mert a felbomlott erkölcsi normák világában sem oka, sem kedve az élethez. A *Megdermedt tenger* azonban nem mutató, mélyebb tartalmat nélkülöző

szinpadai próbálkozás! Iphigeneia tüntető távozása az életből egyértelmű, de képletes költői üzenetet rejt magában: azt a világot, amelyből a szűzi Iphigeneia megundorodva távozni kényszerül – meg kell változtatni, szembe kell fordulni vele. Ez a világ pedig korunk konfliktusaitól terhes...

Lukić kedvelt szinpadai műfaja újabban azonban a „farce”, amely darabjainak hangnemét, hangszerelését is meghatározza. *Oswald király hosszú élete* (*Dugi život kralja Osvalda*) című tragikomikus játékát 1963-ban mutatták be, de még ugyanabban az esztendőben került bemutatásra *Bert hintaja, avagy Sibylla* (*Bertove kočije ili Sibila*), majd alig fél évvel később, 1964-ben *Walpurgis-éj* (*Valpurgijska noć*) című játéka is. Három egész estét betöltő darab ilyen rövid idő alatt valóban bámulatra méltó teljesítmény. Igaz, a legutóbbi bemutató óta az író hallgat...

A társadalomkritika sokkal kézzelfoghatóbb, hatásosabb és hatékonyabb formáját választotta Lukić *Oswald király hosszú élete* című tragikomikus farce-jában, mint amelyet a *Megdermedt tenger* áttételes metaforái jelentenek. A darab: szatirikus játék a hatalomról. A szatira az újabb jugoszláv drámairodalomnak éppenséggel nem erős oldala, s csak a legutóbbi időben kezd megerősödni (különösen Aleksandar Popović darabjaiban). Ezért is keltett méltán nagy feltűnést néhány évvel ezelőtt Lukić darabja, amely a személyi kultusz éveinek visszasságaira döbrent a nézőt, de vonatkozhat minden totalitáris rendszerre is. Az író költött személyekkel, időhöz és helyhez nem kötött cselekménnyel, konkrét eseményhez nem fűződő történettel idézi fel egy adott korszak hibáit és fonákságait – a szatira minden kínákozó lehetőségével és fegyverével, jó érzékkel és szemmel, őszinte, igaz, bátor szókimondással. A darab nagy erénye azonban, hogy az író nem elégszik meg csupán e korszak jellegzetes szatirikus elemeinek a halmozásával és egybefűzésével, egyoldalú, öncélú felkínálásával. Elmélyültebb tartalmat ad darabjának azzal, hogy a cselekményt a háború abszurdumának tágabb síkjába állítja, annak örült értelmetlenségét domborítja ki, az igazságos és igazságtalan háborúról szóló elmélet teljes cáfolatával. A háború témájára Lukić nem ismer hőst, győztesei nyomorúságos, szánalmas alakok. Az *Oswald király hosszú élete* olyan véresen tragikomikus játék, amelyben a győztesek és legyőzöttek egyaránt vereséget szenvednek.

És a mitológia kezdeti ígérete? Lukić nem lett hűtlen az antik világhoz ebben a „játékában” sem. Darabjának alap-konfliktusa nem tér el lényegesen attól a mitológiai hagyománytól, amelynek főbb szereplői Agamemnon, Klütaimnesztra és Aigiszthosz, ill. Elektra és Oresztész. Igaz, egy modernebb felfogás és korszerűsített igény követelményeként az eredendő cselekmény egyszerűsödött, s a fejlemények is eltérnek a hagyományostól. Korunknak és a mitológia világának ez az azonosítása, a valóság és mítosz eme relációja nyilván több, mint ösztönös alkotói véletlen. Lukić bizonyára az időtlenség e tényével kívánta nyomatékosabban kihangsúlyozni tragikomikus játékának örök, intő tanulságait.

*

A háború utáni jugoszláv drámairodalom megnyugtató, biztató módon halad kibontakozásának útján, fejlődésének vonala emelkedő tendenciát mutat. Egyik legsajátosabb vonása gazdagon kibomlott, kifinomult szimbolikája, amely lényegi, egyetemes tartalmainak elmélyült, árnyalt közlését teszi lehetővé. Korszerűsége valóságigényű, elkötelezettsége egyértelmű.

BABITS ÉS DUČIČ

Babits a köztudatban úgy él, mint a nyugati irodalmak, különösképpen az angol és az olasz irodalom apostola. A Kortárs 1968. májusi számában megjelent „Babits és Bartók. Dokumentumok a Babits-hagyatékából” című cikkemben már célzást tettem Babits közép-európai hátterére és érdeklődésére. A legkézzelfoghatóbb bizonyíték erre éppen a modern jugoszláv irodalom egyik nagysága, Dučić iránt való rokonszenve. A szomszéd népek irodalmából Babits nem is fordított mást, mint három Dučić-verset. Ezek közlésének körülményei azonban valósággal tüntetésszámba mennek az ő részéről. Históriaja a következő.

A Nyugat 1932-ben ünnepelte fennállása 25. évfordulóját. Ez összeesett a Pen Club Budapesten rendezett világkongresszusával. A Nyugat-nemzedék két akkor már külföldön is jól ismert nagysága, Babits mint a folyóirat költői és kritikai rovatának szerkesztője és Kosztolányi mint a Pen Club elnöke, közös levélben fordultak e kettős ünnep alkalmából a világirodalom nagyjaihoz. A Nyugat-nak a kongresszus idejére egy jubileumi kettős számát vették tervbe, melyben a felkért élő klasszikusok fényképét és egy reprezentatív újabb írását óhajtották közölni. Közös levelet írtak Jovan Dučićnak, a modern szerb líra kiemelkedő képviselőjének, aki akkoriban történetesen éppen Jugoszlávia budapesti követe volt. Dučić francia nyelvű levélben válaszolt a felszólításra és három versének francia fordítását bocsátotta a Nyugat rendelkezésére. Levelét az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Babits-hagyatéka őrzi. Ebből közöljük az eredeti szöveget Keresztury Dezső kurátor szíves engedelmével. A levél borítékja hiányzik, így eddig tévesen tulajdonították Babitsnak címettnék. A szöveg kétségtelenné teszi, hogy a levélíró azt nem Babitsnak, hanem a másik aláírónak, Kosztolányinak címezte, azzal a kéréssel, hogy a versmelléleteket továbbítsa Babitsnak. Így maradhatott a levél Babitsnál.

Dučić Kosztolányihoz intézett, de Babitsnak is szóló levele a következő:

Budapest, le 29. IV. 932.

Cher Monsieur!

J'ai l'honneur de vous envoyer ci joints trois de mes poèmes traduits en français en vers libres que vous avez bien voulu vue demander pour l'édition jubilaire de votre honorable revue.

En vous remerciant bien de la délicate attention avec laquelle vous avez bien voulu m'offrir l'hospitalité de „Nyugat”, je vous prie de bien vouloir présenter mes hommages a Monsieur Babits et de garder pour vous, cher Monsieur: l'assurance de ma considération tres distinguée

J. Dučić

Magyarul:

Kedves Uram!

Idecsatolva van szerencsém megküldeni Önnek három versemet franciára fordítva, szabad vers formájában, Ön volt olyan kedves és tiszteltetreméltó folyóiratában a jubileumi számban való közlés céljára kérte ezeket.

Megköszönve kedves figyelmét, mellyel a Nyugat vendégszeretét felajánlotta számomra, kérem tolmácsolja tiszteletemet Babits úrnak, Ön pedig, kedves Uram, fogadja megkülönböztetett tiszteletemet

J. Dučić

A Nyugat 1932. májusában vaskos kötetben együtt adta ki 9–10. számát. A „Jubileumi kettős szám” szövege előtt 4 oldal műmellékleten szerepelnek „A Nyugat vendégei”. A kelet- és közép-európai írók a 4. oldalra kerültek és ami feltűnő, nem abc-rendben vannak elhelyezve. Dučić közülük a legelső. Ennek az oldalnak a fényképei a következő csoportosításban kerültek egymás mellé:

Langer	Dučić
Čapek	Semper
Eftimiu	Wieniawski

A számot Babits vezércikke vezeti be, ebben többek között ezeket mondja: „Európa írói ennek a testvéri kultúrának munkásai és apostolai most megtisztelnék bennünket azzal, hogy eljönnek ünnepünkhöz, s együtt ünnepelnek velünk. Szokásunk ellenére fordításokat hozunk. A Nyugat mai ünnepi száma az európai irodalom testvéri egységének dokumentuma... „A kötet végén, valószínűleg szintén Babits tollából, a következő jegyzet olvasható: „A Nyugat e jubileumi számának fő részét külföldi vendégeink írásai töltik meg. Büszkék vagyunk az európai szellemnek azokra az előkelő képviselőire, akik együttéreznek velünk és részt vesznek 25 éves folyóiratunk ünnepében. Nagy és kis nemzetek íróit testvérileg érezzük mellettünk.” (584. o.)

Dučić versei két számra elosztva jelentek meg. Elhelyezésük mutatja, hogy akárcsak fényképét, verseit is kiemelték a többi kelet- és közép-európai író művei közül. A májusi dupla számban az 521. oldalon jelent meg az Éjszaka c. verse „A Nyugat ünnepére” dedikálással. A következő, június 1-i számban a 624. oldalon jelent meg másik két verse: a Teremtés, „A Nyugat jubileumára” dedikálással és a Refrain. A jubileumi szám 584. oldalán a vendég írók műveinek fordításai között a szerb költőre vonatkozóan a következő megjegyzést olvassuk: „A jugoszláv Yovan Dučić három verse B. M. fordítása franciából”.

Babits három szerb versfordítását közölte a Jugoszláv költők antológiája 1963-ban a 343–355. oldalon. Újra közreadta Réz Pál „Kosztolányi és Babits ismeretlen fordításai” címmel a Nagyvilág 1966. évfolyamában az 1563–64. oldalon. A délszláv költők antológiájában a szerkesztő, Vujicsics D. Sztoján a legkiemelkedőbb nyugatias írónak nevezi, a szerb irodalom egyik csúcsának. Csuka Zoltán pedig a délszláv népek irodalomtörténetében az első világháború előtti szerb költészet tetőpontjának mondja költészetét és a szerb lírában az első irodalmár költőnek ábrázolja.

Babits számára ritka alkalom lehetett, hogy végre kimutassa rokonszenvét a jugoszláv irodalom iránt. A Halálfiak-ban saját családját Rácznak keresztelte, az Erdélyi Helikon-ban viszont indulásakor védekező cikket írt „Szerb író vagyok-e?” címmel. A délszláv irodalmak mindenesetre már régen érdekelték. Baján tanártársa volt az a Greksa Kázmér, aki a régi magyar irodalom délszláv kapcsolatait kutatta. A Holnap szerb íróbarátját, Tódor Manojlovicsot is ismerte. Dučić verseiből Kosztolányi már az Idegen költőkben is fordított, később Szabó Lőrincet is érdekelte költészete.

Babits a 30-as évek táján már nem igen végzett felfedező utakat a világirodalomban. Így 1932-ben készült három Dučić-fordítása a délszlávok iránti rokonszenvének kifejezése.

Miloš Crnjanski:

ÖRÖKÖS VÁNDORLÁS

Crnjanski regényének egyik főhőse, Vuk Iszákovics, a szerb származású osztrák katonatiszt, történeti személy volt: rövid életrajzát Rajko Veselinović belgrádi muzeológus írta meg a Jugoszláv Enciklopédia IV. kötetében. A szerbiai Zvornikban született – hogy mikor, nem tudjuk – s aztán az osztrák császári hadsereg tisztjeként harcolt a törökök és a franciák ellen. 1730 után majdnem egy évtizedig Észak-Szerbia főkapitánya volt, a regényben is sokat emlegetett Crna Bara községben. Innen vonult vissza a szerb és osztrák katonasággal Szerémségbe, ahol a század közepén alezredesi rangban nyugdíjazták, s ahol – a šišatovaci monostor közelében – 1759. szeptember 19-én meghalt. Vuk Iszákovics, nevelt fia, Pavle, és unokatestvérei: Trifun, Gyuragy és Petar a főhősei a kétkötetes regénynek, azaz pontosabban: az első részé Vuk, a hosszabb másodiké Pavle.

A két rész nem egyszerre készült el és nem is egyforma méretű. A *Seobe* – így hívják a szerb eredetit – első formájában már 1929-ben megjelent, s Csuka Zoltán már 1941-ben magyarra fordította, ugyancsak *Örökös vándorlás* címmel. Ez az első rész az 1215 lapot kitevő, kétkötetes összkompozíciónak csak töredéke: az előttünk fekvő magyar fordításban mindössze 233 lap. Hosszas angliai emigrációjában aztán a szerb írónak kedve támadt megírni a jóval terjedelmesebb folytatást is, ahol immár nem Vuk Iszákovics a főhős, hanem a négy fiatalabb unokatestvér, Pavle, Trifun, Gyuragy és Petar. Az események ebben a részben az előbb osztrák, majd orosz szolgálatban katonáskodó Pavle Iszákovics köré koncentrálnak.

Lehetne vitatkozni ennek az eléggé aránytalan kompozíciónak gazdaságosságán. Míg az első könyv – az említett 233 lap – bizonyos balladai tömörítésre törekszik, addig a terjedelmes második részt néha a szétcsésés, a szerkezeti lazaság, sőt a krónikaszerűség fenyegeti. Nyilvánvaló azonban, hogy Crnjanskinak művészi szándékai voltak ezzel az aránytalanul megszerkesztett kompozícióval. Vuk Iszákovics pályája még inkább egyéni életsors volt – bár a háttérrel itt is már a szerb nép sorsa jelentette –, Pavlénak és a

többi Iszákovicsnak sorsa azonban elsősorban példázat, az „örökös vándorlás” szimbóluma, a szerb nép történelmi viszontagságai a XVIII. században. A szerző – kissé a maga emigráns-éveinek szemszögéből – meglehetősen keserűséggel, sőt kiábrándulással szemléli ezt a kort. Ha a nagy regény mondanivalóját tömör szavakkal akarnók megfogalmazni, ezt kellene írunk: A szerbek Ausztria ígéreteiben és a felajánlott privilégiumokban bízva, tömegesen csatlakoznak az osztrák seregekhez, mert tőlük remélik hazájuk teljes felszabadítását a török uralom alól. Mihelyt azonban Ausztria kénytelen visszavonulni, s őket magukkal viszi, családniok kell. A bécsi bürokrácia sorra megnyirbálja jogait, s végül nem a török, hanem a francia és a porosz ellen viszi a szerb ezredeket. A szerbség öntudatosabb vezetői a cári Oroszországban keresnek új támaszt, és megindul a „vándorlás” második szakasza, immár Erzsébet cárnő birodalma felé. A cárnő azonban épp úgy, mint Mária Terézia – a maga dinasztikus céljainak szolgálatára veszi igénybe a bevándorló szerbek katonai erejét: nem Konstantinápoly, hanem Berlin ellen kell vonulniok.

Keserű és kiábrándító ez a szemlélet, és keserű Crnjanski egész életfilozófiája is. Látszik, hogy erősen megérintette az egzisztencializmus. Százzámra idézhetnénk egész bekezdéseket a regény két kötetéből, ahol a keserűség, kiábrándulás, csalódottság szólal meg, s legföljebb valami panteista beletörődés az „örökös vándorlás” filozófiai szimbólumába. Nem könnyű és nem üdítő olvasmány ez az ezerkétszáz lap, azonban mégis tagadhatatlanul nagy alkotás, méltó párja Miroslav Krleža vagy Ivo Andrić elbeszélőművészetének.

Vuk Iszákovics szerémségi életében és németországi hadi kalandjaiban, Pavle Iszákovics temesvári, bécsi, budai, tokaji, kievi viszontagságaiban megjelenik az egész XVIII. század. Crnjanski sokat tanult napjaink formabontó törekvéseitől. A húszas években maga is tagja volt annak a zágrábi-belgrádi irodalmi mozgalomnak, amely *zenitizmus* néven ismeretes. (Ennek nyoma az, hogy a regény első kötetében a Vukkal beszélgető pécsi püspök „zenitálisnak” nevezi Mária Teréziát.) Ugyanakkor ott a realista igény is a szerb írónál. A régi Szerémség, Pécs, Temesvár, Buda, Bécs vagy Kíev felidézésének éppen ez a sajátos varázsa: a realista ábrázolás és az expresszionista-szürrealista evokáció művé-

szí ötvöződése. Az 1744. évi nyári pécsi éjszakát például így evokálja:

„A fényes és deresen fehér holdfény főleg a gyümölcsfákra hullott, amelyek annál jobban látszottak, mennél sötétebb volt az éjszaka. A széles hegyoldal fölött, amelynek árkaiban, házai között éjjeli lámpásokkal cirkáltak, hogy elfogják az eltűnteket, templom emelkedett, ezen hatalmas óra ütötte az időt. A templom vastag falai alatt a sötétben meghúzódtak néhányan, akik az őrárat elől menekülve a holdfényes, üres és elhagyott földre értek.

A hatalmas óra vasmutatói szüntelenül nyikorogtak, mint valami öreg kocsí, amelyekben a kötelekről minduntalan leszakad valami. Elámultak az órán, érthetetlen nagy számain, amelyeket fehér körben a templom talára festettek. A sötétben elrejtözve a fal mellé feküdtek, s nézték, hogyan hintázik fejük felett az órát mozgó két hatalmas vasgolyó. A harang tompa kongása után némán hallgatóztak. A holdfény bevilágította a templom előtti nagy házakat, a háztetőket és falakat, a város alsó részét, sőt a reszkető, csillogó mély ég alatt még a távoli hegyeket és erdőket is.”

Crnjanskinak – illetve a regényrészlet szereplőinek, az éjjeli őrárat elől bujkáló szerb katonáknak – tudatában tehát így tükröződik a XVIII. századi Pécs. Az író valószínűleg járt városunkban, s vízióihoz a Sétány és a Széchenyi tér képe adta az élményi alapot. Ebből az alapból azonban látomás lesz, expresszionista, vagy ha úgy tetszik, zenitista módon.

Kedveli az író a kuriózumokat, a különös, furcsa, meghökkentő jelenségeket is, egészen a fekáliák vagy a szexuális aberrációk világáig. Gondoljunk például Bozsicsné és Montenuovo hercegné lezbikus szerelmi jelenetére Bécsben! A „kuriózumoknak” egész gyűjteményét összeállíthatnók a regényből: Crnjanski nyilván mindezekkel még jobban alá akarta húzni művének kesernyészignált hangulatát.

Csuka Zoltán értékes és érdemes munkát végzett azzal, hogy ezt a kompozíciójában és mondanivalójában helyenkint ugyan problematikus, egész esztétikai mivoltában azonban jelentős szerb regényt a magyar közönség elé bocsátotta. Ünnepi köszöntése ez a 75 éves írónak is: Crnjanski 1893. szeptember 26-án született, igaz, nem Csongrádon, mint a fülszöveg állítja, hanem a bánati Ilonca

(Ilonča) községben. Az ő pályája is „örökös vándorlás” volt: gimnáziumi évek Temesváron, katonáskodás az első világháborúban Galícia harcterein, bécsi és belgrádi egyetemi stúdiumok, gimnáziumi tanárság, újságíróskodás, diplomáciai szolgálat. Magyarországot, Németországot, Itáliát, Spanyolországot jól ismeri, s hosszú éveket töltött Londonban: a második világháború alatt kényszerű, utána önkéntes emigrációban. Végül is néhány évvel ezelőtt hazatért Jugoszláviába, lelkében a nagy sorsfordulatok, a nagy távlatok és az „örökös vándorlás” képeivel. Regénye kissé az ő saját életének is példázata és tükröző: így kell olvasnunk és így kell értékelnünk.

(Európa)

ANGYAL ENDRE

FEHÉR FERENC VÁLOGATOTT VERSEI MAKEDON NYELVEN

„Szon pokraj polszkite patista”
(Alom a dűlőutak szélén)

Petőfi Sándor és József Attila válogatott verseinek bemutatása után Paszkal Gilevszki, a magyar irodalom fáradhatatlan makedon apostolának fordításában most Fehér Ferenc, az immáron Magyarországon is ismert és elismert jugoszláviai magyar költő verseiből jelent meg egy kötetre való, a legnagyobb makedon könyvkiadó, a szkopjei Makedonska Kniga gondozásában. (Csak mellékesen jegezzük meg, hogy P. Gilevszki fordításában tavaly jelent meg makedonul Darvas József „Részeg eső”-je (Pijan dozsd), és hogy a fáradhatatlan műfordító jelenleg egy nagyobb magyar költői és prózai antológia fordításán dolgozik.) S ugyanekkor bevezetőben azt is le kell szögeznem, hogy a föderatív Jugoszláviában nemcsak írott malaszt a nemzetiiségek irodalmának megbecsülése, hanem egyre inkább gyakorlat is; a vajdasági magyar írók és költők műveit egymás után fordítják le az egyes köztársaságok nemzeteinek nyelvére és ilyenmódon mind teljesebb és élénkebb kölcsönösség alakul ki.

Paszkal Gilevszki, amidőn Fehér Ferenc költészetének makedon ismertetésére vállalt

kozott, mindenekelőtt gondosan áttanulmányozta a vajdasági magyar költő eddig megjelent öt verseskötetének egész anyagát, amiről az az utószó tanúskodik, amelyben a fordító lelkiismeretesen elemzi és bemutatja Fehér Ferenc egész költészetét, e költészet kialakulását, az 1953-ban megjelent első verseskötettől kezdve (Jobbágyok unokája). Ezzel mintegy elégtételt is ad Fehér Ferencnek, akit, szövezzük le, nagyon sokáig méltánytalanul mellőztek azok a „fiatalabb évjáratú” költők, akik szürrealista antidogmatizmusukban egy másfajta dogmatizmusba estek, s valósággal kiátkozták mindazokat, akik művészetükben hívek maradtak szülőföldjükhöz, népükhöz, s azzal a tájjal is foglalkoztak, amelyben születtek s azzal a néppel is, amelynek nyelvét beszélik és írják. Fehér Ferenc fejlődése önmagában hordozza törvényeit, ő nem a csepűrágók körébe tartozik, nem tesz papírcsákót a fejére, borzas szakállt sem növeszt és nem riszálja a derekát; egyszerűen, de annál alaposabban költő, aki meri vállalni a kritikát is, és meri bevallani, hogy a költő sem Zeus fejéből pattant ki, hanem tanul, tanul és fejlődik, anélkül, hogy üresen utánozna.

Ha nem is ezekkel a szavakkal, de ez tűnik ki Paszkal Gilevszki, Fehér Ferenc fordítójának utószavából, amely nem egy helyen pontosan fején találja a szöveget, amidőn Fehér költői fejlődését bemutatja az „idillikus realizmustól” öt verseskötetén keresztül egészen addig az intellektuális költészetig, amely a szabadversben, a merész gondolatasszociációkban épp úgy megnyilvánul, mint szonettjeinek zárt formájában. Mert Fehér, fordítójának nagyon helyes megállapítása szerint, mindkettőhöz jól ért, s ez legjobb bizonyítéka, hogy „az övig földbe ást” költő, aki a szülőföldhöz való ragaszkodást bátran meg is vallja, valóban nem sarlatán, hanem ért a mesterségéhez, vagy ha úgy tetszik: művészetéhez. Megszívlelendő Gilevszkinak az a megállapítása is, hogy Fehér Ferenc költészetének a szülőföldhöz való kötöttsége egészen új, korunk intellektuális emberének korszerű viszonya néphez és tájhoz; ez a várossa került költő mélyen lelkében hordozza gyermekkorának tájait. Életformájának megváltozásával nem változtatta meg a szívét, újat sem ültetett a régi helyébe, s noha távol él

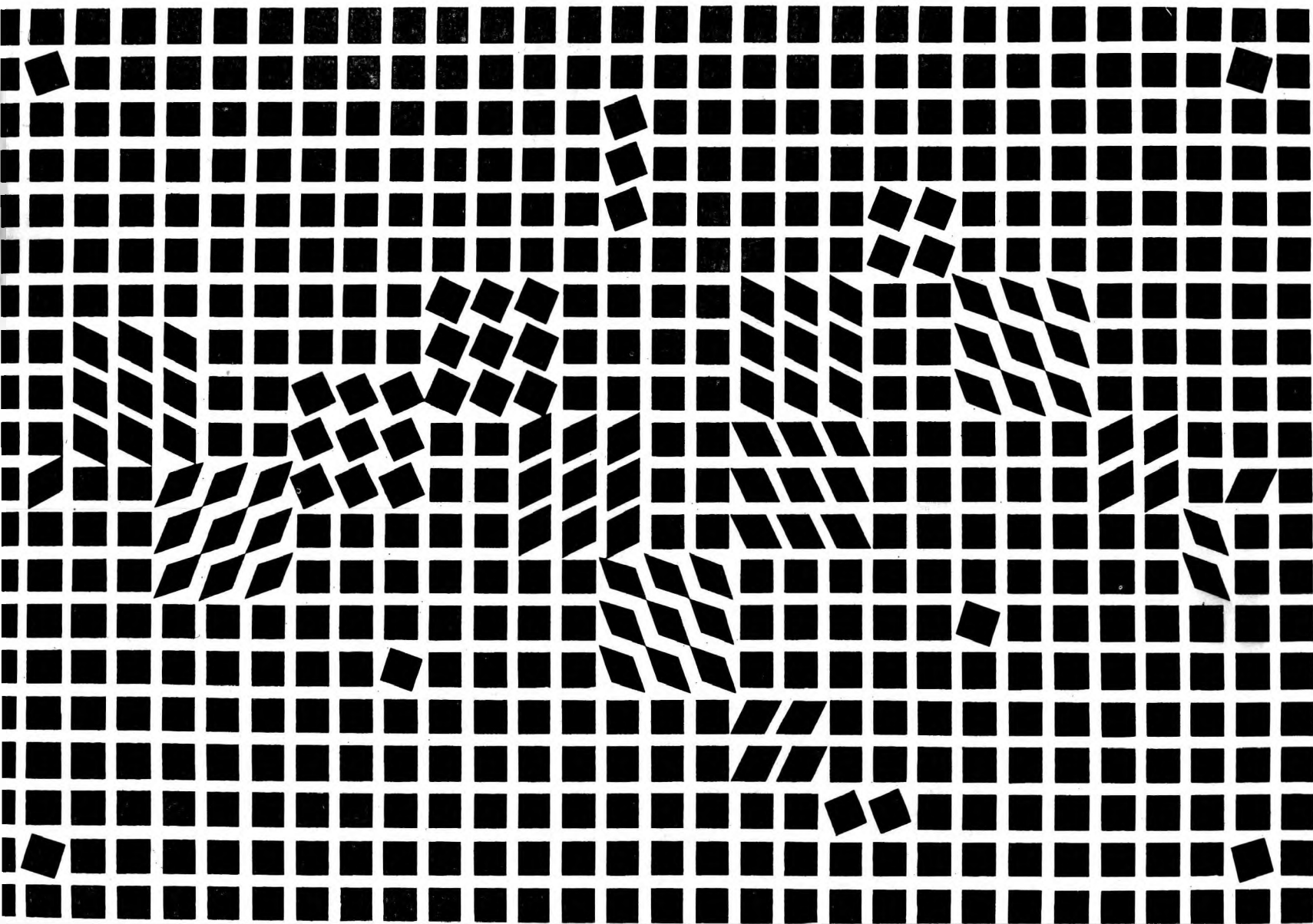
egykori világától, nem adaptálódik új környezetéhez, amelyet idegennek lát. Ez a lírai állapot Gilevszki szavaival „érzelmi elidegenedés”, amelynek tartalmát elégikus, melanholikus panaszai, patétikus intonációjában találhatjuk meg. Fehér költészetének fejlődése később mindinkább expresszionista kifejezési formákra talál, hogy elénkezzék a kétségig, a válságig, amelyet azonban le is tud küzdeni és megtalálja azt a teljesen modern, egyben egyéni kifejezésmodot, amelyet Ars poeticájában is megír.

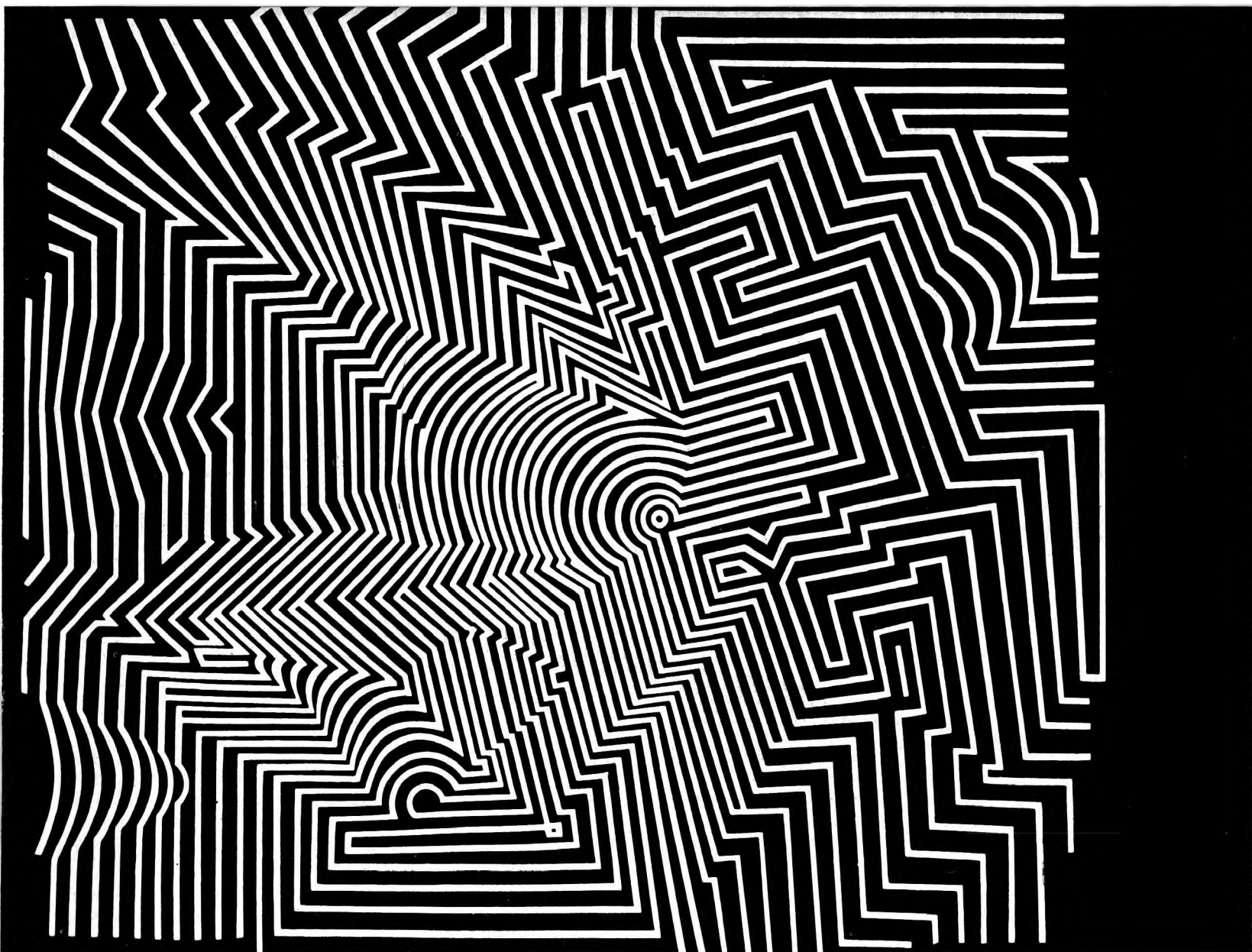
Ezek után talán mondanom sem kell, hogy Paszkal Gilevszki nemcsak elméletben mélyed el Fehér Ferenc költészetében, hanem a fordítás gyakorlatában is. A kötet élén nem is fordításnak nevezi munkáját, hanem *át-költésnek*, de alapjában véve melyik műfordítás nem átköltés; a fontos az, hogy Gilevszki Fehér verseit úgy mutatja be makedon nyelven, hogy hű marad nemcsak a formához, hanem a költészet legbensőbb lényegéhez is. Ezért tartjuk jelentősnek a fiatal makedon költő és műfordítónak ezt a munkáját, amiről nemcsak a Vajdaságban, hanem Magyarországon is illik tudomást venni.

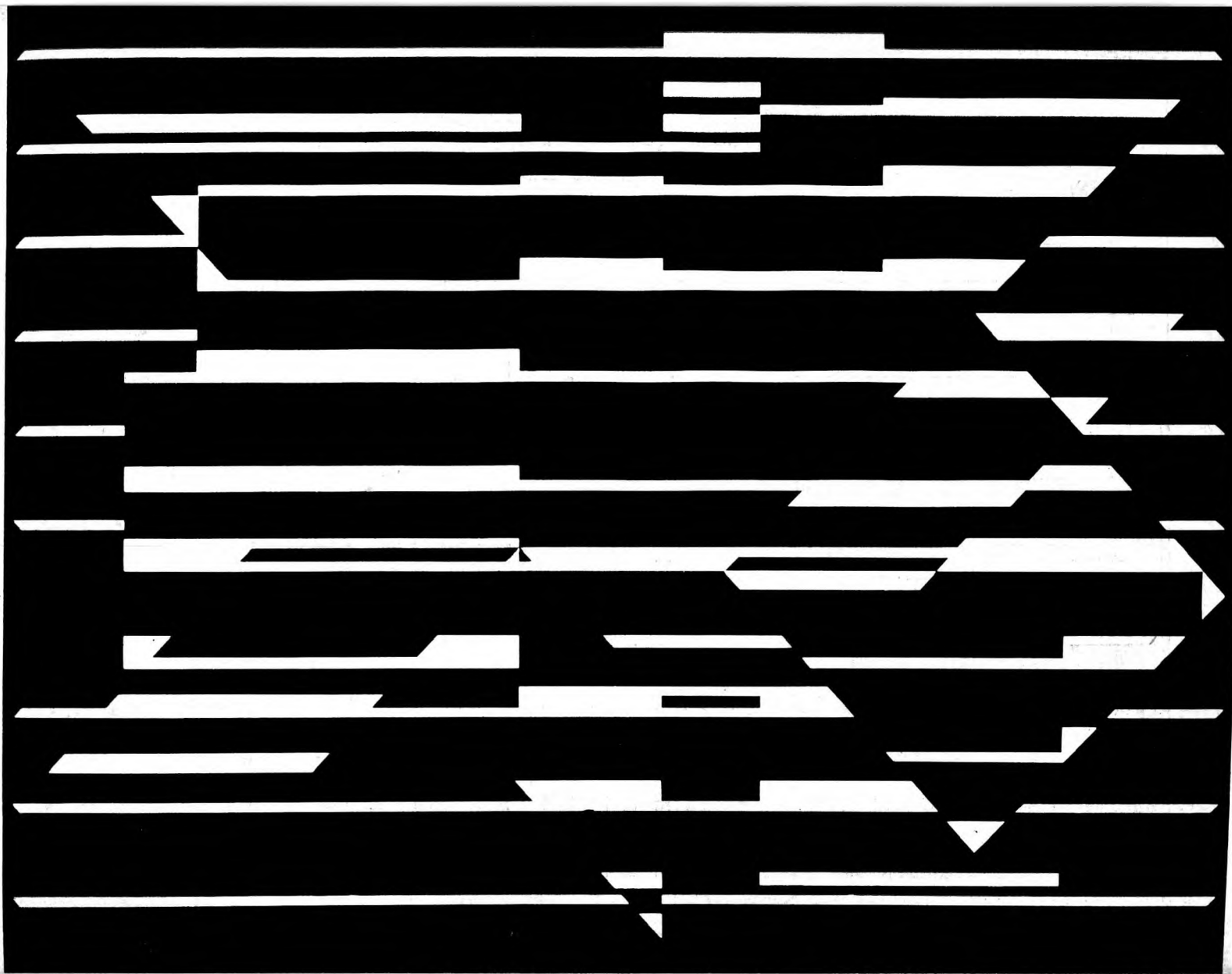
Paszkal Gilevszkit mind Fehér Ferenc verseinek fordításaért, mind pedig Fehér költészetének gondos elemzéseért csak elismerés illeti. Szavait csak egyetlen helyen kell korrigálnunk: a jugoszláviai magyar irodalom nem 1934-ben a HÍD-dal indult (bármilyen nagy érdemei is legyenek ennek a folyóiratnak), hanem jóval előbb, az ÚT bátor avantgardista folyóiratával, 1923-ban, hogy az 1928-ban indult Vajdasági Írásról és az 1932-ben indult Kalangyáról, Szenteleky Kornél folyóiratról ne is beszéljünk. Ezért azonban nem Gilevszki a felelős, hanem azok, akik ezt a tényt oly sokáig gondosan elhallgatták.

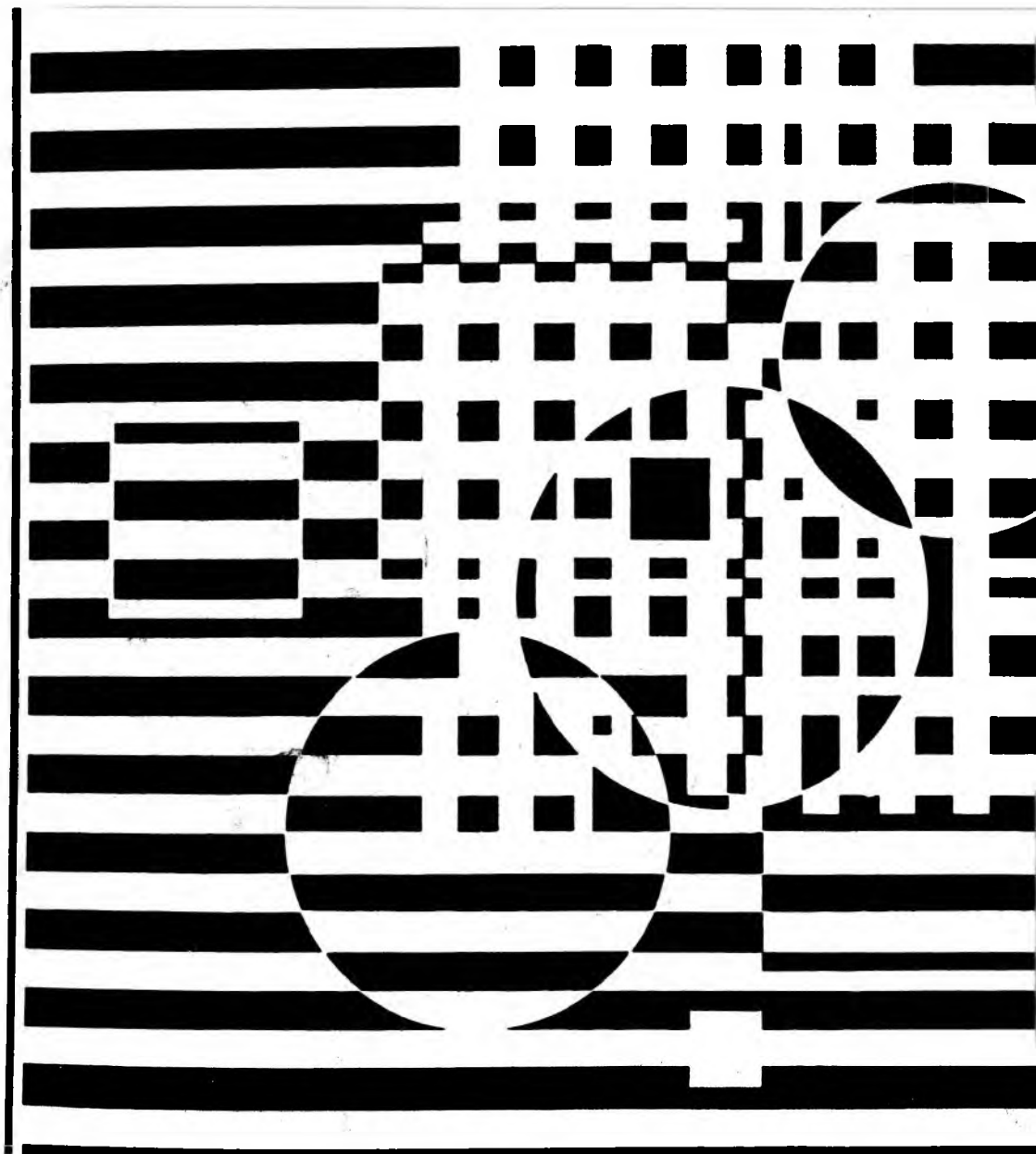
S még egyet. Paszkal Gilevszki szívós és fáradhatatlan munkássága bennünket, magyarokat is kötelez. S kötelez az is, hogy a sztrugai költői estéken az arany koszorút a mai magyar költészet egyik legjelesebb tehetségének, Nagy Lászlónak ítéltek oda. Vajon mikor jelenik már meg Budapesten az immár fél éve nyomdakész, de a megjelenéssel érthetetlenül még mindig késlekedő makedon költői antológia?

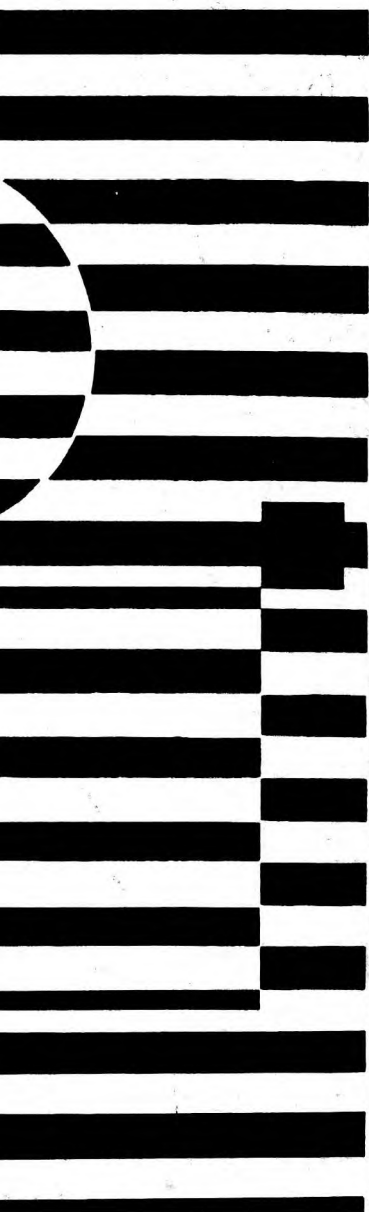
CSUKA ZOLTÁN

ARCKÉPVÁZLAT VARGA ZOLTÁN RÓL

A jugoszláviai magyar irodalom létéről valamennyien tudunk, ám magukat a műveket lényegében csak a vajdasági magyarok ismerik és becsülik kellőképpen. Hazai olvasóink előtt szinte teljesen ismeretlen ez a fiatal tehetségekben meglepően gazdag irodalom, amelyről eddig kritikánk is alig-alig vett tudomást. És hogy a „tágabb jugoszláv nyilvánosság” előtt sem sokkal kedvezőbb a helyzete, azt hadd igazoljuk Nagy Józsefnek néhány adatokban gazdag mondatával: „A Fórum könyvkiadó az elmúlt nyolc év alatt 204 művet adott ki, ebből 57 magyar nyelvű szépirodalmi alkotás, az összkiadásnak pedig kb. 50%-át a jugoszláv népek irodalmának fordítása képezi. Ugyanakkor szerb-horvátra mindössze 10 művet fordítottak le a magyar nemzetiség irodalmából.” (*Új Symposion*, 1968. március, 35.)

A közelmúltban a Magyar Írók Szövetségének Kritikai Szakosztálya is részletesen foglalkozott a szomszédos országok magyar irodalmával, kijelölte a legfontosabb és legsürgősebb tennivalókat, melyeknek elvégzése elsősorban irodalomkritikánkra vár. Az időközben eltelt néhány hónap persze még nem hozott, nem is hozhatott döntő változást, de reméljük, erre sem kell már sokáig várnunk. E sorok írója is inkább a szerencsés véletlennek, mint a tervszerű kutatásnak köszönheti, hogy eljutottak hozzá egy kiemelkedően tehetséges jugoszláviai magyar prózaíró könyvei, amelyek feltétlenül méltók arra, hogy tudomást vegyen róluk irodalmi közvéleményünk.

Varga Zoltán fiatal író, s élete nem gazdag külső eseményekben. 1936. július 4-én született Kikindán s alig három éves, amikor a gyermekparalízis ágyhoz láncolta, „sok tekintetben elszigetelte a világtól és sok mindent elzárt előle, ami mások számára ugyanolyan természetes, mint a levegő.” A szívével és az akaraterejével azonban nem volt baj: magánúton végzi iskolai tanulmányait s közben még idegen nyelveket is tanul s hogy nem is akármilyen eredménnyel, arról angol és német próza-fordításai tanúskodnak. Igazi élete akkor kezdődik, amikor 1960 szeptemberében a *7 Nap* című hetilapban megjelenik első írása, az *Egy szem tojás cukor*, amelyet hamarosan újabbak követnek. Novellái sikert, elismerést, sőt, ennél sokkal többet hoznak számára: élete valódi értelmét. Ettől az időtől kezdve élet és irodalom számára egyet jelent. A szerzőről legtöbbet írásai árulnak el, „melyek számára ablakot vagy még inkább periszkópot jelentenek az élet felé, s azt az illúziót hordozzák magukban, hogy valamit talán mégis sikerült megragadnia abból, ami ugyan nem sodorja igazán magával, de mégis körülötte játszódik le, és különféle, sokszor bonyolult utakon magokat röpit hozzá, melyek a magányában vernek gyökeret, s néha szárba, levélbe, virágba is szökkennek.” („Önéletrajz helyett”, *A Kötéltáncos* c. kötetben.).

Varga Zoltán eddigi életműve terjedeleme nagy, de máris jelentős. Három novellás kötete (*A kötéltáncos*, 1963; *Kirándulás*, 1965; *Várószoba*, 1968.) és egy regénye (*A méregkeverő*, 1966.) jelent meg, valamennyi a Fórum Könyvkiadó gondozásában. Bár a szerző tehetsége korai elbeszéléseiben még nem mutatkozik meg a maga teljes gazdagságában, annyit már a *Kötéltáncos* is elárul, hogy nem mindennapi képességű prózaíróval van dolgunk. Varga Zoltán életének szerves része a magány s ez szükségképpen írásaiban is tükröződik. A magány azonban nála „sorsa, végzete, balszerencséje” ellenére sohasem vezet csüggedéshez, reménytelenséghez, kiüttlansághoz, hanem meglepően új értelmezést nyer: „Magányosnak lenni annyit jelent – vallja –, mint arccal az emberek felé fordulni, mindaz iránt érdeklődni, ami velük történik. És még inkább az iránt, ami bennük lejátszódik...” (uo.) Mert az író elsősorban az emberek lelkében lejátszódó belső folya-

matok elemzése érdeklí és izgatja Hősei legtöbbször magányos emberek, kiegyensúlyozatlan egyéniségek. A tulajdonképpeni cselekmény gyakran allegorikus jelentésű, áttételesen fejezi ki a mondanivalót: az emberi gyengeségek, hibák és bűnök bírálatával ezek leküzdésének vágyát, a szebb, tisztább, értelmesebb és emberibb élet utáni vágyakozást. Az *örökmozgó* szálnalmas hősében nagy akarások feszülnek, ám mégis elbukik, mert találkozik egy nálánál erősebb és kíméletlenebb akarnokkal; egy modern Don Juan legújabb áldozata szintén erős szeretett volna lenni, de gyengének bizonyult, hiába próbálja csábítójához írt levelében győzelemnek feltüntetni kudarcát (*Leszámolás*); a *Gyalogáldozat* a szerelmesek veszélyes, kegyetlen, olykor tragédiához vezető „játékát” leplezi le; a vakságra kárhoztatott öreg tanárnak és fiatal felolvasójának konfliktusa (*Alkony*) arra figyelmeztet, hogy a legjobb szándék vezette „jótékony hazugság” is visszájára fordulhat; az *Egy Hérosztratosz története* c. elbeszélés – amelyben egy „szürke” gyűlölködése és feltűnési vágya egy zseniális zeneszerző-zongoraművész halálához vezet – valójában a közepszerűségnek a tehetőség elleni lázadásáról szól; formai szempontból is érdekes a *Legenda a lelkiismeretről* c. egyes szám második személyben előadott vallomás arról: hogyan „suhant ki az ablakon” egy becsületességéről közismert ember „makulátlan tiszta lelkiismerete”.

Az író második kötete, az öt hosszabb elbeszélést tartalmazó *Kirándulás* tematikailag és szemléletmód tekintetében nem hozott meglepően újat. Az új kötet írásai is – a *Kötéltáncos* novelláihoz hasonlóan – a magányról, félreisiklott emberi sorsokról szólnak. Ugyanakkor azonban a szerző művészi fejlődéséről, kísérletező kedvéről, a témák egyre gazdagabb, sokoldalúbb megközelítéséről árulkodnak az olyan írások, mint a címadó nagynovella vagy a felbomlott család magárahagyott gyermekének szomorú sorsát hallatlan drámai erővel ábrázoló *Szorongás*. Varga Zoltán korai elbeszélései nem üdítő, nem könnyed szórakozást nyújtó, hanem rólunk, emberekről szóló elgondolkodtató olvasmányok. Művészi erényeik – finom megfigyelések, árnyalt lélekelemzés, kitűnő kompozíció, egyéni hang, a műfaj hagyományos és modern művészi kifejező eszközeinek biztos kezelése... – vitathatatlanok. De könnyen felismerhető bennük bizonyos tematikai egyhangúság és pesszimista vagy olykor csak látzólag pesszimista kicsengés is. Igaz, ennek a pesszimizmusnak – amely az egyes esetekben csaknem mindig indokolt és kellően motivált – semmi köze az eleve lemondáshoz, az önként belenyugváshoz, ám jelenléte akarva-akaratlan meghatározza a történetek sajátos atmoszféráját.

Talán éppen ezért hozott meglepetést, főleg a novellák ismerői számára – részben témájával, részben újszerű látás- és előadásmódjával – az író első regénye, *A méregkeverő*. El kell ismernünk, hogy e mű utópisztikus vagy ha úgy tetszik, tudományos-fantasztikus regénynek sem lenne lebecsülendő teljesítmény. *A méregkeverő* azonban – bár külső cselekménye felületes szemléletre alig több, mint egy kiváló képességű tudósnak és fantasztikus találmányának viszontagságos sorsa – jóval több ennél. A lebilincselően érdekes és mesteri felépítésű történet – a hős a cselekmény kezdetén és végén hasonló dilemma előtt áll – nagyon is beszédes és sokrétű, megtalálható benne a múlt, a közelmúlt és a jelenkor legbonyolultabb és legkényesebb társadalmi-politikai és erkölcsi kérdéseinek egész sora: így a hatalom és a tudomány, a hatalom és az erkölcs lehetséges konfliktusai; a népelnyomó s éppen ezért mindig ingatag önkényuralom szükségszerű sorsa; a személyi hatalom és a társadalmi hatalás ütemének összefüggése; a szabadság problémája stb.

Maga a „mese” egy képzeletbeli országban, Amalgámiában játszódik, ahol pilanatnyilag a szélsőségesen reakciós Suarez diktátor az úr. Az ő jobbkezetétől, Fernando tábornoktól kap megbízást Dr. Salvatore docens arra, hogy minden tudását latba vetve segítse elő annak az új „gyógyszernek” mielőbbi sorozatgyártását, amelyre a zsarnoknak oly nagy szüksége lenne. A *szervilin* ez a csodaszer, amely „gondolkodás nélküli, parancsvégrehajtó automatákká” változtatná az embereket. Salvatore hosszas lelki tusa után elfogadja a megbízást, de azzal a határozott szándékkal, hogy ameddig és amilyen mértékben csak teheti, meggátolja a szervilin „bevetését”. Terve kitűnően sikerül s közben a véletlen segítségével felfedez egy újabb csodaszert, a

juszticint, amelynek hatása abban mutatkozik meg, hogy igazságszeretőkké, önállóan cselekvőkké és lelkiismeretesekké teszi az embereket. Salvatore egyre bátrabban, egyre szélesebb körben alkalmazza az új szert s ezzel erősíti a népmozgalmat és jelentős mértékben hozzájárul a Suarez-rezsim megdöntéséhez. És most következik a váratlan, de lélektanilag és logikailag egyaránt meggyőzően motivált fordulat: a kiváló tudós élete az Orlando vezette népi forradalom győzelme után sem rendeződik megnyugtatóan, sorsa továbbra is bizonytalan marad. A személyi hatalomra törő Orlandónak ugyanis nincs ínyére a juszticin alkalmazása, ezért hősünket méregkeverőként nyilvánosan megbélyegzi, de nem „ejti”, hanem magához rendeli immár elnöki palotájába és megbízást ad neki a szervilin (!) tömeggyártására. Salvatore – mivel az ajánlat nyílt visszautasítása az öngyilkossággal lenne azonos – *látszólag vállalja* a feladat végrehajtását, de elhatározza, hogy később majd megpróbálja kijátszani Orlando éberségét. A „köröcskéz” tehát véget ért: a hős elérkezett újabb kalandjainak és feltehetően nehéz küzdelmeinek kezdetéhez.

Ebből a befejezésből azonban semmiképpen nem szabad arra következtetni, hogy az író egyenlőségjelet tesz az alapvetően különböző diktatúrák közé. Az egyik mellékalak, Dr. Folda szavai e tekintetben eloszláttnak minden kételyt. Szerinte nem érte végzetes károsodás a forradalmi mozgalmat, csupán arról van szó, hogy a személyi hatalom jelentős visszahúzó erő: „Kétségtelenül nagy kár, hogy így történt, de ez mégsem jelenti, hogy feltétlenül szakadéknak rohanunk, hanem inkább csak azt, hogy nem a leg rövidebb úton megyünk, amely azelőtt különben is csak elméletben létezett és ennél fogva járhatatlan is volt. Hanem a másikon, a hosszabbon, a tekervényesebben.” (A *méregkeverő*, 208. l.) A regény hőseit azonban nem nyugtatják meg és nem győzik meg Dr. Folda szavai. Salvatore nem híve a feleslegesen hosszú útnak s teljesen reménytelennek tűnő helyzetében is mindenre elszánt marad: „Majd csak talállok valami kiutat. Én addig nem nyugszom, amíg meg nem „mérgezem” valahogy (ti. a juszticinnal; B. Á.). Vagy bele nem verem abba a makacs, elvakult, önmagától megköttyösödött fejébe, hogy az embernek olyanná kell válnia, amilyenné az én csodaszerelem varázsolja, önállóan és öntudatosan cselekvővé, lelkiismerete szerint élővé, okosan jóvá... Mert máskülönben az egész felkelés, ez a kezdetben oly nagyszerűnek induló mozgalom sohasem érheti el célját.” (A *méregkeverő*, 226. l.).

A *méregkeverő* – ez a minden tekintetben igényes, végig lebilincselően érdekes és izig-vérig korszerű regény – kétségtelenül jelentős, szemléletmód szempontjából gyökeresen új szakasz kezdetét jelző állomása Varga Zoltán írói pályájának. A novellista erényeit – még magasabb színvonalon – a regényben is lépten-nyomon fellelhetjük. Varga Zoltán kitűnően szerkeszt, cselekménybonyolítása logikus és lélektanilag meggyőző, a kényes téma buktatóit messze elkerüli, az olcsó hatásvadással teljesen ismeretlen számára. Atmoszféra-teremtő ereje egészen kivételes: itt elsősorban a bevezető fejezetekre, a zsarnokság légkörének érzékeltetésére gondolunk. A központi mondanivalót indirekt módon hozza az értelmes olvasó tudomására. Szembe-tűnő a regény nyelvi gazdagsága is: alakjai – a meditálásra hajlamos elbeszélő, a cinikus Fernando tábornok, a szkeptikus-ironikus Dr. Folda, a magabiztos, „önmagától megköttyösödött” Orlando – mind egyéni nyelven beszélnek. A regény stílusa tömör, lényegre törő – és ez a tömörség a nagyszerűen felépített, mindig határozott cél felé tartó körmondatokra is érvényes – és érzékletes.

1966-ban a jugoszláviai magyar irodalom kitűnő ismerője, Bori Imre még joggal hívta fel a figyelmet a „kényes állapotra”, a beszűkülés veszélyére, amikor a *Kirándulásról* szóló bírálatát azzal zárta, hogy ez a könyv „írói vélságnak vagy szerves továbbépítésnek egyaránt lehet az előlege.” (Hid, 1966 február.) A szerző azonban még ugyanebben az évben bebizonyította A *méregkeverő*vel – amely azóta Jugoszlávia határain túl is megérdemelt elismerést aratott –, hogy nem torpant meg, ellenkezőleg: írói pályájának fordulópontjához, minőségileg új szakaszához érkezett. Az idén megjelent új novellás kötete, a *Városzoba* pedig arról tanúskodik, hogy A *méregkeverő* nem egyszeri és megismételhetetlen csoda volt, annak magas művészi színvonalát az író nem csupán tartani, de helyenként még emelni is tudja. Az új kö-

tet kilenc elbeszélése nem annyira hangvétellben, mint inkább szemléletmód, írói állásfoglalás tekintetében ad újat a korai novellákhoz képest. Bármennyire meglepőnek hangzik, a *Várószoba*t tematikai egység és változatosság jellemzi. A korábbi kötetek leggyakoribb témái itt már csak elvétve bukkannak fel. Az egységet az biztosítja, hogy az egyes darabok szinte kivétel nélkül a jelenkor emberének bonyolult, kényes, olykor sorsdöntő választásokat követelő problémáiról tudósítanak. Gyakran találkozunk *A méregkeverő* témáival vagy egészen új témák újszerű megközelítésével, igé-nyes feldolgozásával.

Miről szólnak hát s milyen tanulságokat kínálnak a *Várószoba* elbeszélései? *A mártír* például az egyéni lázadás kudarcát és tragikomikumát mutatja be egy groteszk történet kapcsán. *A Túl a felhőkön* azt hirdeti, hogy a Rossz, a Hitványság ellen még akkor is lázadni kell, ha ez a lázadás az adott helyzetben kilátástalannak tűnik. *A szabadság költője* – amelynek cselekménye az Ártatlanok Büntetőtelepén játszódik – valójában arra int, hogy a rabságba – bármilyen legyen is annak külső formája s járjon bár együtt a legkáprázatosabb életszínvonallal – soha nem szabad beletörődni. A novella szereplői ugyanis – a hős kivételével – annyira elfásulnak a rabságban, hogy lassan a szabadság utáni vágyakozás is teljesen kihal belőlük. A kötet egyik legerősebb írásának, a címadó elbeszélésnek éle azok ellen az ultra-konformisták ellen irányul, akik a legabszurdabb helyzetben is békén tűrik sorsukat, mint Csanádi úr, akinek hurrá optimizmussal és fatalizmussal keresztezett konformizmusa az alábbi undorító életelvet eredményezi: „Bármilyen helyzetben is legyünk, vagy akármit tegyenek is velünk, mindent a lehető legnagyobb rendben lévőnek találunk.” (*Várószoba*, 15. l.) Az író rokonszenve félreérthetetlenül a töprengő-gondolkodó-bíráló-lázadó Kárászé, de még inkább az öreg Lipták bácsié, aki „a belenyugvást az egyik legellenszenvesebb emberi tulajdonságnak” tartja, nem tud és nem is akar megszokni semmit, ami az emberhez méltatlan. Igen szép, elgondolkodtató, de kissé felemás az *Eldorádó mulató* r. elbeszélés, amelynek alap gondolata nagyon emlékeztet Camus *Sziszüphosz*ának végső tanulságára. Ebben egy büntetőtelep fiatalkori fegyencei megszöknek és elindulnak a csodás Eldorádó mulató felé. Hosszú heteken át tartó fárasztó bolyongás után azcnban megtudják, hogy a mulató a valóságban nem létezik, csak azért találták ki, hogy ne csüggedjenek a felfelé igyekvők. Mert „a felfelé haladás, a mind magasabbra jutás lehetősége, az erőfeszítés folyamata már önmagában is olyan boldogságot jelent, amihez képest az Eldorádó mulató naiv és gyermeketeg meséje minden ott várható élvezet és szórakozás lehetőségével egyetemben egyszerűen semmiségnek látszik.” (*Várószoba*, 102. l.)

A *Várószoba* elbeszélései – amint ez a fenti, inkább csak mutatóban közölt példából is kitűnik – egytől-egyig gondolati indításúak, valamennyinek középpontjában egy-egy fontos etikai kérdés áll. A külső cselekmény – bár a szerző nem csupán regényében, de nagynovelláiban is megannyi meggyőző példát ad a fantáziadús cselekménybonyolításra – legtöbbször csak ürügy a lényegi mondanivaló kifejezésére. Varga Zoltán hősei lázadók. Lázadnak minden ellen, ami fáj, ami megkeseríti, meg-
alázza, pokollá teszi az ember életét. Igaz, legtöbbször elbuknak, de mégsem veszítik el rokonszenvünket, mivel a legkilátástalanabb helyzetben is megalkuvást nem ismerő hősök maradnak, egy pillanatra sem adják fel „egy sokkal emberibb világ” megteremtéséért vívott harcukat.

E rövid kis pályakép-vázlat természetesen nem térhetett ki a tehetséges író eddigi munkásságának minden lényeges kérdésére. Csupán annyit szeretett volna érzékeltetni, hogy Varga Zoltán legjobb novelláival és első regényével máris értékeset és jelentőset alkotott, egyáltalán nem érdemtelenül küzdött fel magát a jugoszláviai magyar próza élvonalába. Erre az öröndetes tényre nekünk is illő felfigyelnünk, hiszen a fiatal szerző tulajdonképpen még pályája kezdetén áll – alig öt éve jelent meg első kötete –, így további munkái a legnagyobb reményekre jogosítanak.

EGYETLEN PILLANAT

A Magyar Írók Szövetségében nemrég előadássorozat, majd vita hangzott el arról, hogy régi adósságunk és lelkiismereti kötelességünk a határokon túl kialakult magyar irodalmakkal foglalkozni, s hazai kritikánk súlyos mulasztást követ el, amikor szó nélkül halad el a szomszédos országokban megjelenő, gyakran jelentős értékű magyar művek mellett. Szinte azt mondhatnánk, hogy a szomszédos cseh, szlovák, román vagy jugoszláv népek irodalmának nagyobb a visszhangja nálunk, mint e népek országaiban élő és alkotó magyar írók műveinek, noha azzal a ténnyel is szembe kell néznünk, hogy a régi magyar polgári társadalomból ránk maradt örökség, a sznobizmus, ezeket az irodalmakat is háttérbe szorítja az úgynevezett „nagy nemzetek” irodalmával szemben. Ha egy irodalmi alkotás nem a magyar fővárosban jön létre, vagy jelenik meg, azért még nem okvetlenül „vidéki”, bár az is igaz, hogy például a jugoszláviai magyar írók egy részében – elsősorban a divatos szürrealista és absztrakt írók körében – az a tévhit uralkodik, hogy „provincializmus” az, ha egy író a saját népe vagy környezete valóságával foglalkozik, de nem provincializmus, ha nyugatról átvett s a jugoszláv irodalom retortáin áthaladott műveket utánózik.

De mi voltaképpen a provincializmus? Ha nagy nemzetek nagy irodalmainak nyomán járunk s anélkül, hogy azt tulajdon tehetségünkkel átlényegítsük, saját éghajlatunkhoz akklimatizálunk, csak külső formáit vesszük át, bizony nem tettünk mást majmolásnál – még akkor sem, ha akár Újvidéken vagy Budapesten élünk. S ha akár vajdasági magyar író a vidékiesség vádjától félve túllép saját népén és szülőföldjén s vagy absztrakcióba vagy akár a jugoszláv közönség számára ismertebb embereihez vagy tájaihoz nyúl, könnyen úgy járhat, mint legutóbb az a vajdasági magyar író, akit a zágrábi Telegram c. irodalmi hetilap hasábjain oktatott ki a horvát kritikus arra, hogy a „regényében szereplő tenger lehet valamiféle más tenger, hősei lehetnek olyanok, mint amilyeneknek az író regényében feltünteti – a Mediterránon azonban idegenek!”

Mindezt azért mondtam el előljáróban, mert Sulhóf József jugoszláviai magyar író most megjelent „Egyetlen pillanat” c. regénye pontos példája annak: a magyar író, a világ bármilyen államában is éljen, ha nem szakad el a vele együtt élő néptől és szülőföldjétől, s annak mai valóságát művészi színvonalon megörökíti, még az absztrakció mai virágzásának idején sem kell attól félnie, hogy elsüllyed a provincializmus ingoványában. S ha tiszta szeme és jó művészi érzéke van, akkor szűkebb pátriája sajátos viszonyai között és magyar nyelven is tud olyan alkotást létrehozni, amelyre a kritikusnak kötelessége figyelni, akár Magyarországon, akár odahaza. Sulhóf esetében valóban két irodalomhoz tartozhatik, a magyarhoz és a jugoszlávhoz is, mert az eddigi gyakorlatból láthatjuk, hogy a jugoszláviai magyar írók értékesebb alkotásait, nem is nagy késéssel és rendszerint lefordítják szerb, horvát vagy akár makedon és szlovén nyelvre. A „nemzetiségi” író kilátásai – ha tehetséges – így jobbak lehetnek a magyarországi író kilátásainál is.

Sulhóf József regénye egyetlen pillanattól indul ki, abból, amidőn Borka Bálint, a fiatal falusi orvos egyetlen egyszer engedi meg magának, hogy egy pohár bort igyék, s ez a végzetes könnyelműség véget vet rövid életpályájának s a felvillanó reménységnek is, hogy életpárra találhat, mert a motoros ámokfutás végén vele pusztul el a falu egyetlen diplomás tanárnője, Surányi Éva is. S ez a könnyelmű pillanat ama másika, a halál előtti pillanatba torkollik, amikor Bálint és Éva is, mint aki a sínek közé esett, és átalérzi tűnő életét, visszapillant a tűnő élet elmúlt jeleneire és ezek révén nyer az olvasó bepillantást nemcsak a két fiatal, tehetséges élet tragédiájába, hanem egy vajdasági falu mai életébe is. A falu lakossága magyar ugyan, de természetesen szláv környezetbe ágyazott és több délszláv szereplő is élénk lép: a termelőszövetkezet montenegrói származású elnöke, a városi kórház főorvosa stb. stb. Az olvasó megismerkedhet a jugoszláviai magyar parasztság és értelmiség mai problémáival: pedagógusok, orvosok, szövetkezeti és egyéni parasztok és parasztagdák, ápolónők, a falusi szülésznő, főként pedig a falusi orvos egyéni problémáival. A végzett és már gyakorló orvos az egyetemi ösztöndíjjal azzal téríti vissza, hogy kötelezi magát: négy évet falun tölt. Borka Bálint, a falusi orvos alakját

még bonyolítja az is, hogy szülei valamikor egy vidéki elmeegógyintézet lakói voltak, akiket kísérletképpen háziasítottak össze: vajon hogyan reagálnak az utódok a két „terhelt” házasság örökségére. A szerzőnek ugyancsak gondos és hosszadalmas előtanulmányokat kellett végeznie nemcsak a névtelennek hagyott vajdasági kis magyar faluban, hanem az orvostudomány, az idegbetegek gyógyítása terén is. A regény olvasásakor sokszor kell óhatatlanul Benedek István nagy érdeklődést keltett könyvére gondolnunk, s hogy a szerző lelkiismeretes munkát végzett, annak bizonyága ez a regény. Mert ez a gyakori monológok ellenére is nagyon cselekményes írás ugyancsak leköti az olvasó figyelmét nemcsak mesteri meseszövéssel, hanem sokszor valóban „krimikre” emlékeztető izgalmasságával s emeltet tanít is. Ha pontos és válogatott orvosi műszavait olvassuk, sokszor úgy érezzük, nem is regényíró, hanem egy rendkívül lebilincselő módon előadó egyetemi orvostanár szól hozzánk. Lassan, óvatosan szinte szálszálként bontja szét az író a falusi társadalom szövetét, tudományos pontossággal tárja eléink a mai élet valóságát. Igen, a vidéket írja le, a vidéki falu és a kisváros problémáit, de amit a regényben nyújt, távolról sem provincializmus, sőt pontosan annak ellentéte: olyan mű, amelynek létrehozásához nagy anyagismeret szükséges és bányászni tudás a megszerzett ismeretanyaggal. Sehol egyetlen szó nemzetiségről vagy kisebbségi életéről s mégis pontos képet kapunk a jugoszláviai magyarok, parasztok és értelmiségiek gondjairól, bajairól, mulatságairól, a fiatalok szerelmi életéről és egyben tragédiájáról is.

A falura került fiatal magyar orvosról írja:

„Mit csinál majd négy évig ebben a faluban? Túlságosan kicsi ahhoz, hogy egész napját lefoglalják a betegek, különösen nyáron, amikor nem érnek rá betegeskedni és néhány magatehetetlen öregén kívül, aki csak vonszolni tudja magát, mind kimegy dolgozni és nagyon betegnek kell annak lennie, aki ilyenkor orvoshoz fordul. Hetenként kétszer kimegy a birtokra, az sem egész napot kitöltő munka, négy napot a rendelőben tölt, vasárnap, hacsak teheti, hazamegy Kálmán bácsiékhoz, esetleg elmegy Anihoz egy kis jó nevetésre. Mit csinál majd az estéivel, kikkel fog érintkezni? Csak a parasztokkal, akikkel, hiába tud a nyelvükön, nehezen értik meg egymást? A vé-

konyka kis értelmiséggel, az inkább a birtokok népe miatt fenntartott nyolcosztályos iskola tanterveivel? Van köztük néhány, aki főiskolát végzett, a többi tanító és úgy él, ahogyan a többi falusi: vagy összeverődik valahol kártyára, itálra, trágár viccek mesélgetésére, vagy korán ágyba bújik, hajnalban kel, jószágot nevel, kertben dolgozik és az iskolát mellékfoglalkozásnak tekinti, a kertjéből, óljából él, a pénzt gyűjtögeti, hogy majd a gyerekeit iskoláztathassa és alig veszi észre, hogy amilyen nagy úr falun a dinár, a kuporgatott pénz, egyszerre összezugszorodik, amikor városba kerül. Nem ismeri még mind a tantereket, talán akad közöttük nemcsak főiskolát, hanem egyetemet végzett tanár is, aki valamilyen okból hazajött, vagy falura szorult és mindenesetre hozott magával valami műveltséget, tágabb látókört akkor is, ha családi okokból, lakásért, olcsóbb megélhetésért megalkudott azzal, hogy oklevelével falun éljen és akkor is, ha azért ragadt itt, mert jobban érzi magát, hiszen a diploma többször csak a sikeres vizsga, mint a tudás bizonyítéka, nem feltétlenül jelent igazi képzettséget, érdeklődést.

Nincs joga fölényeskedni, ezzel tisztában volt és nem tekintheti áldozatnak, hogy idejött, ahelyett hogy mindjárt specializációra ment volna, maga vállalta ezt a megoldást és ha nagyon akar, közben tanulhat, készülődhet a specializációra, ha mással nem, azaz, hogy nagyon alaposan elmélyed a testi jelenségek idegtüneteinek megfigyelésében. Sokféle esete lesz, a belgyógyászatot a napi gyakorlatban nagyon jól tanulmányozhatja, és egyben figyelheti a testi bántalmak hatását az idegéletre és az idegbajok okozta testi elváltozásokat, jobban felszerelkezhet ismereteivel a specializációra, hogy egyszer majd olyan pszichiáter legyen, amilyen a főorvos volt az intézetben. Könyveket vásárol, sokat olvas, talán néha-néha berándulhat a városba, a tranzisztoros rádiójában mindig lesz elem, hogy jó zenét hallgathasson. Pénzt is gyűjthet, fizetésének a felét sem tudja elkölteni itt a faluban és még itt van a birtok tiszteletdíja, anyagilag nem jár rosszul. Csak arra kell ügyelnie, hogy bele ne süppedjen a kártyás, italos, olykor tivornya falusi életbe, el ne vesszen, ha majd jön a lakodalmak, disznótorok, ünnepi vendéglátások időszaka. Erről volt fogalma, tisztában van azzal, hogy milyen a kis falu és nem hiszi, hogy a néhány év alatt, amíg

egyetemen és az utána valókon távol volt, akkorát fordult volna az élet, hogy teljes lenne a változás. Úgyelnie kell arra is, hogy a maga teljes hitetlenségével meg ne sértse a falusi érzékenységet, mert ha kopik is a vakhit, vakbuzgóság, a lelkekben még nagyon mélyen benne él az ősfélelem és nem az ő hivatása lesz, hogy azzal birokra keljen, csak annyiban, amennyire az egészségi állapotokat sújtja”.

Mindez, persze, első pillantásra akármerlyik magyarországi falun élő orvos problémája is lehet s akármerlyik mai, a szocialista társadalomban élő falu lassú, de biztos átalakulásának problémája is. Később azonban észrevesszük, hogy a jugoszláviai magyar falunak és magyar – vagy kevert lakosságú – társadalmának megvannak a maga különleges problémái is, amelyeket épp úgy illik megismernünk, mint bármelyik más nép gondját-baját, problémáit. S erre ad módot ez a magyar regény, amely idén az újjvidéki Forum könyvsátrából kerülhetett közvetlenül a magyar olvasó kezébe. (Sajnos, ha bármelyik könyvesboltba kerül, valljuk be: elvész valamelyik polc mélyén, mert nem sokat törődnek vele.) Érdemes rá figyelni, mert nemcsak sok újat mond a magyar olvasónak, elütöt a mi megszokott világunktól, hanem Sulhóf modern írói módszere, a teljesen modern, érdekes és változatos előadásmód, vagyis a regény megírásának technikája is vetekszik bármelyik nagy nép írójának művészetével és mesteriségi tudásával. Aki ezt a regényt elolvassa, utána minden bizonnyal nagyobb érdeklődéssel és kevesebb előítéllettel nyúl a szomszédos országokban alkotó magyar írók műveire.

CSUKA ZOLTÁN

Major Nándor:

BÜNTETÉS

Az 1959-ben Híd-díjjal kitüntetett jugoszláviai magyar író kétségtelenül a mai magyar próza egyik igen erős egyénisége. Az újjvidéki Forum kiadónál most megjelent válogatott kötete, mely tartalmazza az 1959-ben díjazott *Vereség* című kötet novelláit s az azóta kötetben meg nem jelent írásokat, egy kiforrott, tiszta hangú író állít elénk, aki egyszerre kápráztatja el olvasóját kitűnő novellaépítő tudásával s írásainak gon-

dolati gazdagságával. Major Nándor biztos kezű író, igazi elbeszélő, aki nemcsak tudja, de érzi is hőseinek önálló életét, egyéniségét, nem erőlködik, nem tételszerű, pedig mindenekelőtt a gondolatosság izgatja. Egy-egy elbeszélés: egy-egy tétel. Vagy inkább: variációk ugyanarra a tételre. A filozófus Major belső gyótródéseit vetíti elbeszéléseibe: a novella „mondanivalója” vég-sőfokon az előre megfogalmazott tétel, tehát egy *filozófus* töprengéseinek konklúzióival ismerkedhetünk meg, s ugyanakkor mégis az autentikus író szólal meg elbeszéléseiben. Azaz a nyilvánvalóan fölismerhető *tétel* ellenére sem tételszerű. Vagy ahogyan találóan írta nemrég egyik méltatója: Major Nándor *egyszerre* közelít az élet és a filozófia felől művéhez. Az a fajta intellektuális próza az övé, mely a hazai írók közül leginkább a Mészöly Miklóssal rokon; az eleve elrendeltség, a szinte misztikus színezettel megfogalmazott szenvedés, ártatlanság és bűn, s a minden reménytelenség ellenére is küzdő ember makacs hite: ez ötvöződik Major Nándor néha kristályosan tiszta, máskor szenvedélyesen túlfűtött írásaiban.

Nem véletlen a kötet címe. A *Büntetés* gyűjtőcím, nem kölcsönözte egyik elbeszéléstől sem; Major Nándor csaknem minden írásában a büntetésről vall, mely kikerülhetetlenül rászakad az emberre. Alaptalanul vagy jogosan? Ki tud felelni erre? Három éve megjelent *Dél* című kisregényében írja: „Vannak, akik csak akkor jelennek meg, ha tragédia történik, s aztán egyszer csak fordítva indul a dolog: amikor megjelennek, tragédia történik. Noha ártatlanok.” S tovább: „Akinak semmiye sincs, még mindig van elveszteni valója; az ég beborulhat, a látóhatár megtörhet, de az útnak sehol sincs vége; az ember magára maradhat, de lehet még magányosabb: körülöttem pusztulás, lehet-e tiszta a kezem: ez az ember talán meghal, előttem a város: ki sejtí ott lenni, hogy ennek is részese; a gépezet megindult, tán tegnap, tán előbb, morzsol bennünket, s mi morzsoljuk őt: ki ura a cselekedeteinek tisztán, elkülönülten, ki ne kesereghetne: ezt szándékoztam, de amaz lett belőle.” S a *Végzet* című elbeszélésben: „Napjainkban bizony megmosolyogják az embert, ha a sorsra hivatkozik... ugyan mit kezdhetne akár egy író is manapság az ilyen hőssel, akinek egész élete oly félreérthetetlenül a sors jegyében folyt le, egy emberrel, akin oly meghökkentő következetességgel teljesedett be a sors, hogy

az már a képtelenséggel határos." Pedig Major Nándornak szinte valamennyi hősen beteljesedik a sors; nem mintha a „régiek” végzettségét akarná föléleszteni, akik „nem értették meg az élet összefüggéseit, ezért sok mindent a sorsszerűséggel magyaráztak”. Hanem mert – értve e törvényszerűségeket – a gondolkodó-filozófus Major képtelen megbékélni a mégis tapasztalható sorsal. Hol a magyarázata az ártatlanok szenvedésének? S valóban vannak-e ártatlanok? De akkor ezt is meg kell kérdeznünk: vannak-e bűnösök? S az író nem tud mást mondani: „Az ember áll a posztján, csapásokat fog fel, esze a fejében, s azt teszi, amit épp tennie kell: önnönmaga elől sehova se fut-hat.”

Vannak, akik nyilvánvalóan ártatlanok, mint a gyermekek, s vannak, akik kétségkívül vétkesek. Major Nándort nem ők érdeklik. Azok vonzzák, akik tisztességgel küzdenek emberségükért, s akik épp azért, mert küzdenek, nem maradhattak érintetlenek, de mégsem bűnösök: miért szakad hát rájuk a büntetés? Nem tiltakozás, nem is lázadás ez: Major hősei azt is tudják, hogy büntetésük törvényszerű. Egyszerű, egészen hétköznapi emberek, mint a *Végzet* című elbeszélés hőse, akin a képtelenséggel határos módon teljesült be sorsa: „Itt áll előttünk ez az ember, a városi autóbuszban, kissé ráncos, csontos, ápolt bal kezével a rúdka kapaszkodik, jobb-ján az átszállójegyet tartja, ruhája kopottas, de jól vasalt és tiszta, nyakkendője nem éppen divatos, de gondosan van megkötve...” Az *áldozat* fő alakja egy szállodai szobalány, a *Magány* egy varrónő, *A játék* egy kishivatalnok, az *Ítélet* egy sofőr – és folytat-hatnánk a sort.

Az *áldozatban*, a kötetet nyitó elbeszélésben a lány, aki a helyi szálloda egyik legmegbízhatóbb dolgozója, beleszeret a hotelben megszálló szerelőbe, fönn alszik a férfi szobájában, az igazgató elbocsátja, amiben persze a portásnak s a félhülye pincérfiúnak is része van, ők „árulták be”. A lány hazautazik, s miközben az igazgató kislányát elkapja az állomásra berobogó vonat elől, a kalauz int neki, s ő megszédül, a vonat alá esik. Mindenkinek van magyarázata, ment-sége, voltaképpen senki sem tett semmit, sőt mindenki szerette a lányt, a pincérfiú megkívánta, talán egy kis irigység is volt benne, a fiatal kalauz feleségül akarta kérni, aggódott érte, azért intett, az igazgató kénytelen volt fölmondani, mert rajtakapta, s formáli-

san még meg sem tette... És így tovább. S valamiképp ugyanez ismétlődik a *Feledésben*, *Az üldözöttben* vagy a *Magányban*, melynek hősnőjére, a varrónőre egy fürdőruha hozza a végzetet. Megvárta a szőke fiatalasszony fürdőruháját, aki azután az új fürdőruhában belefúlt a tóba: a varrónőt a magára maradj férj tekintete kergeti a halálba.

Milyen képletszerű is lenne mindez, ha nem dobogna ott Major Nándor minden sorában és tételében az élet: „Úgy tűnt fel – vallja *A játék* hivatalnok hőse –, hogy a szemem előtt lezajló esemény igen sok síkon fut, közülük csak egyet-kettőt látok én, egyet-kettőt Irén, s hasonlóképpen Emil is, de teljes egészében a történet minden síkjába együnknek sincs betekintése, a cselekmény önállósult. A magam módján szubjektív cselekményt látok, hasonlóképpen Irén is, Emil is, s ha módomban lenne mindhármunk szubjektív cselekményét csokorba fűzni, az még csak relatív cselekmény lenne, de hol van még az objektív cselekmény, a mindenek összessége, száz szövevényben, a dolgok kölcsönhatásában, felölelve mindazt és mindazokat, akik e cselekménybe valami módon perdöntően befolytak, Irén vagy Emil révén, miként az én esetemben háziasszonyom kislánya azzal, hogy ébresztőmet babrálta, ha ugyan babrálta.” Az örök ember örök isteni ambíciója: megismerni a teljes valóságot, „a mindenek összességét” – ez égeti az író, s ez a soha el nem reménytelenedő és soha ki nem elégíthető vágy az, amit elbeszéléseiben mindenekelőtt megfogalmaz.

S ahogy a már említett *Dél* című kisregény, a *Büntetés* novellái is valamiképp egy elvont, időn kívüli világban játszódnak. Bár az író mindig utal hazájára és kora konkrét történelmi-társadalmi aktualitására, de mindig csak annyiban, hogy jelezze: amit mond, itt és ekkor mondja. S épp ezért nem mesterséges elzárkózás, hermetizmus, elefántcsonttorony ez. Major Nándor a végső kérdésekre keresi a választ; azokra a kérdésekre, melyek számára az emberi lét legalapvetőbb vagy legmegoldhatatlanabb problémái, s ezekhez megfelelő atmoszférát és világot kell teremtenie. Egy olyan világot, melytől nem idegen írásainak intellektuális megemeltsége. S ha közelről talán nem is mindig észlelhetően, távolabbról minden bizonnyal vallani fog a korról is, melyben megfogamzott. A gyötredés, a megszenvedett igazságkeresés szenvedélyével. (*Fórum*, 1967.)

PÁLYI ANDRÁS

Zsoltárosan

1

*Beleöszülök én miár
ebbe a szerelembe,
ebbe a csontfájdító
nagy szerelembe,
ebbe a mérhetetlen lángolásba,
ebbe a nagy várakozásba,
ebbe a nélküled ievő nagy magányba,
ebbe a csendbe,
ezekbe a különféle, de egynemű zörejekbe,
ebbe a képzelgésekkel koronázott életembe,
ebbe a nagy várakozásba,
a várakozást eldalogó szavak egymásutánjába,
ebbe a mérhetetlen akarásba,
hogy az legyél, akinek én akarlak;
ebbe a nagy szövetkezésbe
villámló mosolyú holnapoddal,
ebbe a nagy szövetkezésbe
(mert miattad még az éggel is szövetkezem)
a házzal, a vízzel, a délszaki fákkal,
elleneiddel és elleneimmel.*

2

*Kellesz nekem
mert egy éjszaka
fegyverben
aludtál a
hegyekben
(így vert egy éjen át
az ölmos eső téged)
mert egyfolytában
hat évig
talat ettél és napi
nyolcszáz kalóriát
és azóta recseg a nevetésed*

* Jugoszláviai magyar költő.

*(faltöredékek,
nyolcszáz
kalóriák)
mert azóta
ingeiden a gombnak
bizonytalan a helye
mert azóta
mondataidból az
állitmány lemarad*

*– kellesz nekem,
hogy darabjainkból
újra rakjalak.*

3

*Zsoltárosan és zsoltár nélkül is vallom:
örült a szerelem,
mert tagadja és erősíti a Rendet,
az agyvelő rendjét,
az elhatározást.*

4

*Gyűlölnélek,
de nem tudlak,
megvetnélek,
nem akarlak,
megcsálnálak,
de nem bírlak,
elűznélek,
s viszatartlak
mert te tartsz fogva engemet.
(Tíz perccel később)*

*Éjszaka van.
Nehezen virrad az ég.
Egy alvással, kedves,
megint kevesebb.
És egy egész nappal
ismét rövidebb
a várakozás.*

EGY ÉV A ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOM ÉLETÉBEN

A romániai magyarság irodalmának vannak sorsdöntő évei. Ilyen volt 1926, amikor megalakult a marosvécsi Helikon, 1931, midőn Gaál Gábor vette át a Korunk főszerkesztői tisztét s megjelent a fiatalok törekvéseit reprezentáló Új Arcvonal című antológia, ilyen 1945, az újjászerveződés éve, s bizonyára ilyen 1968 is. A vállalkozások gazdagsága, a vitákban felszínre kerülő tartalmas gondolatok, a számvetés felelőssége és a kezdeményező szellem friss áradása avatják ezt az évet irodalomtörténeti jelentőségűvé. Románia magyarsága, úgy tetszik, magára talált, a szomszédos ország népeinek közösségében méltó feladatot kapott: hivatást épít és eredményeiből önérzetet szerez. És ezzel egyidőben nálunk is megélenkült az érdeklődés a Romániában élő kétmillió magyar sorsa, helyzete és kultúrája iránt. Ez az érdeklődés, igaz, már régen időszerű volt. Művelődésünk vezető szellemei hosszú idő óta sürgették a közéletet és a közvéleményt, hogy forduljon több figyelemmel a szomszédos országok magyar kisebbségeinek sorskérdéseire. E figyelemnek most több mint egy évtizedes mulasztást kell jóvátennie. Ez a jóvátétel azonban megindult: a könyvcseré fokozódása, a közös könyvkiadások jól bevált gyakorlata, a kisebbségi magyar írók hazai népszerűsége, – nemcsak jelei ezek az érdeklődésnek, hanem eredményei is. És épp ilyen jelzés és eredmény az a konferencia, amelyet a múlt év tavaszán az Írószövetség hívott össze a csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai és kárpátaljai magyar irodalom hazai gondozásának kérdéseiről.

Ez a cikk nem az írószövetségi konferencia ismertetését kívánja nyújtani. Csupán megállapítjuk, hogy a megbeszélés jelentős, ámbar egyelőre korlátozott lehetőségeket kínáló lépés volt a kérdés megoldásának útján. Számos érdekes hozzászólás és javaslat mellett a konferencia mintegy a szomszédos magyar irodalmak helyzetét is meghatározta. Bizonyára ismeretes ez a meghatározás: a „kettős elkötelezettség” formula. Ez a tétel azt fejezi ki, hogy a kisebbségi magyar irodalmak egyformán kapcsolódnak hazájuk népéhez, kultúrájához, valamint az egyetemes magyar művelődés szelleméhez és hagyományaihoz. Ez a formula mintegy valóságos természetében ragadja meg a kisebbségi magyar irodalmak mai helyzetét és lehetőségeit. Alkalmazásával, magyarázatával azonban vigyáznunk kell: nehogy a gyámkodás gesztusának tessenek, és megsértse az érzékenységeket. Félreértések ugyanis máris történtek e formula körül. Ez okozta azt, hogy a kisebbségi magyarság több fórumán – Jugoszláviában és Romániában egyaránt – tiltakozás hangzott fel a „kettős elkötelezettség” tétele ellen. A romániai magyar írók véleményét Gálfalvi Zsolt és Hajdu Győző: *Felelősség azonos eszmények szolgálatában* (Igaz Szó 8. szám) című írása fogalmazta meg. Ez a megnyilatkozás elveti annak gondolatát, mintha a romániai magyar irodalom sorsáért a magyarországi kulturális életnek hangsúlyozottan felelősséget kellene vállalnia. Gálfalvi és Hajdu a következőképpen határozzák meg a kisebbségi magyar irodalom helyzetét: „A romániai magyar irodalom szerves része Románia Szocialista Köztársaság kultúrájának, fejlődését ugyanazok a politikai-társadalmi körülmények alakítják, mint a vele termékeny kölcsönhatásban növekvő román irodalmat. Vitathatatlan azonban az is, hogy a romániai magyar irodalom – az előbbieken kívül – vonalazott elvi-eszmei egységen belül – sajátos arculú: sajátos hagyományai, nemzeti vonásai vannak. Sajátosságai közé tartozik az is, hogy benne a haladó hazai irodalmi örökség mellett tovább él az a hagyomány, amelyet a testvéri Magyar Népköztársaság irodalma magáénak vall; azon a nyelven fejezi ki mondanivalóit, amelyen A re-

ményhez, az Egy gondolat bánt engemet, a Toldi, Az ember tragédiája, az Elbocsátó szép üzenet, A város peremén, A boldog ember, a Befejezetlen mondat, a Fáklyaláng sorai íródtak”.

Az írószövetségi konferencia romániai visszhangja tehát elismeri a szomszédos államokban kialakult magyar irodalmak és a hazai művelődés közösségét, de jobban hangsúlyozza a kisebbségi magyar kultúra autonóm jellegét. Ennek az autonómiának a tudata talán éppen Romániában a legerősebb. Nem véletlenül. A romániai magyar irodalom és művelődés évszázados hagyományokra tekinthet vissza. Magáénak vallhatja a reformáció erdélyi kultúráját: Heltai Gáspár vagy Dávid Ferenc munkásságát, az erdélyi emlékirókat: Bethlen Miklóst, Árva Bethlen Katát, Hermányi Dienes Józsefet, Apor Pétert, az erdélyi magyar művelődés olyan klasszikusait, mint Apáczai Csere János vagy Misztótfalusi Kis Miklós. És magáénak vallhat egy olyan értékes, ma már klasszikus korszakot, mint amilyen az erdélyi magyar irodalom első két évtizede. Ez az irodalom valamikor a Romániához csatolt magyarság sajátos szellemének, érdekeinek és gondjainak képviselőjét vállalta hivatás gyanánt. És bármennyire is kapcsolatban állt a hazai magyar irodalommal, bármennyire is átélte a nyelvet, az etnikum és a hagyomány közösségét, önállóságra a saját hivatás betöltésére kényszerítette a történelem. A kényszerből csinált azután küldetést. Autonómiája, amely olyan független szellemű intézményekben öltött alakot, mint az *Erdélyi Helikon* első évtizede vagy a Gaál Gábor szerkesztésében megjelent *Korunk*, ma már végleges. Ez okozza azt, hogy az erdélyi magyar író különös érzékenységgel viseltetik az önállóság gondolata iránt.

Az önállóság külön öntudatot, hivatástudatot kíván. Az erdélyi magyar irodalom ezt is kialakította. Illetve ma már erdélyi magyar irodalomról csak korlátozott értelemben beszélhetünk: e fogalmat a *romániai magyar irodalom* kifejezéssel kell felváltanunk. Két ok miatt: egyrészt azért, mert a kisebbségi magyar írók és irodalmi intézmények egyrésze már nem Erdélyben, hanem Románia fővárosában él. Bukarest magyar irodalmi város lett, ott jelenik meg a magyar lapok jórésze, ott székel az irodalmi könyvkiadás, és számos magyar író talált otthonra falai között. Másrészt pedig azért kell romániai magyar irodalomról beszélnünk, mert az erdélyi öntudatot a romániai magyar öntudat váltotta fel. A magyar kisebbség írói nemcsak szervezetenként tartoznak a román írók közé, hanem a szellemi kereteket és tartalmakat illetően is. A román irodalom mondanivalóihoz és közéleti törekvéseihez igazodnak, a román írókkal közös igazságokat, eszméket, gondolatokat szólaltatnak meg. *Gaál Gábor* volt az, aki először a köztudatba iktatta a „romániai jelleg” fogalmát. Azóta *Kányádi Sándor* pontos formulában fogalmazta meg a romániai magyar irodalom helyzetét és természetét. Az osztrák Pen Clubban tartott 1967 novemberi, bécsi előadásában a következőket jelentette ki: „Íme költészetünk személyleírása. Neve: romániai magyar költészet. Állampolgársága: román. Nemzetisége – nyelve, hagyományai –: magyar... Szülőanyja és dajkája: Erdély szellemi öröksége, az a szellem, melynek védőszárnyai alatt addig is több komoly magyar, román és szász kulturális kezdeményezés vált valóra, s hagyott századokra visszamenően emléket, értéket maga után. S így fent nevezett már az anyatejjel magába szívhatta azt, amit ma divatos politikai szóval békes egymás mellett élésnek neveznek.” (*Korunk* 1. szám.) Lényegében hasonló módon határozta meg ennek az irodalomnak sajátos alkatát a romániai magyar kisebbség egyik legtöbb tekintéllyel rendelkező ideológusa: *Balogh Edgár* is. Az Utunk 37. számában olvasható nyilatkozatában így beszél: „A romániai magyar irodalom egy olyan entitás, olyan sajátos szellemi, művelődési tünet, amely mint az egyetemes romániai művelődés része és a magyar nemzetiség létkérdéseinek a kifejezője, tényeinek a föltárása, vágyainak megfogalmazódása, olyan elemzésre szorul, amely megfelel a társadalmi, lélektani és esztétikai diszciplinák komplex követelményeinek.” Ez a nyilatkozat egyszersmind azt a várakozást is kifejezi, amivel Balogh Edgár – általában a romániai magyar irodalom – a kritikához, a magyarországi kritikához fordul.

Balogh Edgár a magyar nemzetiség létkérdéseinek kifejezésében jelölte meg a romániai magyar irodalom feladatát. Ismerős ez a feladat: Németh László, Illyés Gyula vagy Veres Péter éppúgy, mint József Attila, Fábry Zoltán vagy Gaál Gábor a nemzeti, népi vagy szociális közösség sorsának gondozását és ábrázolását várták az irodalomtól. E nevek talán nem is véletlenek, a romániai magyar irodalom, úgy tetszik, őket követi. A nemzeti kisebbség létkérdéseinek kifejezésére irányuló hivatástudat szabja meg azután ennek az irodalomnak a feladatait és vállalkozásait.

A kisebbségi magyar művelődés vezetői jól tudják, hogy az etnikum megőrzésének legfontosabb eszköze és feltétele az *anyanyelv* védelme és gondozása. Ez tehát az első feladat. A Korunk áprilisi számában megjelent szerkesztőségi állásfoglalás ezért sürgeti az anyanyelvi oktatást és a nemzeti nyelvhasználatot a közigazgatás fórumain. Egy másik feladat a *nemzeti hagyományok* eleven erejének kiaknázása, az örökség gondozása és ismerete. Már a Korunk januári számában megjelent *Itt és most* című állásfoglalás a hagyományok energiájára kívánja rákapszolni a magyar kisebbség szellemi életét. „Távoltariva magunkat a provinciális lemaradás szűklátókörűségétől, de nem engedve egy felelőtlen nihilizmus elidegenedett divatosságának sem, okos válogatásban kell felújítanunk nemzeti hagyományaink legértékesebb energiáit, hogy a folytonosság és továbbtermelődés, a megmaradás és haladás családi és népi-nemzetiségi biztonságával, mély és valódi emberségével járulhassunk hozzá a román néppel közös hazánk szocialista kultúrájának felvirágoztatásához...” – olvassuk az állásfoglalásban. Bizonyára a hagyományok gondozásának feladatát szolgálja a történeti tárgyú tanulmányok megsokasodása. Az erdélyi magyarság története, a székely nép múltja gyakran foglalkoztatja a folyóiratokban szereplő tudósokat.

Az örökség gondozásának van azután egy bennünket közelebbről érdeklő szakasza: a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom kritikai értékelése és történeti vizsgálata. Tudnunk kell, hogy Romániában hosszú ideig csupán a hagyomány egyik részét becsülték és népszerűsítették: a *Korunk* köré csoportosult kommunista írók munkásságát. Az örökség többi része: az *Erdélyi Helikon* mellett felsorakozó írócsoport és az *Erdélyi Fiatalok* mozgalmában jelentkező népi törekvések háttérben maradtak. Az Utunknak azt az 1957-ben kibontakozó kezdeményezését, amely számot kívánt volna vetni a polgári humanista örökséggel – Dsida Jenő, Remenyik Sándor, Berde Mária és mások munkáival – visszaparancsolta az értetlenség és a rosszindulat. Az elmúlt években, s különösen 1968 folyamán, azonban új erőre kapott a teljes hagyomány birtokba vételének igyekezete. Balogh Edgár már idézett nyilatkozatában így beszél az örökségről: „mi már régen túlléptünk azokon a dogmatikus egyoldalúságokon, amelyek csak a régi Korunkat jelölték meg egyedüli irodalmi forrásnak, vagy csak az Erdélyi Helikont. És ma, együtt haladva a román irodalom hasonló szintetizáló törekvéseivel, amelyek nem veszítették el a marxista mértéket, de befogadták marxista mérlegelésre az egész nagy román humanista szellemi hagyományt, mi is az emberség kifejeződését találjuk meg a két – egymással sokszor szembenálló – irányzatban... Ha ezeket a pluralitásokat a Korunkban és az Erdélyi Helikonban egymáshoz viszonyítjuk, akkor végül is kiderül, hogy sokkal több a közösség, mindkettőben több romániai determináltság van, mint gondolnók, és nyilvánvalóan a jövőben ezzel számolni kell.” Ennek a nyilatkozatnak az ad fedezetet, hogy a bukaresti *Irodalmi Könyvtárnál* éppúgy megjelennek Dsida Jenő, Berde Mária, Böződi György, Karácsony Benő, Kuncz Aladár, Nagy Dániel és Szentimrei Jenő művei, mint Asztalos István, Kovács György vagy Nagy István írásai. Az 1968-as folyóiratokban pedig egyforma érdeklődéssel írtak a kommunista Salamon Ernőről és Tamási Áronról.

Általában a tavalyi év irodalomtörténeti és kritikai munkássága jobban törekedett az *értékek* helyes kiválasztására és gondozására, mint a korábbi időszak. Erre vall például az is, hogy hosszú évek után újra az irodalmi élet eleven része lett Szabédi László példája és életműve. 1967-ben jelent meg Szabédi verseinek és elbeszéléseinek gyűjteményes kötete, tavaly pedig Kántor Lajos és Szilágyi Domokos értő tanulmányait olvashattuk a romániai magyarság eme rendkívül tiszta, erkölcsi felelősségtudattól áthatott költőjének és tudósának munkásságáról.

A két háború közötti kisebbségi irodalom kutatása tehát megélénkült, sőt most kezdődött igazán. A tudományos feladatok nagy részét az Erdélyi Helikon körül megszerveződő polgári humanista íróközösség tagjainak tevékenysége kínálja. Korábban Sóni Pál: *Művek vonzása* (1967) című esszégyűjteménye közölt lényeglátó, szép írásokat a Helikon költőiről: Áprilyról, Tompáról, Bartalisról, Dsidáról. Tavaly Földes László kitűnő tanulmánykötete: *A lehetetlen ostroma* gyűjtött össze néhány portrét a helikoni arcképcsarnokból, pótolva a hiányokat. Nagy és ígéretes vállalkozásnak tetszik az a tanulmány sorozat, amelyet Varró János tollából olvashattunk az Igaz Szó januári, augusztusi és szeptemberi füzetében. Ezek a tanulmányok a romániai magyar irodalom előzményeit és a Helikon-csoport történetét tárgyalják. Talán nem tévedünk, ha Varró Jánosban látjuk a romániai magyar irodalom egyik hivatott historikusát. Itt említjük meg Kemény Jánosnak, a hőskor egyik főszereplőjének, a marosvécsi írótalálkozók házigazdájának érdekes visszaemlékező írásait: Áprily Lajosról írott emlékezését (Igaz Szó 9. szám) és a vécsi találkozókról adott nyilatkozatát (Utunk 41. szám.). Végül ugyancsak az örökség gondozásának körébe vág az a feltáró munka, amelynek során pl. Sóni Pál fedezi fel a húszas évek erdélyi magyar irodalmának avantgárd próbálkozásait.

Az irodalomtörténeti számbavétel igényéről szoltunk az előbb. Nemcsak Varró János lép fel ezzel az igénnyel: a korábbi évtizedek irodalmának történeti feldolgozása és rendszerezése egyre általánosabb követelés. Balogh Edgárnak az a nyilatkozata, amelyre már több ízben hivatkoztunk, arra hívja fel a romániai magyar irodalomtörténészeket és kritikusokat, hogy rövid időn belül alkossák meg ezt a kisebbségi magyar irodalomtörténetet. Ugyancsak javasolja egy irodalmi lexikon és egy válogatott bibliográfia létrehozását is. Szócs István pedig az Utunk 36. számában az erdélyi magyar irodalom emlékeinek összegyűjtésére, múzeumának megalapítására tesz javaslatot. Ezek a javaslatok – ha nem is lesz belőlük azonnal valóság – azt mutatják, hogy a romániai magyar irodalom tudatában van az örökség értékének, vállalja a hagyományok megőrzését és gondozásba vételét.

Már említettük, hogy a kisebbségi magyar kultúra képviselőinek felfogása szerint a közös nyelv és a közös hagyomány teszi lehetővé a romániai és a hazai irodalom bensőségesebb kapcsolatát. Ez a kapcsolat ma már szerencsére nemcsak a fórumon hangoztatott szavakban vagy szövegekben él, hanem a gyakorlatban is. A közös könyvkiadásokon túl a folyóiratok tartalma is arról beszél, hogy a két irodalom között különleges kapcsolatok épülnek ki. Vagyis inkább a lényegükben adott lehetőségek válnak valósággá. Idehaza is egyre gyakrabban olvasunk a romániai magyar irodalom eredményeiről, képviselőiről, a Korunk, az Igaz Szó és az Utunk pedig talán még nagyobb figyelemmel tekint át a határokon. A mai magyar művelődés olyan jelentős alakjai, mint Illyés Gyula, Németh László, Déry Tibor és Lukács György többször is szerepeltek a lapok témái között. S a magyarországi írók is szívesen látott vendégek a Kolozsvárott vagy Marosvásárhelyen megjelenő hasábozon.

Az 1968-as esztendő kezdeményezései közé sorolandó az is, hogy a kisebbségi magyar művelődés mind bátrabban vesz részt a romániai irodalmi élet mozgalmában és vitáiban. Ceaulescunak arra a buzdítására, amely alkotó vitákra és a kulturális horizont kitágítására szólította fel Románia értelmiségét, a magyar kisebbség fórumai hamarosan tettekkel válaszoltak. Az Igaz Szó májusi számában közreadott, Hajdu Győző által fogalmazott állásfoglalás – *Évek, évfolyamok sodrában* – maga is élénkebb vitaszellemet, bátrabb kísérletezést kíván. A romániai magyar folyóiratok ma már széles körű tájékoztatást nyújtanak a nagyvilág művészeti és tudományos életéről. A francia „új regényről”, az amerikai beatnikekről vagy az absztrakt festészet berkeiben zajló eseményekről éppúgy olvashatunk, mint az irodalomtudomány modern eljárásairól: a strukturalizmus vagy az összehasonlító irodalomtörténet helyzetéről. A tudományos információk horizontja azonban ennél is jóval tágasabb, különösen a Korunk egy-egy téma – szociográfia, modern pszichológia – köré szerkesztett számaiban. Látszik, hogy a román szellemi élet felrisszülése, növekvő intenzitása jótékony hatással van a romániai magyar művelődésre, egészségesebbé teszi az irodalmi és világnézeti fórumok arculatát.

1968 tehát a vállalkozások esztendejének tetszik: új eszmék, új gondolatok, új módszerek nyertek polgárjogot. Gazdag év volt ezért, legalábbis ami az irodalmi és tudományos élet megnövekedett vitalitását, kezdeményező kedvét illeti. Ez az év azonban, úgy hisszük, kezdet csupán, a gondolkodás, a tervezés és az alapozás időszak. Az épületet magát a *művek* fogják felépíteni.

KOCZOGH ÁKOS

MAGYAR KÖLTŐK ROMÁNIÁBÓL

Szemlér Ferenc és Szabédi László

1924 és 1944 között írt versei jelentek meg most *Szemlér Ferencnek*, – Deák Tamás bevezetőjével – s így egyben a huszadik verseskötete, 1944 óta pedig a tizenötödik. Ez ad sürgető aktualitást annak, hogy megemlékezzünk róla. A költőről, aki emellett tanulmányokat, regényeket, színműveket is kirajoztatott gazdagon, s fordításokat bőven, Arghezitől, Alecsandritól, Jeleleanutól, Brechtől, hogy csak a fontosabbakat emlegessük.

Bemutatni nem kell. Azt, hogy 1906-ban született Székelyudvarhelyen, s Brassóban és Gyulafehérvárott tanult, hogy később Brassóban, majd Bukarestben telepedett le, hogy 1942-ben Baumgarten díjat kapott s csaknem minden jelentős magyar folyóiratnak munkatársa volt, hogy 1953-ban állami díjjal tüntették ki és titkára lett a Román Népköztársaság Írószövetségének, ezek az adatok csak a feledő emlékezet számára legyenek figyelmeztetők, s ne széljegyzetek írásai mellé. Kétségtelenül nyomot hagyott benne a kisvárosi élet, a természetközelség éppen úgy, mint a nagyváros, de ezeken a nyomokon nem tudnánk bejárni élete földrajzilag megnevezhető állomásait.

Útja, – a visszatekintőnek is, – sok meglepetést nyújt. Tudjuk azt, vajon, hogy európai mértékkel is egyik legjelentősebb expresszionista költőnk, tudjuk-e, hogy ami nálunk, határon innen, költői tartásban, világban megoszlott, szinte parciálisan egyénekbe szorult, nála együtt van, békés teljességben: természet és ember, falu és város, hagyomány és jövő, szabad és kötött forma, s műfajokban is a szókimondás minden lehető formája?

Ha expresszionizmust mondunk, ne gondoljunk szélsőséges, meglepő szókapcsolásokra, igék dübörgő menetére, csak a testvérét kereső, az elnyomottakért, útfélre esettekért kiáltó emberre, aki a nagyváros rettenetében érzi a kiáltó szó kényszerítő, követelő parancsát legerősebbnek.

Jaj, ez a roppant város ölü zajával
megfojtja bennem a messzi rétek vágyát,
hol a kemény szántó a barna barázdák felett
megáll és visszanez.

Érezhetünk ebben egyfajta romantikus elvagyódást az elhagyott és üdvözítő természet és vidék után, olyasmit, ami megvolt Tóth Árpádban és Szabó Lőrincben is. De Szemlér eredetisége és ereje éppen abban van, hogy sem a nagyváros nem tudta legyűrni, sem a vidék romantikája nem vált számára nosztalgikusan elérhetetlenné, hanem – különösen későbbi írásaiban – bölcsen helyére tette viláképeiben mind a kettőt. Expresszív hangja úgy és azért fontos, mert ezt a szintézist tolmácsolja.

Nála fölöslegessé válik az az elhatárolás, amit irodalmunk tett urbánusok és népiek közé. Szemlér költészetében, műveltségében ez a kettő egyet jelent. Nem fordul háttal a falunak kultúrája birtokában és nem néz göggel vagy a visszaszorítottság érzésével a polgár felé. De ugyanígy eggyé olvad szerelmi és politikai lírája. Egyik leg szebb verse, amit kislányához, Pannihoz írt, emelkedett hangú politikai verssé magasodik, s valóban „hét évszázad magyar költészetében” a helye. Kulturált és igényes író. Széles a világa és változatos a formakultúrája.

Henyéségen, lazaságon nem tudjuk rajta kapni. Erőteltjes, férfias hang jellemzi. Sehöl semmi bizonytalan kapkodás, elernyedés. Ha megfárad, magánosságának, elhagyatottságának indítékait keressük mögötte. De nem ez a jellemző rá, hanem a nyíltság, amivel megvallja. Idegenkedik mindentől, ha a természettel nem egyezik. Otthona a teljes világ, eszménye a teljes ember, ezért gyökerében érzi, amikor a teljes embert akarják megfosztani természetes valójától. Nincs ebben az életműben semmi affektáltság, irodalmiasság, modor. Ha a korai verseiben az ember csak mint elvont társ jelenik meg, vagy éppen a társatlan ember kiáltása a másik után, mára ez az Ember valóságos értékkel telítődik, és eltiprása vagy felemelkedése jelenti költészetének előjeleit is.

Mint ahogy regénye, az „Augusztustól augusztusig” az erdélyi magyar értelmiség útját jelzi, úgy jellemzi Szemlért az értelmiség magatartása. Úgyvéd volt, de nem restellte megfogalmazni, hogy együtt küszködik a nyomorgókkal és kihasználtakkal. Az idegenkedés, ami fiatalabb korát eltölti a civilizációval, nagyvárossal szemben, – oly jellemzően az európai kiábrándulással egyidőben – az később feloldódik s úgy érzi, hogy a nép felülkerekedhet elnyomóin, legyenek azok társadalmiak, vagy pusztá tárgyak, legyen az fasizmus vagy értelmetlen „holmi”. Amikor Erdélyben még ritka volt a politikai költő, Szemlér már akkor is vállalta, hogy akár tüntető passzivitással, akár a veszélyre figyelmeztető nyílt szóval, de nem menekül magányának óhajtott csendjébe, szép szavak játékához, bármilyen emigrációba. Társait keressük? Walt Whitmantól Jiří Wolkerig találkozhatunk velük. De szavának ízét szülőföldje adta. Az idő nem a feledésbe mossa, hanem felemeli s a kevesek ajándékával jutalmazza: az elkiáltott szó tisztán sokszoros visszhangjával.

*

Szabédi László három jelentős könyvének címe pontos útjelző életművéhez. „Ész és bűbáj” – írta tanulmányai elé. „Telehold” a verseinek jelképes összefoglalója s novellái közül is kiválaszt egyet címadónak: „Veér Anna alszik”. Fontossági rendben is így követik egymást, sőt így: alkatának megfelelően is. Mert Szabédi elsősorban: elmélkedő, ennek következtében tudós költő, poéta doctus, s mikor érzelmi és értelmi élethez, magatartásához magyarázatot keres, ok és okozatok összefüggését, akkor írja novelláit, csaknem valamennyit önéletrajzi előjellel.

A bukaresti Irodalmi Könyvkiadó most verseit és elbeszéléseit adta ki, Csehi Gyula gondos előszava kíséretében. Ellenőrizhetjük, amit elébb mondtunk. Szabédi egész életműve az ész és bűbáj között vergődő, értelmetlen végletek ellen harcban álló gondolkodóé. Nagy ambíciójú, nagylelkű ember, aki azonban a testét nehezen hurcolja szándékai után.

A szerelmem drágaköve
csillag, melynek köd az öve;
a ködön túl csillog fennen,
de pislákol azon innen –

– írta „Valóban s egészen” című versében, abban a negyedévenként megjelenő kitűnő lapban, a TERMÉS-ben, melynek egyik szerkesztője volt, melyben az erdélyi s hazai írók javával igyekezett az olvasót a „bűbáj” felől az „ész” felé terelni, s amelyről oly méltatlanul kevés szót hallunk, amikor elődeinkről beszélgetünk.

Szabédi László is elődünk volt, nemcsak kortársunk, aki most lenne hatvanegy éves, ha nem viszi el a halál, melynek annyi előre jelzését adta le már fiatalkori verseiben. Elődünk, példánk Szabédi az elfogulatlan igazságkeresésben, a kiszolgáltatottakért lázadó, kockázatot vállaló emberi tartásban. Nem teremtett művészi korszakot, nem vette körül senki másra nem emlékeztető művészi atmoszféra. Tanulmányaira is jobban felfigyeltünk, a negyvenes években, mint a költőre s prózáiróra. Könyvember, sokszor ülték meg nehéz súllyal irodalmi élményei. Erkölcsi érzéke is erősebb volt a tettekéhez képest. Minden gondolata ebből indult ki: szó és tett kölcsönösségéből. Azt szerette volna, hogy fedjék egymást, s az gyűrte le, ha nem egyeztek. „Óvatosan álmodunk a régi ágyakban, hogy ne ébredjünk a földön” – írta az örökségül kapott „alkotó szegénységről”, miközben az életet igényelte, a tettek igazát. S aztán nyelvtudós lett. 560 oldalnyi kéziratot hagyott hátra a magyar nyelv őstörténetéről. Mert a messzeségben még olybá tűnhetett, hogy fedik egymást a tettek és nyelvi jelek.

Sokat kimondott abból, amire a ma visszhangozza: így volt és van. Prózájában mindazzal a formai gyakorlattal élt, amit a maiak használnak fel, hogy átlépjék a következetes és könyörtelen idő kategóriáit, s hogy távoleső dolgokat egymáshoz közel láttathassanak, s hogy a lélek mélyét ne csak jelenségekben ábrázolják.

Furcsa paradoxonok ezek: prózája mondanivalójában tegnapi volt, formájában azonban modern. Verseiben mai, formáiban konzervatív. Az egyensúlyt tanulmányai-ban találta meg. Vajda János rokona, akkor is, ha késett, akkor is, ha előre látott. Legfeljebb kevesebb szenvedéllyel, de nagyobb tanultsággal. Lehet, hogy az lesz a sorsa, amit annyira magyarnak tudunk: magatartása, emberi értékei, erkölcsi tisztasága túlélik műveit. De ez is őt igazolja, aki a „jót még életében akarta tudni” – hogy saját szavaival jellemezzük, s a földön élve-téve a költészet, a nyelv másabb síkjában gondolkodott. Vagy mondjuk így: itt élte ki teljesen, ami teljességről ebben álmodott?

KUNCZ ALADÁR

Hitetlenkedve olvassuk Pomogáts Béla Kuncz Aladáról írt kismonográfiájának bibliográfiáját és hatalmas jegyzetanyagát: az derül ki belőle, hogy a sok részlettanulmány, alkalmi értekezés és esszé eddig még nem kerekedett teljes egészévé, voltaképpen Pomogáts könyve az első összefoglaló értékelés a *Fekete kolostor* írójáról. Így az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatban megjelent kiadványt nemcsak mint új irodalomtörténeti munkát értékelhetjük, hanem mint úttörő művet, amely nemcsak Kuncz Aladár életútjának ismertetésére vállalkozott, hanem – részben kényszerűségből – kibontja azt az irodalmi és társadalmi környezetet is, amelyből ez a regényes sorsú, voltaképp „egyregényes” író kiemelkedett, és megpróbálja megfejteti annak titkát is, hogyan alakult ki a Kuncz-legenda, amely él, és hat ma is.

A legendák oszlatásához bizonyos fokú „kegyetlenségre” is szükség van, és Pomogáts rendelkezik azzal az objektivitással, melynek segítségével helyre tudja tenni a műveket és alkotókat, és ki tudja alakítani közöttük a kellő értékrendet. Mindezt olyan könnyedséggel és eleganciával teszi, mintha nem is veritékes, kemény munkával szeszdedett jegyzetanyag feldolgozására vállalkozott volna és meglehetősen ködös terület megvilágítására, hanem újabb esszé megírására. Alighanem épp a *Jelenkor* olvasói ismerik és értékelik leginkább Pomogáts kötetlen, szép esszéstílusát, amellyel nagy hagyományokat folytat, nem méltatlan utódként. S ami igazán hitelessé teszi írását: az a szeretet, „együttérzés”, az anyagnak az a féltő, gondos rostálása, amely bizony nem mindig jellemzi irodalomtörténetírásunkat. Olyan eredmények ezek, melyek munkáját példaképp is állíthatják az Irodalomtörténeti Füzetek sorozat következő darabjai elé.

Pomogáts meggyőző érvekkel mutatja be könyve első részében, hányféle impulzus érte a pályája kezdetén álló fiatal író, hogyan szintetizálódott benne a kolozsvári kultúr- és tudományra és igaz hazafiságra ösztönző-nevelő ihletésével. Az Eötvös Kollégium hőskora ez, s az a nagy nemzedék bontogatja itt akkor szárnyait, amely később átforgatta az egész magyar szellemiséget. Kuncz szemlé-

letét ezen kívül Gyulai Pál harcos szigora, irodalomtörténeti alapossága és Riedl Frigyes mindent feldolgozni kész tag szellemisége alakította. Ennek a sokféle és meglehetősen szerteágazó hatásrendszernek első „próbája” irodalomtörténeti kísérlete Toldy Ferencről (1907), és a Thököly kor franciaországi kapcsolatainak rendszerezésére tett kísérlete, amely már az esszéforma első viilánása.

Mit hozott Kuncz Aladár számára a Nyugat és Ady szellemisége? Mindenekelőtt megismertette a leírt szó felelősségével, és ráébresztette, hogy az irodalomban is mindig keresni kell azokat az erővonalakat, csomópontokat, amelyek közül kirajzolódik a fejlődés íve. Pomogáts szemléletesen elemi Kuncz Aladár korai bírálatait, kis esszéit, amelyek annyiban illeszkedtek a Nyugat programjába, hogy a lap őseinek arcképeit vázolta fel bennük, vagy a kortársak között próbálta meghallani a rokon hangokat. Ezek az esszék méltó párjai a Nyugat nagyjainak tollából megjelent esszéknek, Kuncz Aladár azonban mégsem vált általuk a Nyugat „első” munkatársává. Pomogáts nem keresi ennek okait, rendkívül finom elemzéssel hozza azonban felszínre az egyéniséget színező és alakító elemeket, a világfiaskönnyedséget, fölényt, ami valószínűleg nemcsak „imponált” környezetének, hanem taszította is a puritánabbakat.

Ilyen vonatkozásban is „keserű” leckét jelenthetett számára a francia fogság, a Noirmoutier-i „fekete kolostorban” eltöltött szomorú esztendő, amelyek végeredményben mégis íróvá érlelték szenvedésükkkel, s azzal, hogy általuk ismerkedhetett meg az emberi valóság teljességével. Valószínűleg ezek az évek alakították ki Kuncz Aladárban azt a felelősség- és hivatástudatot, amellyel hazajövetele után az erdélyi magyar irodalom megszervezésén munkálkodott. Ezek az évek teljesítik ki benne az irodalomtörténészt, esszéistát, és – az embert is. Csak a „mű” nem akart elkészülni sehogyszem.

Pomogáts Béla részletesen, nagy anyagismerettel, alaposággal elemzi az újra induló erdélyi magyar irodalom „adottságait”, bemutatja az egymás mellett élő, egymással párbeszélő irányzatokat, amelyeket végül Kuncz Aladár hozott együvé az Erdélyi Helikonban. Talán nem ártott volna kissé részletesebben megvilágítania, milyen sokat tett ez a folyóirat a „hazai” irodalom kibontakoztatásáért is, milyen sokan kezdték itt pályájukat. A harmincas évek fordulóján a

Nyugat egyik előiskolája volt az Erdélyi Helikon, ahol Kuncz Aladár nagy hozzáértéssel, szeretettel és jó érzékeléssel végezte a szerkesztő korántsem könnyű munkáját. Alighanem valamennyi olvasó tanulsággal forgatja majd ezeket a lapokat, amelyek a magyar irodalom egyetemes történetének szerves és elválaszthatatlan részeit elemzik és mutatják be, s ugyanolyan hangulatos, hív képet adnak az erdélyi magyarság életéről és irodalmáról, mint Tamási Áron *A vadrózsa ága* egyik másik részletében.

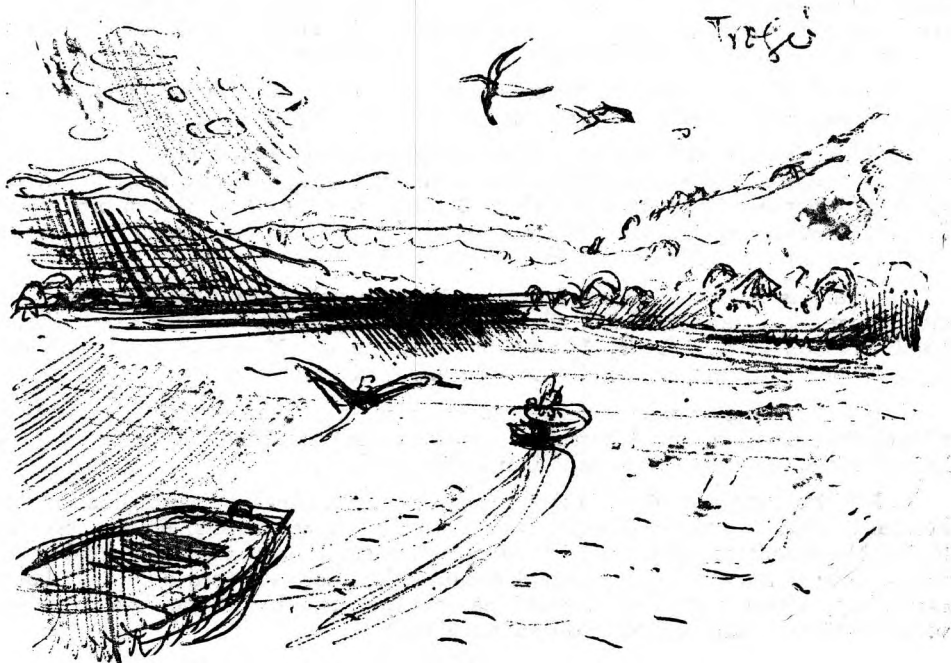
A *Fekete kolostor*-nak természetesen megvannak az előzményei, és Pomogáts ezekről is részletes méltatást ad. Csak becsülni lehet azt a szigorú következetességet, ahogy a korai, majd a későbbi novellákban kimutatja a szerző alakrajzának hiányosságait, majd a *Felleg a város felett* című regényről szólva nem hallgatja el ennek „kísérlet”-jellegét, a szerkesztés elnagyoltságát s a regény realizmusának oldódását a feleslegesen túlhalmozott naturalista részletekben. Mindez termé-

szetesen még érdekesebbé teszi a *Fekete kolostor* hibátlan tökéletességét, s részben megmagyarázza a Kuncz-legendát. Pomogáts alapos, minden apró szempontra kiterjedő elemzést ad a *Fekete kolostorról*, igen érdekesen és tanulságosan vizsgálja, hogyan követi benne az író az európai próza egyik jellegzetes és ekkortájt feltörő új vonulatát, de következetesen érzékelteti a regény eredetiségét, amelyet oly szép szavakkal méltatott évekkel később egyik lelkes olvasója, Alekszej Tolsztoj is.

A *Fekete kolostor* utóéltéről írt fejezet zárja Pomogáts Béla érdekes, eleven sodrású könyvét. Aki elolvassa, megismeri és megszereti Kuncz Aladárt, nem a legendák világfi hőseit, hanem a magyar irodalom ügyének lelkes, tehetséges munkását. Kései méltatása ilyesformán el is érte legfontosabb célját.

(Akadémiai kiadó)

RÓNAY LÁSZLÓ

VOX HUMANA

Vannak folyóiratok, amelyek a létezés természetes törvényei szerint élnek: rendszeresen megjelennek, igényeket elégítenek ki és igényeket szűnnek, s vannak, amelyek küldetést teljesítenek. Minden bizonnyal az utóbbiak közé tartozik a Csehszlovákiában megjelenő Irodalmi Szemle, mely 1968/8. számával ünnepelte fennállásának tízéves évfordulóját.

Az egyik értékelő cikk elégedetlen a lap címével, „szürkének” tartja, s ebben van is igazság, ez azonban nem csökkenti annak az áldozatos munkának a jelentőségét, amelyet a folyóirat egy évtized alatt végzett, s reméljük, még hosszú időn keresztül végezni fog. Az említett írás a „Vox humana” címet javasolja, azt a jelszót, erkölcsi és esztétikai elvet, amelyet Fábry Zoltán fogalmazott meg néhány évtizeddel ezelőtt, s mutatott fel újra és újra. Neve a harmincas években az antifasiszta publicisztika európai magaslatokra emelkedő ívét jelentette, olyan teljesítményt, amely folytatásra kötelez, s egyben éltető forrás is. Valóban, ahogy a csehszlovákiai magyar irodalom elképzelhetetlen Fábry Zoltán neve nélkül, az Irodalmi Szemle sem született volna meg az ő szellemi közreműködését, eligazító és helyére tevő ítéleteit figyelmen kívül hagyva.

1958-ban Fábry Zoltán bevezetőjével indult el a lap (akkor még kéthavonkénti megjelenéssel), s most is az ő köszöntője olvasható az első oldalon. Hogy miről volt szó, mi sem bizonyítja jobban e szavaknál: „öt perccel tizenkettő előtt kellett tenni valamit”. Ittlétet bizonyítani és felrázni, tudatosítani és öntudatosítani. Emberi hangon megszólalni Európának egy olyan pontján, ahol a nemzeti és politikai viszonylatok hálója bonyolult bogba szaladt össze. Úgy megszólalni, hogy abban a „kisebbségi sorson” kívül benne legyen a „csehszlovákiai szocialista népközösség” vállalása, s a népek hazájába való beletartozás, az internacionalizmus igénye is.

A bevezető után is Fábry cikk olvasható: az előző számban megkezdett hosszabb írás befejező része, amelynek útja a mostani megjelenésig maga is történelem már.

Múlt és jelen – ez lehetne a jubileumi szám mottója. S ki hinné, milyen gazdag múlttal – sajnos, egészséges fejlődésében többször is megakasztott múlttal – rendelkezik a csehszlovákiai magyar irodalom. Betiltott és rövid életű háború előtti folyóiratokról van szó, mint az *Út*, a Barta Lajos szerkesztette *Új Szó* vagy a *Magyar Írás*, amelyek címlapját facsimilében közli az Irodalmi Szemle.

A máig is hatékony múltat jelenti az, hogy a valamikor Csehszlovákiában élő első nemzedék, a sarlósok azóta elszármazott alakjait is munkatársaiknak tudhatják, köztük Balogh Edgárt, Győry Dezsőt, Szalatnai Rezsőt. Nyomdokaikon és támogatásukkal nőtt fel a mai nemzedék, amely a lapot irányítja, szervezi.

Az ünnepi szám vonzó realitás-érzéssel nem feledkezik benne az elégedettség állapotában. Közelálló munkatársak és kívülről szemlélők közölnek hasznos tanácsokat az írások színvonaláról és technikai kérdésekről.

„Mi itt a legjobb esetben is még mindig csak a Kazinczy-féle irodalomszervezés korszakát éljük” – vallja Koncsol László, s ez a helyzet további erőfeszítésre ösztönöz. Megállapítása szerint időtálló alkotások eddig a lírában és a novellában születtek. Többen foglalkoznak a fiatalok fórumával. A szerkesztőség álláspontjából ki derül, hogy a mérce időnkénti leszállítása nem igénytelenségből vagy szerkesztői tévedésből történt, hanem kényszerítő anyagihiányból.

Az Irodalmi Szemle a már említett koncepcióból következően sosem pusztán a csehszlovákiai magyar írók folyóirata kívánt lenni, hanem közvetítő a cseh és szlovák nemzeti kultúrák felé, s egyben a világirodalom új jelenségeinek érzékeny befogadója. A cseh és szlovák fordítások közlésével jelentős érdemeket szerzett az egyetemes magyar fordítás-irodalomban, mert gyorsabban reagált a mostanában felfedezett vagy újrafelfedezett alkotásokra. Ezeken kívül megszólaltatta a mai lengyel (Różewicz), szlovjet (Vozneszenszkij és Szolzsenyicin), román és német irodalom legérdekesebb képviselőit. A névsor láttán megszívlelendő talán Gál István észrevétele, hogy az átfedések elkerülése céljából a Nagyvilággal esetleg létrejövő kooperáció értékes oldalakat szabadítana fel az eredeti magyar művek számára.

Egységes vélemény szerint az elméleti jellegű írásokkal, szociológiákkal, vitanyagokkal kapcsolatban merülhet fel a legtöbb ellenvélemény. Ugyancsak fájdalmas, s nem is titkolt hiányosság a kritikák értékelési szempontjainak és maguknak a kritikák színvonalának az ingadozása. Az Irodalmi Szemle kritikushiánnyal küzd (s talán ha a hazai folyóiratok egy részét nézzük, nem is áll egyedül ezzel a gonddal). Azt talán felesleges bizonygatni, hogy ez milyen következményekkel jár, bár az irodalmi életben mindig voltak olyanok, akik hajlandók voltak a kritika szerepét csökkenteni, befolyásolni, sőt semmisnek nyilvánítani. Öröndetes, hogy a jó kritika iránti igény a csehszlovákiai magyar írók részéről vetődik fel, bár elismerik, hogy Fábry tevékenységének folytatására megnyugtatóan még senki sem vállalkozhatna. Azok a kritikusok, akik felnőhetnek a feladathoz, ígéretes indulás után hallgatnak (Rác Olivér). Pedig ezt mind az olvasók, mind az írók megsínylik. Az olvasók úgy, hogy orientációjukat az esetlegesség, a véletlenre számító avagy a divatnak, a felszínes jónak behódoló ízlés irányítja, az írók pedig úgy, hogy szakértő vélemény nélkül légüres térben kénytelenek dolgozni. Nem jön létre az irodalom józan önismertete.

A kritikai rovat problémáinak enyhítésében feltétlenül számottevő szerepet játszhatnak a hazai folyóiratok kritikái, könyvismertetései, mint ahogy ennek az utóbbi időben tanúi is vagyunk. A hazai kritikák segíthetnek abban, hogy a magyar irodalom egészén belül vizsgálhassuk a külföldi magyar irodalom jelenségeit, alkotásait és alkotóit, amint részükről az igény már hosszabb ideje fennáll aziránt, hogy műveik ne egy tájjellegű irodalom termékeiként, hanem az egyetemes magyar irodalom részeiként nyerjék el helyüket. Ez az egyszerre kívülről és belülről szemlélés kettős következménnyel jár. Egyrészt lehetővé teszi objektívabb ítélet létrejöttét, másrészt „magasabbra emeli a mércét”, serkentő követelményeket támaszt az írókkal szemben.

Az egyik hozzászólásban hangzik el, hogy az Irodalmi Szemle tulajdonképpen három, egymástól elütő folyóirat szerepét tölti be: szépirodalmi, történelmi-irodalomtörténeti és művészeti anyagot közöl. A feladatok differenciálása és megosztása ugyancsak hozzájárulhatna a terjedelem egy részének felszabadításához, bár ha azt nézzük, hogy az utóbbi években hazai folyóirataink is a szűk, belterjes szerkesztés fellazítására törekedtek, a csak irodalmi vonatkozású anyag mellett közéleti-társadalmi jelenségek friss feldolgozását is közzélték, akkor ezt a gondot nem is kell súlyosnak tartanunk. Ez persze nem zárja ki újabb szakfolyóiratok létrehozásának jogos igényét.

Az ünnepi szám cikket közöl *A csehszlovákiai magyar néprajzi kutatás feladatairól* Kósa László tollából, aki a tudománytörténeti áttekintés mellett rokonszenves tárgyilagossággal jelöli ki a soronkövetkező tennivalókat, feltárva az eddig kiaknázatlan gazdag kutatási területeket. A tanulmányok között feltétlenül meg kell említeni egy fontos cikket, Püspöki Nagy Péter munkáját, amely a felső-szemerédi rovás- emlék megfejtését tartalmazza. Az értékes emlék a lévőai járás falujának 1482-ben épült katolikus templomában az egyik kőgerendán található, s megfejtése a következő: „1482 KÚRAKÓ JÁNOS MESTER”. Azon kívül, hogy a magyar rovásírás legrégibb hiteles emléke, jelentőségét az is növeli, hogy felfedezésével egy új szemlélet jöhet létre, miszerint a rovásírás nemcsak a székelyek tudománya volt, hanem az egész magyarság kulturális hagyatékának tekinthető, amely két helyen, a Székelyföldön és a Duna-medencében fejlődött tovább.

Egy folyóirat képletes szellemi arculatán kívül rendelkezik egy sokkal szembe-tűnőbb arculattal, a címoldallal, borítóval, de beletartozik ebbe a közölt grafikai- és képanyag is. Néhány éve tanúi vagyunk annak, hogy a hazai folyóiratok köntöse örvendően megújul, korszerűsödik. Az Irodalmi Szemle ebben a vonatkozásban úttörő munkát végzett, hiszen az itthoni folyóiratokat megelőzve mert kísérletezni. Modern képanyagot és jól érvényesülő fametszeteket egyaránt közöl a címoldalon, s a címet változtatatosan csúsztatják el különféle módon, a képeknek megfelelően. A borító belső oldalán a három-három lapfelület kitöltése képekkel inkább praktikus, gazdaságos megoldásnak tűnik, mintsem esztétikailag hatásosnak. Külön érdekessége a lapnak, hogy művészi igényű fotókat is szívesen vállalnak, ami hozzájárul a megszokott folyóiratbelső fellátásához, változatosabbá, oldottabbá komponálásához. A színes nyomást és oldalakat már régóta nagy gyakorisággal alkalmazzák, amely azért is figyelemre méltó, mert ilyenfajta kísérletek a hazai folyóiratokban csak újabban jelentek meg.

Tíz év egy folyóirat életében már nem kis idő; a lapnak olvasótáborát, az íróknak biztonságos és állandó fórumot jelent: az alkotó munka egyik alapfeltételét. S a tíz év jelenti azt is, hogy az Irodalmi Szemle túl van a kezdeti, inkább áldozat-vállalásban bővelkedő szakaszon, túl a veszélyes gyermekbetegségek korszakán, s következnek a nagykorúság évei.

Dobos László:

FÖLDÖNFUTÓK

Dobos László nemzedékének két legnagyobb élménye a II. világháború és a csehszlovákiai magyarság 1945–48 közötti kiszolgáltatottsága. Olyan két kegyetlen emlék, amely egyéniségformáló-bénító erővel öröködik az azt megszenvedettek minden pillanatán. Az igazságtalanságot, a megcsalatottságot az ember mindaddig nem feledheti, amíg az megismétlődhetik – ez Dobos László első regényének, a *Messze voltak a csillagoknak* (1963) legtömörebb mondanója. Ács Kálmánt a fia kezében felrobbanó gránát vezeti a nagy nyárfa alá, a múltba, a borzalmas emlékekhez. Élete legnehezebb napját is itt töltötte. A háború idején többszáz kilométernyi gyaloglás után, ötven méternyire a határtól, itt várta az alkonyatot, hogy hazaszökhessen. Akkor kinjában átgondolta egész addigi életét, most az újabb fájdalomtól gyötörve arra a legszörnyűbb napra emlékezik. Az idősíkok egymásra tolnak, egyik keserű emlék a másikat idézi. A főhős monológja kétszeres emlékezésből rakódik össze, a sötét színek közé csak azért lopózik be olykor egy-egy más – nem háborús – emlékkörből felcsillanó kép, hogy még erősebb legyen a fájdalom, még jobban szembetűnjék a háborúba parancsolt emberek kiszolgáltatottsága, tehetetlensége. A kisember örö-

kös áldozat itt, a félelem és az óhség szabja meg cselekedetét.

A csehszlovákiai magyarságra a háború befejeztével a hazátlanság szakadt. Ezt a kort idézi meg Dobos László címében is oly kifejező regénye, a *Földönfutók*. Témában, módszerben, sőt mondanivalóban is közel áll egymáshoz a két mű. A *Földönfutókban* is az emlékezés szabad asszociációiból bomlik ki a rendkívül gazdag cselekmény. Az emlékezés oka egy kicsit itt is a véletlen, mégis motiváltabb, nem annyira esetleges, mint a *Messze voltak a csillagokban*. Gyerekek ugrálnak a folyóba. Az egyik szerencsétlenül esik, vállát töri. Fialatos arcú, őszes hajú férfi menti ki. Az írónak úgy tűnik, mintha látta volna valaha ezt az embert. Vallatóra fogja emlékezetét, keresi ezt a különös arcot. Serdülőkorába, a háború utáni évekre érkezik tünődő keresése, abba az időbe, amikor „Nyelvük szerint különválasztják az embereket jókra és rosszakra, győztesekre és legyőzöttekre... Aki anyanyelvén szól, az bünyös, azt ütni és gyűlölni kell.” S a tizenöt-éves gyerekek Magyarországra próbálnak szökni, azt remélvén, hogy ott majd nem kell a felszabadultság érzését a hamuba írniuk. Tiszta gyermeki logikájuk azonban megcsalatkozik, mert Magyarországon is aggasztó helyzetük lesz, itt sem találhatnak otthonra. „Megtűrtek és megaláztak vagyunk mindkét oldalon. Itt is, ott is.” Ráadásul a határon elfogják őket. Az író emlékeztet az akkori határőrben véli felismerni a mostani

keserű arcú életmentőt, a repülőt. Ezért ismerkedik meg vele. Nehezen induló beszélgetésük során feltárulkozik előttünk életük háború utáni szakasza, az ő sorsukba fonódva pedig az egész határmenti hontalan magyarság helyzete. Töredékesen, mozaikszerűen rakódnak össze az emlékképek. A két főszereplő, a repülős és az író, ellentétes irányból indult. Egyikük a hatalom embereként kezdte, a másik pedig hontalan magyar volt. Szándékaik és eredménytelenségeik hasonlósága azonban döbbenetes. Az emberi méltóság igényével indultak, de a történelem és egyéni életük buktatói kegyetlenül megcsúfolták őket. Más volt az alaphelyzetük, így a bodrogi táj más-más emlékeket idéz bennük. A repülős nem itt született, számára idegen volt az itteni nép gyötrődése. Emlékei ezért is jönnek túlságosan a magánéletéből. Itt kezdődött balszerencsés szerelme, ebben a korban kapta azokat a lelki sérüléseket, amelyek öngyilkossági kísérlethez vezettek, és amelyek szimbólumszerű emlékét máig hordozza. A repülős azonban képtelen elmesélni végső összeroppanását. Az író elfoglalja az ő helyét is. Sorsát továbbgondolva, az értelmetlen pusztulás ellen tiltakozva azt próbálja feltárni, hogyan juthatott el a repülős az öngyilkosság megkísérléséig. Bár a kor valóságos buktatóiból építi fel a tragédiához vezető lépcsőket, mégis úgy érzem, hogy a repülős egyébként sem hibátlan jellemrajza itt törést szenved. Mert az író egyedül próbálja megfejtetni a katasztrófához vezető út rejtelmait, valamiféle misztikus-romantikus – legalábbis nem elég világos – azonosulással. A repülős túlságosan sok helyet foglal el a regényben anélkül, hogy alakja jelentőssé növekednék, vagy sorsának jelentése az íróhoz foghatóan világos lenne. Mellekszereplővé válik, pedig a regény struktúrája szerint párhuzamos főszereplő akar lenni. Szerelmének története érdekes, a magánéletében tanulságos is, de részletes boncolgatása itt fölöslegesnek tűnik, mert távolodik a regény alapvető kérdéseitől. Hogyan vélekedik a hatalom embere, a repülős illetve a határőr a földönfutók kiszolgáltatottságáról? Az egyik legizgalmasabb kérdés ez. Kár, hogy érdemlegesen mindvégig válasz nélkül marad. Így pedig a repülős egész ténykedése az író-szereplő emlékezésének indítékává zsugorodik, holott szándéka szerint jóval több ennél.

Az író sorsának rajza a vele kapcsolatba kerülő emberekével együtt eleven és meggyőző, érdekes és elgondolkodtató. Erződik, hogy Dobos László itt van igazán otthon. Élővé varázsolja a történelmet, a múltat. A színes cselekmény sok-sok szála egy irányba mozdítja tekintetünket: bárhonnt figyelünk, mindig a kisebbségi magyarok háború utáni életének legnehezebb kérdései tárulnak elénk. A földönfutókat rendkívül szemléletesen, néhány sorban is feledhetetlenül állítja elénk az író: „Tehetetlenek. Képtelenek mozdítani a sorsukon: megrekedt bennük az élet. Gondolataik mozgási tere ijesztően kicsiny, mint ha kacska kezű, törpe emberek fenyegetnék a magas téli eget. Megaláztattak. Gyengeségük taszító. A férfiak isznak, az asszonyok rémülten lesik amazok zavaros tekintetét. Kibulátuk magyarázkodás és félelem egyszerűre.”

Ilyen körülmények között mit tehet az életrevágó fiatal ember? Örökké menekül. Hontalanul bújkál az országhatár két oldalán. Keresi a hazát. Fájdalmasan kalandos útjába sorsverte emberek tragédiáinak láncolata kerül. Emlékeit, élményeit idézve róluk beszél, hiszen az ő tehetetlen vergődésük volt a legmegrázóbb élménye. S ezek a sokszor csak sóhajtásnyi időre felvillanó arcok – az öreg Bereitől a dohánycsempésszé dehumanizálódott zenészig – kettétört életek vonzószói. Másoknak a nevüket is csak haláluk után tudjuk meg. Addig csak névtelenek voltak az éhalál elől menekülők seregében. Az emberek egyik csoportját elpusztítja a történelem könyörtelen gépezete, más részüket farkassá teszi, de mindannyian tehetetlenek, Pallai sorsa éppoly reménytelen, mint a többieké.

A repülős főbűne talán az volt, hogy nem tudott ellenállni. Az író-szereplőt ellenállóként alázta meg a történelem. Évekig bújdosott az emberibb életért, végül az ő számára sincs kiút: a törvény oldalán, lesütött szemmel ő is részt vesz a kitelepítésekben.

Egy emberibb világból emlékezve idézi Dobos László mindkét regénye a közelmúlt történelmét. Az embertelenséget mutatja föl, hogy örökre elmúlttá tegye. Megidézi, hogy legyőzze, föllevenít, hogy örökre elpusztítsa.

GÖRÖMBEI ANDRÁS

TÉRISZONY

A költő a csehszlovákiai magyar irodalom fiatal generációjához tartozik, s első kötetét publikálja. A kötet négy ciklusa (*Noé dala*, *Purgatórium*, *Boldog földrengés*, *Főtárgyalás*) alig negyven verset tartalmaz, de éles képet ad egy ellentmondások között hányódó, tehetséges költő indulásáról.

Derű és keserűség, vakmerőség és öngúny, kutató szenvedély és megtorpanások ellentétei adják a kötet feszítő energiáját. „Íme az én jegenyém, szólsz, az én asszonyaim, az én csillagaim, az én egem, ... az én kinyomott szemem, ... dörgő bombázóim, ragyogó elmém, hűségem, elvem, golgotám!...” – írja *Az éj* c. versben.

Szétnézni a világban emberi igény, megérteni kötelesség, vállalni és tenni érte becsületbeli ügy. Zs. Nagy a megnyugtató válaszlás után kutat, folyton megbillenő egyensúlyi helyzetben, már-már állandósult bizzar pozitúrában. A szép és a csúnya, a magasztos és az alpári, a fenséges és az alávaló meghökkentő váratlansággal csapódik egymás mellé. Így jut el a groteszk ábrázolásaihoz, mint például az *Itt szikkadok* című vers záró-soraiban: „Földről nézem mint / az istenek / Alulról látom, / mint az ördögök, / e fogfájdítóan huzatos / skizofréniás világot.”

A groteszk maga is túlzásra épül. Aránytalanul megnőnek az egymással szembenálló tartalmak, és folytonos átcsapással elfedik, összegyűrik a tiszta képet. Ez nem jelenti azt, hogy a groteszk igazsága kétes értékű. Inkább a teljesebb igazság felé vezető lépcsőfoknak tekinthetjük. De kérdés, hogy ebben a helyzetben a szembenálló tartalmak között az író megtalálja-e azt az egyensúlyt, amely a valóságra utalásnak elengedhetetlen feltétele. Zs. Nagy Lajos versei – kevés kivétellel –, a groteszk körébe tartoznak, izgatóak, meghökkentőek, és keserűek. „Kifelé” beszél, és nem bezárkózó. Közvetlen válaszást igényel.

Eszközeit is úgy válogatja meg, hogy minél egyértelműbben érje el ezt a hatást. Állásfoglalása azért bizonytalankodik el olykor, mert a kifejezendő gondolatnak vázlatát adja, s a meghökkentéssel túli mélyebb kifej-

téssel adós marad. Igaz, hogy versépítő elvei nem a részletes, pontról-pontra kidolgozás telé mutatnak, hanem a belső zaklatottságot nagyvonalúan, határozott vonásokkal ábrázolja. Ez a módszer nagy biztonságot és önfegyelműző készséget kíván. A felsorolások egymás mellé vágott képek akkor bomlanak meg, amikor az ellenőrzés is bizonytalanabbá válik. Ekkor lendülete, hevessege viszi tovább, amely megelőzi az értelem iramát. A mozgalmi zsargon sűrűn előforduló, ironikus céllal beépített szavai dekoratív díszekké válnak (*Beszámoló*). A fölünyes gúnynyal ábrázolt köznapiság bírálata egysíkúvá lesz (*Ajánlat*), vagy a lázadást és az igényességet célzó dac csak dac marad (*Almatlanul*). Mindez a költő sajátos alkotásmódjából következik, és fölveti a gondolati-formai tisztázás követelményét.

Eddig inkább a költő indulati alkatáról, és az abból eredő sajátosságokról volt szó. Feltétlenül meg kell említeni azonban nyugodtabb, csendesebb hangulatait is, amelyek a lázas mozgás, zaklatott szertelenség helyett inkább a megállapodottabb töprengést eredményezik (*A kert*, *Halkan szípig*, *Tériszony*). Általában van a kötetnek egy olyan vonala, amely azt mutatja, hogy a négy cikluson keresztülvonuló érzéstartalom árnyalódik, s az ellenszegülés odavágott mondatai kiegészülnek az önvizsgálatot is magukban foglaló szemlélettel. A költő persze nem felejtethi el eddigi vívódásait, sejtjeiben, s a külvilágban is megvannak azok emlékei. Mégis míg a rövidebb szabadsorú versekben az ellentétet epigrammaszerűen élezte ki és fejezte be a gondolatot, itt több oldalról közelíti meg. Ha leszámol a világgal, ha ítéletet mond róla, önmagát is meg kell ítélnie.

Végző következtetése az, hogy a valahol ott reszkető boldogságot, amelyet nem lehet bezárni és alrekeszteni, el kell érni, és meg kell övni ellenségeitől: a hitetlenektől és a kisajátítottoktól... Mert „A kivert ablakból messzire látni / A huszonkilencedik csillagrendszer közepén, / Egyelőre még láthatatlanul, / De konkrétan és letagadhatatlanul / ott reszket valahol / a boldogság...” (*Huszonkilenc*).

(Tatran, Bratislava)

TÓTH KÁROLY

A MŰFORDÍTÁS ,,TANKÖNYVE“

Szabó Ede: *A műfordítás*

Holott kis nép, kis nyelvtérület vagyunk, holott a magyar olvasók nagy része képtelen lenne megismerni a világirodalmat nélküle, holott igen tisztos múltra tekinthet vissza, s ma is kiváló teljesítmények öregbítik jóhírét, holott..., de abbahagyom a soha nem eleget ismételt közhelyek sorolását, s inkább azt írom le, amit ez a sok „holott” mégis megenged, tehát: műfordításunk dolga változatlanul kissé furcsán áll. Az irodalompolitika, a kritika, az oktatásügy, az irodalmi közvélemény (ha nálunk egyáltalán van ilyen) s az olvasók szemléletében egyaránt.

Példákat? Egy gyakorló műfordító számára kínos, mert önreklámnak tűnhetik a tételes panasz-lista. De mit hall mondjuk egy középiskolai diák a műfordításról (sőt egy főiskolás vagy egyetemi hallgató), s mit tanít róla egy középiskolai tanár? Akkor is, amikor Janus Pannoniusszal, Baudelaire-rel vagy Majakovszkijjal foglalkoznak például. Hány szerkesztő véli fontosnak, hogy kritikusi a fordításról is ejtsenek néhány szót egy-egy bírálatukban? Kinek jut eszébe az olvasók közül (s többnyire nem a maguk hibájából), hogy Hemingway vagy Gorkij végül is nem magyarul írt?

Ezek miatt s még sok egyéb miatt fogadtam akkora örömmel Szabó Ede könyvét. Nyilván jóval nagyobb örömmel mint a kiadó, melyet meg kell ugyan dicsérni vállalkozásért, de némi szomorúsággal, hogy bátorságából (irodalompolitika? kiadói politika? gazdasági megfontolások?) mindössze 2500 példányra futotta. Szabó Ede műve ugyanis – elnézést az előzetes summázásért – kitűnő eszköz (lenne) az egészségtelen szemlélet megváltoztatására.

A könyv jellemzésére szeretném mindjárt műfaji meghatározását adni. Hivatalosan bizonyára monográfiának mondatik, én sokkal szívesebben nevezném tankönyvnek. Méghozzá úgy tankönyvnek, ahogyan a tankönyveket én képzelem – s néha látom is. Okosnak, az írójuk nagy anyagából való kisebb anyagnak, mely mégis mindent tartalmaz; erősen didaktikusnak, de hogy ezt ne vegyem észre; színesnek, olvasmányosnak, világosnak, szépen megírtnak. Olyannak, ami vonzza az

embert, nem riasztja; ami nem kényszerít fölösleges szellemi erőfeszítésre eszközeivel és módszerével; lehetővé teszi, hogy energiám az ismeretanyag befogadására használódjék. ne kibogozására. Nos, így hívom én Szabó Ede könyvét tankönyvnek.

Negyedfélszáz lap az egész, de valamiképpen minden benne van: a műfordítás elméletének problémáitól a műfordítás történetéig. Tanulságos már szerkezeti fölépítése is. Az *Előszó* – túlzott szerénységgel – az író célját fogalmazza meg, mely: „... nem a tudományos rendszerezés, nem is a műfordítás történetének vagy elméletének feldolgozása...” „S nem is a szakmabeliekre, a műfordítókra gondoltam írás közben; nekik valószínűleg nem sok újat mondhat munkám... Egyszerűen: az olvasókkal igyekszem megismertetni, megkedveltetni a műfordítást...” Sietek hozzátenni: a könyv ennél sokkal több, s még azt is – ha egyáltalában nyilatkozhatom a műfordítók nevében –: nekem igenis sok újat mondott.

A *Bevezetés* remekül tömörített fölvetése a problémának, vázolása a kezdeteknek, s műfordításunk fő törekvéseinek megjelölése. Itt különösen megszívlelendő az a megállapítása. hogy: „Európa többé nem a világ közepe (vajon az volt-e valaha is) – ezt tudomásul kell vennünk s azt is, hogy a miénknél ősbibb távoli kultúrák is jogosan követelhetik egyenrangúságukat.”

A *Mesterség – művészet* című rész első fejezete *Fordítás vagy fordítás?* címmel a versfordítás, második fejezete *Kötöttség vagy kötetlenség?* címmel a széppróza kérdéseit vizsgálja. A *Műfordítás – világirodalom* című második rész két fejezete végül a magyar műfordítás történetét adja.

A legizgalmasabb számomra az első rész, feltehetően azért, mert Szabó Ede itt úgy beszél a műfordítás rejtelmeiről, mint saját kalandjairól. Belülről nézi, érthető módon, hiszen kitűnő műfordító maga is, versben, prózában egyként.

Minden tételét imponálóan gazdag példanyaggal dokumentálja, s a különféle nézetek s variációk között nagy biztonsággal választ, ítél és indokol, akár a formahűségről, akár a nyersfordításról, a nyelvtudásról, az egyenrangúságról vagy bármiről van szó.

Az *Iránytű a szemben* című alfejezetnek (most veszem észre, hogy a magyar nyelv milyen szegény a könyvek formai beosztásának jelölésében) szerintem *legalább* középiskolai tankönyvben lenne a helye. Még példa-

tára is alig igényelne változtatást. Ugyancsak kiválóan tanulságos a *Sohamár és sohasem* című alfejezet is, melyben Goethe a *Vándor esti dala* és Poe *A holló* című versének fordításait elemezve a műfordítás legmélyebb titkairól nyilatkozik, s igazolja egyúttal rendkívüli beleérző képességét.

„Prózát fordítani biztosan egyszerűbb, mint verset – véli a közhiedelem” – ezzel kezdődik a szépprózai fordításról szóló *Kötöttség vagy kötetlenség* című fejezet, amely talán még a versfordítást tárgyalónál is inkább hézagpótló. Mert valóban: a prózafordítónak aztán végképp kevés a becsülete. Szabó Ede itt is remek didaktikai érzékkel közelít a problémákhoz, s bontja ki őket lépésről lépésre. Mindenekelőtt a „kötetlenségről” bizonyítja be, hogy az nem is annyira kötetlenség, legfeljebb más kötöttség, mint a versé, de épp annyira fontos. Aztán a „szó hatalmá”-val foglalkozik, ugyancsak példák seregét idézve, majd a mondatszerkesztéssel s a műfordítói tehetség követelményeivel. Szeretném kiemelni a *Nagyregény – kisregény* két alfejezetét. Már csak azért is, mert ebben a legvilágosabb a könyv egy további erénye: az, hogy Szabó Ede a műfordítás elméletén és történetén túl mennyi mindent ad az olvasónak. Itt például a kisregény-nagyregény tiszta fogalmi meghatározásait vagy ennek a résznek a végén a novella, dráma ismérveit s később a magyar műfordítás történetével valamiféle „egyszempontú dióhéj-irodalomtörténet”, – ahogy maga mondja.

Talán kevésbé látványos a *Műfordítás – világirodalom* című rész. Szabó Ede bő tárgyi tudása, anyagismerete, szerkesztőképessége és pedagógiai érzéke viszont a könyvnek ebben a felében a legnyilvánvalóbb. Nagy lépésekkel, de semmi fontosat, lényegeset el nem kerülve vezet végig műfordítás-történetünkön a kezdetektől a máig, s tesz közben helyére mindenkit és mindent, oszlat el makacs közhiedelmeket (mint pl. a Károli Gáspár-féle bibliafordításhoz kapcsolódókat), emel ki és fényesít meg elhomályosult neveket (pl. Baróti Szabó Dávid, Virág Benedek, Zempléni Árpád).

Egyetlen megállapításának kell itt csupán ellentmondanom. Rilke *Aldozat* című versének a Radnóti-féle fordításáról azt mondja:

„Íme egy Rilke-vers – nem is a legjelentősebb, nem is a legszebb Rilke-versek közül való, de Radnóti fordításában azzá vált.” Alig hinném. Szerintem Radnóti fordítása halványabb az eredeténél. A „mert te vársz ma rám” mennyivel lazább, töredezettebb és szűkebb értelmű az „und du wartest nur”-nál, a második strófa végén a „steht” jelenideje mennyivel távlatosabb a „bujdokolt”-nál, s az utolsó sorokban a félrefogást súroló: „will ich nach dir nennen am Altare” „rólad kap nevet, az oltár épül”. Tévedés ne essék: nagyszerű műfordítónak tartom Radnótit, legfeljebb éppen ennek a fordításának idézésével és értékelésével nem tudok egyetérteni.

S ha még hibát keresnék, megemlíteném (noha érdekelt vagyok), hogy Faust-fordításaink ugyancsak megérdemelték volna néhány szót, Sárközi fordításán túl is. Az aligha lehet rá ellenérv, hogy az élő műfordítókról kevés szó esik, mert hát Devecseri Homéroszról – megérdemelten – van mondanivalója jócskán Szabó Edének.

Úgy érzem továbbá, hogy – bár érdekesen írja meg – kicsit túl részletezi bibliafordításaink történetét.

Nem osztom véleményét abban sem, hogy Szabó Lőrinc Jammes-fordításairól fenntartással szól. Szerintem Szabó Lőrinc alighanem a legjobb Jammes-fordítónk. A francia költő raffináltan művészi sutaságát, bűbajos kölyök-kutya-esetlenségét nagyon tudatosan rimelési pongyolaságait Szabó Lőrinc nagyszerűen tolmácsolja.

Ezek az apró ellenvetések, melyeket ugyan gyarapíthatnék még, de semmiesetre sem fontosabbakkal, nem kisebbítik a tanulmány értékét, rangját.

Szabó Ede – szerényen – ezt írja a könyv utolsó sorában: „Ami ígértem: a műfordítás szépségeinek és buktatóinak, értékének és szerepének ismertetését – remélem, sikerült többé-kevésbé beváltanom.” Szeretném írásban megnyugtatni, s talán nemcsak a magam nevében: vállalását sokszorosán s gazdagon teljesítette. Most már csak az van hátra, hogy könyvét minél többen el is olvassák. A maguk érdekében!

(Gondolat)

CSORBA GYÖZÖ

FORDÍTÁS KÖZBEN

Rónay György húsz – az elmúlt esztendőben írott – világirodalmi tárgyú tanulmányát tartalmazza ez a 420 oldalas kötet, amely a Magvető kiadó „Elvek és utak” sorozatában látott napvilágot.

Nem érdektelen talán, ha egy kis kimutatást készítünk a kötet anyagáról: tíz esszé régebbi korokkal, régebbi alkotókkal foglalkozik (XVI–XIX. század), a másik tíz a modern világirodalom jelenségeivel és mestereivel, Franz Kafkától Pierre Jean Jouve-on át Heinrich Böllig. Tizenhárom esszé francia írókról szól, öt németekről és osztrákokról, egy az amerikai regény- és drámaíróról: Thornton Wilderről, egy pedig az olasz líra great old man-jéről: Ungarettiről.

Ebből a kis statisztikából az tűnik ki, hogy Rónay egyaránt otthon van a reneszánsz, barokk, rokokó, klasszicista és romantikus irodalmi korszakokban (erről ad tanúbizonyságot a kötet első tíz darabja), de nem kevésbé kitűnő ismerője a XX. század szellemi áramatainak és prominens írástudóinak (ezt pedig a második tíz esszé árulja el). De vizsgáljuk tovább a kötet tartalomjegyzékét: esszéi kétharmad részét a francia irodalomnak szenteli Rónay (szívéhez nyilvánvalóan az az irodalom áll a legközelebb, amely Villont, Baudelaire-t, Péguy-t, Claudel-t és Saint-Exupéryt adta az emberiségnek), de verzátusa a német irodalomnak is, – az angolszász, spanyol, szláv és skandináv irodalmak viszont jobbra kívül esnek érdeklődési körén.

A kötet nyitánya egy nagyon tanulságos és élvezetes tanulmány Du Bellay-ról. Rónay nem híve a „new criticism”-nek; ő nem csupán a szövegekbe temetkezik bele (close reading): felidézi – mégpedig szuggesztív módon – a kort is (jelen esetben az érett reneszánsznak a barokkba való áthajlását), és Joachim Du Bellay élete igen fontos szakaszának színterét: a pápák, a pápaválasztások Rómáját, de ugyanakkor a misera plebs és a prostituáltak, a „cortegianá”-k Rómáját is. E milióbe állítja bele a „Megszentelt dombo” szerzőjét, aki szemmel láthatóan Rónay kedves poétái közé tartozik. Ez a rokonszenv azonban nem gátolja meg őt abban, hogy csípős, „deheroizáló” észrevételeket tegyen Du Bellay egyéniségének gyengeségeiről, pályájának vargabetűiről. Du Bellay korábban pet-

rarkista volt, majd hirtelenül antipetrarkista lett: a költőt ez „a legkevésbé sem zavarja. Egyébként sem lesz soha probléma számára, hogy holnap éppen az ellenkezőjét csinálja annak, amit ma hirdet... Aztán még tájékozott is: éberen figyel, mi történik az irodalomban, és tudja, hogy az olaszoknál most az antipetrarkizmus járja...” Idáig jutva megnyugszunk, hogy a stílusok, ars poeticák és alkotói programok szapora váltogatása nem a mi korunk találmánya... A „Panaszok” szatirikus szonettjei olyanok, „mintha egy vérbő realizmusú, de könnyed vonalvezetésű metszetsorozatot lapoznánk.” Du Bellay dohog és háborog a társadalom és az erkölcsök visszasságai felett, „de méltatlankodása nem túlságosan erős: egy karikaturista, egy ilyen vérbeli karikaturista sosem gyűlöli olyan engesztelhetetlenül a rútát, hogy kedvét ne lelné a lerajzolásában.” Ilyen és hasonló találó megfigyelésekből, apró, éles vonásokból épülnek fel Rónaynak az akadémikus ízű ünnepélyességet mindig nélkülöző, élettéljes író-arcsképei.

De Rónay György nemcsak akkor remekel, amikor ma is olvasott, ma is elevenen ható írói egyéniségeket állít elénk. Leköti figyelmünket és sok újat mond olyan irodalmárok tárgyalásakor is, akiknek nevét (pl. Malherbe-ét) az irodalomtörténeti kézikönyvekből ismerni illik, de akiknek műveit bizony nem (vagy csak igen ritkán) vesszük a kezünkbe. Rónay Malherbe-kommentárjaiból megtudjuk, hogy a XVI. és XVII. század fordulóján élt – általában pedánsnak és avittnak vélt – költőnél „a verstechnikai tökéletesség igénye valahogyan átváltódik *erkölcsi* igényre... Ennek az esztétikumból sugárzó morális hatásnak az erejéből válhatott Malherbe a káoszról kiemelkedő ország nagy nemzeti költőjévé”, akinek életműve az *engagement*, az elkötelezettség, a IV. Henrik által képviselt haladó politika melletti állásfoglalás szép példája. Nem véletlen, hogy a német megszállás éveiben az Ellenállásban résztvevő francia hazafiak oly közel érezték magukhoz Malherbe munkáit, amelyekben ott izzik „a hazáért való aggodalom és a nemzeti egység vágya.” Vagy milyen emlékeztetése a nyelv tisztaságán holtáig őrködő Malherbe utolsó óráiról szóló mondatok (65. oldal), Rónay azt is sejteti, hogy a formai gáncstalanságra való törekvés – amely Malherbe munkásságának középpontjában állott – Mallarmé, Proust és Paul Valéry esztétikai ideáljait vetíti előre. Az így interpretált

Malherbe-et persze már nem érezzük poros salabakternek, s kedvünk támad fellapozni – korábban élvezhetetlennek tartott – munkáit.

Rónay mestere a tömör, csattanós (de sosem öncélúan csillogó) jellemzéseknek. A Corneille és Racine világa közötti különbséget egyetlen mondatral képes érzékeltetni: „Racine drámái a lélektani valóságban mozognak, – Corneille-éi az erkölcsi fikcióban.” Racine modernségéről, Dosztojevszkijt, Freudot, Adlert, Jungot megelőző pszichológiai érzékéről és félelmetes emberismeretéről ezt írja: „Racine egy-egy mondata mint villám-tény világít le a lélek alvilágába, a tudattalanba, az ösztönök éjszakájába, a szenvedélyek forrásvidékére.” Herder rosszul, feszélyezetten, idegenül érezte magát Rómában, Goethe boldog és felszabadult volt ott. Rónay ezt – elegánsan, szellemesen – így fogalmazza meg: „Goethe úgy élt Rómában, mint egy művész, – Herder pedig úgy, mint egy sértett filiszter.”

Nagy értéke Rónay írásainak az európai eszméaramlatok mély ismerete, a filozófiai iskolázottság (gondoljunk pl. a könyvnek azokra az oldalaira, amelyek Victor Hugo manicheus-okkultista-pantheista elemekkel ötvöztető racionalista haladáshitét, pap- és dogma-mentes reformkereszténységét analizálják) és a tetszetős leegyszerűsítésekkel, a kényelmes „beskatulyázások”-kal szembeni averzió. Stendhal-esszéjében arról beszél Rónay György, hogy Julien Sorel, Fabrice del Dongo és Lucien Leuwen megteremtőjének gondolatvilága hol plebejusi, demokrata és republikánus, hol arisztokratikus, a „tömeg”-

től, a „csöcselék”-től iszonyodó. „Egyszerre, egy személyben volt ez is, az is; és Stendhalnak ezt a két „felét” szembehelyezni egymással annyi lenne, mint az egyetlen embert erőszakosan kettévágni.” Rónay módszerétől mi sem áll távolabb, mint az efféle „erőszakos kettévágás”; ő a legbonyolultabb képleteket is a maguk sokszínűségében, összetettségében teszi vizsgálat tárgyává.

A Retz biborosról, André Chénier-ről, Goethéről, Balzacról, Paul Éluard-ról, Super-vielle-ről, Cocteau-ról és másokról szóló tanulmányokat – amelyek mind a magyar esszéírás legkülönb teljesítményei közé tartoznak – éppen csak megemlítve, hadd idézzünk néhány mondatot a Valéry Larbaud-t bemutató Rónay-írásból: „Becsúggyal és alapos-sággal írta tanulmányait. Nem érte be holmi „esztétizálással”; próbált és tudott érdemleget mondani filológiaiul is... Esszéi arra is kitűnő példát adnak, hogy az erudíciónak nem kell szükségképpen lomposnak és unalmasnak lennie, – és fordítva: az esztétikai hajlékonyságnak, a dolgok költői, írói szem-mel szemlélésének sem kell óhatatlanul föld-zinesnek, kalandosnak, fecsegőnek lennie.”

E mondatok nem csupán Larbaud-ra érvényesek, de Rónay Györgyre is, aki verses-kötetek, szépprózai írások, irodalomtörténeti értekezések, műfordítások, könyvkritikák sora után most egy maradandó értékű, magas kvalitású esszégyűjteménnyel tette gazdagabbá szellemi életünket.

(Magvető)

DÉVÉNYI IVÁN

FEBRUÁRI SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

Hallama Erzsébet, Szentiványi Kálmán és Thierry Arpád elbeszélése

Czine Mihály: Ady Endre és Móricz Zsigmond

Loránd Imre: Passuth Lászlóról

Szabó B. István: Darvas József pályája a felszabadulás után

Takáts Imre: Székestehérvári kiállítások

Taxner-Tóth Ernő: Jegyzetek a műveltségről

TV-szemle

A KEZDET

Az Irodalmi Képeskönyv – ha mostanában kissé ritkábban jelentkezik is – színvonalában rendszerint nem okoz csalódást, Legfeljebb itt-ott vitára késztet, de ez önmagában nem baj, hisz a vita az anyag „mágnesességére” utal, a vita végül is odafigyelést, alapos átgondolást igényel.

Iszaak Babel a század novelláírásának egyik nagymestere volt, eredeti egyéniség, teljes őszinteségével, már-már önkinzó tömörségével kissé fura, jó ideig félremagyarázott alakja volt a szovjet irodalomnak, abban is elsősorban az ember és a proletárforradalom viszonya ábrázolásának. Az író maga is tagja volt Bugyonnij lovashadseregének, sok novellája a polgárháború időszakában játszódik. „Nincs fantáziám, semmit sem tudok kitalálni. Mindent tudnom kell, ismernem kell mindent a legkisebb erecskéig, másképp semmit sem tudok leírni” – vallotta önmagáról az író. Ez a már csaknem a fájdalomig fokozott valóságigény, a valóság művészete az, amely különös és utánozhatatlan töltést ad Babel novelláinak.

A *kezdet-et* Hámori Ottó az író Lovashadsereg és más történetek című novellagyűjteményéből állította össze. Az adaptáció *A kezdetben* (amely egyébként Babel egyik novellájának címe is) elsősorban azt az utat igyekezett a műveken keresztül nyomon követni, amelyen egy „négy szemű” értelmiségi eljut a proletárforradalom teljes valóságáig, nemcsak vállalva azt, de azonosulva is vele. Így a novellák füzéréből álló összeállításnak nem annyira cselekményegysége volt, mint sokkal inkább valami fojtottan balladisztikus, az újabb Jancsó-filmekre emlékeztető hangulati egysége.

A *kezdet*-ben sok minden bent van Babel írói gazdagságából, de kissé zsúfoltan, és helyenként harsánykodva is, mintha a rendezés nem hitt volna a dolgok belső erejében. A vadság balladája nem egy részletben naturalizmusra devalválódott Dömölky János rendező és néhány színész (Madaras József, Óze Lajos) megfogalmazásában. Novellákból egységet alkotni roppant nehéz, még akkor is, ha valamiféle kronológiára mód van. Különösen nehéz az ilyen összeállításokat megrendezni és eljátszani, mivel minden novella külön világ, más belső törvényei vannak, és egy Tyimoholov, vagy egy Áfonyka Bida más törvényeknek engedelmeskedik a novellában, mint egy film részeseként. A megoldásbeli kifogások ellenére is akadt néhány kitűnő részlet, néhány kitűnő alakítás. Itt elsősorban Sinkó Lászlóra (Szemüveges) és Tordy Gézára (Baulin) gondolunk, illetve Kurdjukov levelére, és Dolgusov döbbenetes halálára.

Babel jelentős író volt, ez *A kezdet*-ből is kiderült. S a tv-film az igényes élményézés mellett arra is figyelmeztet, hogy gyakran a legnyíltabb indulatok a legbonyolultabbak, és még meg kell tanulni a járást-kelest az író bonyolult ösvényein. Ez egyáltalán nem könnyű, de mindig mélyen elgondolkoztató.

THIERY ÁRPÁD

Megjelent

A *nyár utolsó napja* címen megjelent Bertha Bulcsu harmadik novelláskötete. A kötet anyagának nagy részét az elmúlt években folyóiratunk mutatta be. A tizenkét elbeszélés három ciklusba rendeződik. Az *Álmok a víz felett* közös hőse Lint, ez a különös álmodozó, de néha fájdalmasan ironikus „tárcaíró”, a színhely pedig a Balaton és környéke, az író gyermekkorának és ifjúságának színtere. A *Múltak az évek* a felszabadulás napjaitól jelenünkig csillog fel egy-egy jellemző képet, helyzetet, jellemet. Többnyire egyszerű, hétköznapi emberek alakjában megragadva egy-egy történelmi periódus általános vonásait is. A harmadik ciklus *Illés szekerén* címen új főhős, Illés alakja köré fűzi a könnyedebb, fiatalos élet után a férfikor súlyosabb gondjaihoz érkező ember problémáit.

MEGALAKULT a fiatal írók és költők pécsi csoportja. A főként a Jelenkor fiatal munkatársaiból szerveződött csoport december 17-én a TIT pécsi Bartók klubjában tartotta bemutatkozó szerzői estjét, melyen Arató Károly, Bebesi Károly, Bertók László, Békés Sándor, Galambosi László, Kampis Péter, Makay Ida és Maratók László művei kerültek bemutatásra a Pécsi Nemzeti Színház művészeinek tolmácsolásában, Bükkösi László rendezésében.

BORSOS MIKLÓS irodalmi vonatkozású alkotásainak októberi budapesti bemutatása után – erről legutóbbi számunkban megemlékeztünk – a gazdag gyűjteményből december 13-án Pécsen nyílt kiállítás a Janus Pannonius Múzeum és a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeum rendezésében. A megnyitót Vayerné Zibolen Agnes művészettörténész mondotta. Borsos Miklós művészetének összefoglaló jellegét emelte ki: „Művésze a szokásos stílus kategóriákon kívül áll, de mindent magába foglal és összesít: a klasszikus művek szeretetét ugyanúgy, mint a legaktuálisabb művészi törekvések megértését” – mondotta többek között a bevezetőben.

A **PÉCSI Kisgrafikai Barátok Köre** – fennállásának tizedik évfordulója alkalmából – jubileumi ex libris és grafikai bemutatót rendezett a TIT Bartók klubjában. A december 15-én megnyílt kiállításon neves képzőművészek – többek között Lantos Ferenc, Martyn Ferenc, Simon Béla is bemutatták alkotásaikat ill. gyűjteményüket.

Folyóirat-szemle

CHE GUEVARA AZ ÚJ ÍRÁSBAN

A legenda Che Guevara alakja és Naplója körül „dagad, mint a hab”. Az *Új írás* 1968 novemberi számában megjelent prózai és lírai mementók, főként Sándor András írása azokra az izgató kérdésekre adnak választ, hogyan is értékeljük Che Guevara vállalkozását: kaland, megváltás, forradalom? Mi féle varázsa van ennek a szakállas embernek és könyvének? Tragikus alakja miért ejt rabul?

A Naplót a bolíviai belügyminiszter csempészte ki. Kalandos körülmények között jutott el Havannába, ahol Fidel Castro bevezetőjével jelent meg. Ugyancsak ő örököltette meg harcostársa életének utolsó, halálának első napját is, mert halálával egy legenda kelt életre. A Napló kronológiája szerint ez a nap: 1967. október 8. A Napló megszakadt szálát Fidel Castro veszi fel és mondja tovább az utolsó nap történetét: a katasztrófát. Egy szűk vízmosásban a kormánycsapatok bekerítették a megfogyatkozott gerilla-csapatot. Che sebesülten harcolt, mivel azonban pisztolyában nem volt tár, élve fogták el. Ovando és még néhány katonai parancsnok elhatározták, hogy meggyilkolják. A parancs szerint egy tiszthelyettes övtől lefelé eresztette bele a géppisztolysorozatot, hogy ne haljon meg rögtön. A hosszantartó agóniának egy őrmester pisztolylövése vetett véget. Ezzel le is zárul a Che Guevara mítosz hiteles magvának története. A többi már a legenda körébe tartozik.

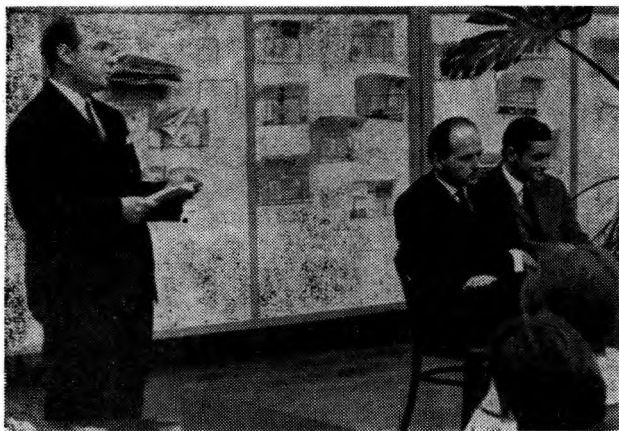
Egyesek kételkednek: ez talán nem is az igazi Napló, esetleg meghamisították az eredeti szöveget. Más újságok a Naplóból kihagyott részeket is közölnék.

Ilyen előzmények után aligha meglepő, hogy számos lényeges kérdésre még ma sem tudunk kielégítő választ adni. A mende-mondáknak is lehet némi alapjuk, ha meggondoljuk, hogy a naplót egy olyan ember juttatta ki, akinek a minisztertársa adta ki a parancsot Che Guevara meggyilkolására. De függetlenül mindettől a Napló hallatlanul izgalmas olvasmány, mert leplezetlenül feltárja, szándéka ellenére is szerzője gerilla-elméletének morális értékei mellett stratégiai, taktikai és politikai tévedéseit.

Úgy gondolta, ha Che Guevara parancsnok, odahagyva miniszteri székét, 46 társával beveszi magát a járhatatlan bolíviai erdőkbe, mint a kovász a lisztbe elegyítve, megkeleszti az egész szervezetlen paraszt-masszát, egyetlen nagy gerillává szervezi Bolíviát. A katalizátor szimbólum helyett talán jobban illik erre a forradalmi élcsapatra a kovász szimbólum, hiszen a katalizátorok csak gyorsítják a folyamatokat, de maguk nem vesznek részt benne. Che Guevaraék pedig életükkel fizettek tragikus tévedésükért: a forradalmak nem reprodukálhatók, nem exportálhatók, minden forradalomnak az általános mellett sajátos törvényszerűségei vannak.

HAJNÁDY ZOLTÁN

JUBILEUMI JELENKOR-EST

Megjelenésének tizéves jubileuma alkalmából a Magyar Írók Szövetsége Dél-Dunántúli Csoportja és a Szakszervezetek Baranya megyei Tanácsának Központi Könyvtára irodalmi estet rendezett Pécsset.

Az est résztvevőit *Szederkényi Ervin*, a Jelenkor főszerkesztője üdvözölte, majd *Kolta Ferenc*, a Pécsi Tanárképző Főiskola irodalmi tanszékének vezetője méltatta a folyóirat egy évtizedes tevékenységét.

A Pécsi Nemzeti Színház művészei mutatták be a Jelenkor íróinak alkotásait. A prózairókat *Bertha Bulcsu*, *Békés Sándor*, *Hallama Erzsébet*, *Kende Sándor*, *Thiery Árpád*, *Tüskés Tibor* és *Várkonyi Nándor*, a költőket *Arató Károly*, *Bárdosi Németh János*, *Bebesi Károly*, *Bertók László*, *Csorba Győző*, *Galambosi László*, *Kalász Márton*, *Lovász Pál*, *Makay Ida*, *Pákolitz István*, *Pál József*, *Takáts Gyula* és *Weöres Sándor* művei képviselték.

ZENEI HÉT PÉCSETT

Decemberben zenei hetet rendeztek Pécsset. A több napos koncertsorozatot a működésének 10. évébe lépő *pécsi operaegyüttes* nyitotta meg Puccini két egyfelvonásosának bemutatójával. Először lépett dobogóra mint „Kiváló Együttes” a *Pécsi Mecsek Kórus* és a *12 sz. AKÖV Bartók Béla férfikara*. Hangversenyükön közreműködött a *Mecsek Fúvósötös* is. Hangversenyt adott a *Pécsi Tanárképző Főiskola* vegyes- és női kara is, a *Liszt Ferenc Zene-művészeti Főiskola* pécsi tagozatának zenekara és a *Liszt Ferenc Kórus*; *Antal György* Liszt-díjas vezetésével ritkán hallható, zene-történeti érdekességű alkotásokat mutattak be. Jubileumi hangversenyt tartott a 10 éves *Nevelők Háza Kamarakórusa* is. Sor került a pécsi művésztanárok hangversenyére, az ifjúsági ének- és zenekarok szereplésére. Az ünnepi zenei eseménysorozatot a *Pécsi Filharmonikusok* és a *Liszt Ferenc Kórus* közös hangversenyével zárták.

DECEMBERBEN mutatkozott be első ízben a budapesti Operaházban *Aradi Mária*, aki a Pécsi Balettől szerződött a fővárosba. A *Gisèle* címszerepét táncolta. Albert szerepében, vendégként *Csifó Ferenc*, a Pécsi Balett művésze lépett fel.

Eck Imre, az együttes igazgatója az elmúlt év végén az Egyesült Államokban, Bostonban járt, ahol megbízták három Bartók mű bemutatásának előkészítésével. A *Csodálatos mandarint*, a *Kékszakállú herceg várát* és a *Fából faragott királyfit* januárban mutatják be Bostonban, *Eck Imre* rendezésében, *Végyvári Zsuzsa* balettmester közreműködésével. A bemutaton fellépnek *Csifó Ferenc*, *Handel Edit*, *Stimáczy Gabriella*, *Bretus Mária*, *Hetényi János* és *Tóth Sándor*, a Pécsi Balett tagjai is.

SZÍNHÁZ címmel új folyóirat jelent meg. Az első szám változatos anyagot kínál: Csák végnapjai, Dante a Körszínházban, Dürrenmatt, Latabár – ha csak utalásszerűen ragadunk ki címeket a tartalomjegyzékből. Régóta szüksége volt már színházművésztünknek önálló folyóiraatra, s ez a kívánság most, hosszú várakozás után teljesült. *Boldizsár Iván* főszerkesztő beköszöntője szerint a lap nemcsak a színészek, rendezők, diszlettervezők, főiskolások, propagandisták támogatását és írásait várja, hanem számít arra a népes táborra is, akik nélkül színházi előadás sincs: a nézőkre. Reméljük, hogy megújuló drámairodalmunk és színházi kultúránk további fejlődéséhez az új folyóirat jelentősen hozzájárul.

LÁTOGASSA

**AZ ART
KINO
MŰSORAIT**

**MINDEN
HÉTFŐN ESTE**

MŰSORON:

**a filmművészet legértékesebb
alkotásai**

**BARANYA MEGYEI
MOZIÜZEMI
VÁLLALAT**